

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almenyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORIE

Artikler:

Biskop og sognepræst. Uagtsom blodskam, samvittighed og sindssyge
Af Carl Rise Hansen

Den politiske proces på
stænder-mødet 1660
Af Sebastian Olden-Jørgensen

Historisk Essay:

Gamle toldregnskaber som historisk
kildemateriale. Dansk studehandels
struktur og omfang i senmiddelalder
og tidlig nyere tid
Af Poul Enemark

Disputatsopposition:

»Vi evangeliske«. Kristendom og poli-
tik på Frederik I's tid; mod Thorkild C.
Lyby: Vi evangeliske. Studier over

samspillet mellem udenrigspolitik og
kirkepolitik på Frederik I's tid
Af Troels Dahlerup

Kommentar:

Sygehusvæsenets historie
*Af Gerda Bonderup og Jacob Christen-
sen*

Landbrugsorganisationerne, staten og
politikkerne
Af Vagn Wåhlin

Arbejderhistorie – i 1990'erne
Af Niels Wium Olesen

Ret og samfund
Af Jes Bjarup

Anmeldelser og litteraturnyt

HISTORIE

Jyske Samlinger

udsendes i reglen to gange om året. Abonnement tegnes ved indmeldelse i:

Jysk Selskab for Historie,
Aarhus Universitetsforlag
Bygning 170, Aarhus Universitet
8000 Århus C
Tlf. 86 19 70 33

Selskabet udgiver også tidsskriftet *Nyt fra Historien* samt selvstændige skrifter, som tilbydes medlemmerne til særpriser.

Abonnementspris for de to tidsskrifter under et: 250 kr.

Manuskripter og anmeldelser leveres på diskette ledsaget af en udskrift, tekst i Word Perfect eller som ASCII-fil og indsendes til redaktionen

arkivar, dr. phil. Jørgen Fink
forskningsstipendiat, lic. theol. og
mag. art. Per Ingesman

Erhvervsarkivet,
Vester Allé 12,
8000 Århus C.

Fra 1994 går HISTORIE over til en mere enkel betegnelse af hefterne. De to årlige hefter vil blive betegnet HISTORIE 1994,1 og HISTORIE 1994,2, og så fremdeles. Nærværende hefte er derfor det sidste der anføres som et bind i JYSKE SAMLINGER · NY RÆKKE og udgør i sig selv bind 20.

*Udgivet med
støtte fra Statens
humanistiske
Forskningsråd*

*Bogladepri for Ny række,
20 bind: 250 kr.
ISSN 0107-4725*

HISTORIE

UDGIVET AF
JYSK SELSKAB FOR HISTORIE

Jyske Samlinger, Ny række
XX

Redigeret af
JØRGEN FINK OG PER INGESMAN
under medvirken af
KNUD J.V. JESPERSEN OG HENNING POULSEN.

Indhold

Afhandlinger

<i>Carl Rise Hansen</i> : Biskop og sognepræst. Uagtsom blodskam, samvittighed og sindssyge	1
<i>Sebastian Olden-Jørgensen</i> : Den politiske proces på stænder-mødet 1660	44
Historisk Essay	
<i>Poul Enemark</i> : Gamle toldregnskaber som historisk kildemateriale. Dansk studehandels struktur og omfang i senmiddelalder og tidlig nyere tid	72
Oppotionsindlæg fra disputatshandling	
<i>Troels Dahlerup</i> : »Vi evangeliske«. Kristendom og politik på Frederik I's tid; mod Thorkild C. Lyby: Vi evangeliske. Studier over samspillet mellem udenrigspolitik og kirkepolitik på Frederik I's tid	88
Kommentar	
<i>Gerda Bonderup og Jacob Christensen</i> : Sygehusvæsenets historie	101
<i>Vagn Wåhlin</i> : Landbrugsorganisationerne, staten og politikerne	106
<i>Niels Wium Olesen</i> : Arbejderhistorie – i 1990'erne	111
<i>Jes Bjarup</i> : Ret og samfund	121

Anmeldelser og litteraturnyt

<i>Americana. Manuskripter og breve vedr. Nord-, Syd- og Mellemamerika i Håndskriftsafdelingen. Registratur ved Palle Ringsted (Jens Chr. Manniche)</i>	178	<i>stadgar, ordningar och lagförslag gällande den offentliga vården 1533-1664 (Tyge Krogh)</i>	183
Andersen, Stig & Mogens Rubinstein: <i>Bogen om Bøje Nielsen (Ib Gejl)</i>	172	Bonnesen, Hans: <i>Hemmelig dansk radiokontakt med England og om de øvrige telekommunikationsveje, der illegalt blev skabt under den tyske besættelse af Danmark 1940-1945 (Henrik Skov Kristensen)</i>	165
Bach-Nielsen, Carsten, Susanne Gregeren, Per Ingesman og Ninna Jørgensen (red.): <i>Ordet, kirken og kulturen. Afhandlinger om kristendomshistorie tilegnet Jakob Balling (Lars Bisgaard)</i>	173	Bramsen, Bo: <i>Geheimetatsrådindens hjem. Barndom- og ungdomserindringer 1912-37 (Vagn Dybdahl)</i>	162
Bencard, Mogens, Lise Bender Jørgensen and Helge Brinch Madsen (ed.): <i>Ribe excavations 1970-1976, vol. 3 and 4. (Ole Degn)</i>	140	Brix, Johannes: <i>En sammenlignende studie af udviklingen indenfor lægestanden i kongeriget og hertugdømmet Slesvig indtil år 1864 (Signild Vallgård)</i>	136
Bertelsen, Henrik: <i>Russiske flygtninge i Danmark 1917-1924 (Bent Jensen)</i>	162	Danmarks Kirker. <i>Holbæk amt hefte 23-26. Ribe amt hefte 24-26. Århus amt hefte 39-40 (Erik Ulsig)</i>	132
Blom, Conny: <i>Tiggare, tidstjuvar, lätingar och landstrykare. Studier av attityder och värderingar i skrán,</i>			

- von Essen, Manfred: *Johann Daniel Lawätz und die Armenkolonie Friedrichsgabe* (Hans Schultz-Hansen) . . . 181
- Evert, Eigil: *FLS-klanen. Historien om Chr. Kjær og familierne bag Danmarks største industrivirksomhed* (Ib Gejl) 172
- Gregersen, Susanne, Carsten Bach-Nielsen, Per Ingesman og Ninna Jørgensen (red.): *Ordet, kirken og kulturen. Afhandlinger om kristendomshistorie tilegnet Jakob Balling* (Lars Bisgaard) 173
- Gyldenkilde, Lilli: *Fra fabrik til Folke-ting. Erindringer; fortalt til Mette Bock* (Vagn Dybdahl) 164
- Hanf, Maike: *Frauenleben in einer Stadt. Studien zu den Lebenschancen von Flensburgerinnen vom Mittelalter bis ins 20. Jahrhundert unter besonderer Berücksichtigung der Entstehung und Entwicklung der ersten organisierten Flensburger Frauenbewegung* (Michael Klos) 179
- Hansen, Steen Ivan: *Senmiddelalderlige herregårdsbygninger. Senmiddelalderlige, grundmurede herregårdshovedbygninger i kongeriget Danmark. En redegørelse for typer, planer og funktioner på baggrund af bevarede bygningsrester* (Erik Ulsig) 147
- Helk, Vello: *Dansk-norske studierejser 1661-1813 I-II: Matrikel over studerende i udlandet* (Ole Degn) 177
- Henningsen, Gustav: *Heksejægeren på Rugård. De sidste troldomsprocesser i Jylland 1685-87* (Ole Degn) . . . 151
- Historikeren Erik Arups arkiv*. Registratur ved Thyge Svenstrup, med indledning af Inga Floto (Jens Chr. Man- niche) 178
- Hæstrup, Jørgen: *En af de mange* (Henrik Skov Kristensen) 166
- Ingesman, Per: *Ærkesædets godsadministration i senmiddelalderen* (Bjørn Poulsen) 144
- Ingesman, Per, Carsten Bach-Nielsen, Susanne Gregersen og Ninna Jørgensen (red.): *Ordet, kirken og kulturen. Afhandlinger om kristendomshistorie tilegnet Jakob Balling* (Lars Bisgaard) 173
- Jacobsen, Kurt: *Aksel Larsen. En politisk biografi* (Vagn Dybdahl) 159
- Jensen, L.E. Fauerholdt: *Vikingernes Danmark* (Steffen Hahnemann) 142
- Jensen, Stig: *Ribes vikinger* (Ole Degn) 141
- Johannsen, Hugo (red.): *Synligt og usynligt. Studier tilegnede Otto Norn på hans 75 års fødselsdag den 13. december 1990* (Wivan Munk-Jørgensen) 175
- Johansen, Jens Christian V.: *Da djævelen var ude...Trolddom i det 17. århundredes Danmark* (Ole Degn) . . . 149
- Jørgensen, Lise Bender, Mogens Bencard and Helge Brinch Madsen (eds.): *Ribe excavations 1970-1976, vol. 3 and 4.* (Ole Degn) 140
- Jørgensen, Ninna, Carsten Bach-Nielsen, Susanne Gregersen og Per Ingesman (red.): *Ordet, kirken og kulturen. Afhandlinger om kristendomshistorie tilegnet Jakob Balling* (Lars Bisgaard) 173
- Kjeldsen, Jørgen (red.): *I guld og himmelblaat. En bog om frimureriet i Danmark i fortid og nutid* (Ib Gejl) . . 133
- Knudsen, Henrik Bødker: *Krigssejler. Oplevelser fra Verdenshavene* (Per Willemoes Jørgensen) 164
- Krag, Claus: *Ynglingatal og Ynglingsaga. En studie i historiske kilder* (Rikke Malmros) 142
- Lauridsen, John T.: *Klatteup. Et arbejderkvarter i Esbjerg 1890-1990* (Henrik Bredmose Simonsen) 168
- Lidegaard, Mads: *Grønlands Historie* (Axel Kjær Sørensen) 137
- Madsen, Helge Brinch, Lise Bender Jørgensen and Mogens Bencard (eds.): *Ribe Excavations 1970-1976, vol. 3 and 4.* (Ole Degn) 140
- Madsen, Haakon Bennike og Erland Porsmose (udgiver): *Næsbyhoved lens regnskaber 1502-1511* (Leon Jespersen) 146

- Mellemgaard, Signe: *Distriktslægen og Læseboerne. En medicinsk topografi fra 1859 og dens forudsætninger* (Signild Vallgård) 156
- Meyer, Poul: *Nederlag. Politiske erindringer 1932-1947. Udgivet og med indledning af Mogens N. Pedersen* (Vagn Dybdahl) 163
- Ministermødeprotokol 1905-1908. Konsejlspræsident J.C. Christensens referater.* Ved Poul Erik Olsen (Troels Fink) 161
- Ministermødeprotokol 1901-1905. Konsejlspræsident J.H. Deuntzers referater.* Ved Poul Erik Olsen (Troels Fink) 161
- Ministermøder 1900-1901. Konsejlspræsident Hannibal Sehesteds optegnelser.* Ved Poul Erik Olsen (Troels Fink) 161
- Mørkegaard, Ole: *Søen, slægten og hjemstavnen. En undersøgelse af livsformer på Åbenråegnen 1700-1900* (John Pedersen) 153
- Neubert, Gert (udgiver): *Skifter fra Køge 1596-1655* (Ole Degn) 148
- Nicolaisen, Frits (red.): *Rosenholm* (Ole Degn) 171
- Nielsen, Henrik Gjøde: *Klarup kirke* (Erik Ulsig) 170
- Næsbyhoved lens regnskaber 1502-1511*, udgivet ved Haakon Bennike Madsen og Erland Porsmose (Leon Jespersen) 146
- Olsen, Poul Erik: *Hvis de skulle reddes. Indberetninger om arkivundersøgelser ved de lokale embeder 1880-83* (Jørgen Mikkelsen) 158
- Ordet, kirken og kulturen. Afhandlinger om kristendomshistorie tilegnet Jakob Balling*, redigeret af Carsten Bach-Nielsen, Susanne Gregersen, Per Ingesman og Ninna Jørgensen (Lars Bisgaard) 173
- Pedersen, Mogens N. (udgiver) Poul Meyer: *Nederlag. Politiske erindringer 1932-1947* (Vagn Dybdahl) 163
- Petersen, Dorthe: *Thue og hans tid. Skæbner, oplevelser og hverdag under Danmarks besættelse 1940-1945* (Henrik Skov Kristensen) 166
- Porsmose, Erland og Haakon Bennike Madsen (udgiver): *Næsbyhoved lens regnskaber 1502-1511* (Leon Jespersen) 146
- Rubinstein, Mogens & Stig Andersen: *Bogen om Bøje Nielsen* (Ib Gejl) 172
- Rüdiger, Mogens: *På kant. Et portræt af politikeren Uffe Ellemann-Jensen* (Vagn Dybdahl) 167
- Skifter fra Køge 1596-1655.* Udgivet af Gert Neubert (Ole Degn) 148
- Sohn, Ole: *Fra folketinget til celle 290. Arne Munch-Petersens skæbne* (Vagn Dybdahl) 159
- Synligt og usynligt. Studier tilegnede Otto Norn på hans 75 års fødselsdag den 13. december 1990.* Redigeret af Hugo Johannsen (Wivan Munk-Jørgensen) 175
- Sørensen, Preben: *Under herrer og mestre – om arbejdsvilkår og Danmarks første storkonflikt i 1794* (Jens Chr. Manniche) 152
- Sørensen, Lars Peter: *Radiogrupperne Moses og Cain. Radiogruppernes arbejde ved den jyske nedkastningstjeneste marts 1944-maj 1945* (Henrik Skov Kristensen) 165
- Wingender, Nete Balslev: *Arven efter Martha Wærn. Pigeopdragelse i 1800- og 1900-tallets Wærnske Institut* (Hanne Rimmen Nielsen) 155

Biskop og sognepræst

Uagtsom blodskam, samvittighed og sindssyge

Af Carl Rise Hansen

I 1861 blev Johan Christian Pedersen, kaldet Kræn Skrædder og enkefru Maren Christensdatter gift i Hals i Nordjylland. Det var der i sig selv ikke noget mærkeligt ved, bortset fra at Kræn Skrædder tidligere havde været forlovet med sin nye kones datter Rasmine. Men han havde ikke bare været forlovet med hende, han havde også været i seng med hende, og ved at gifte sig med moren gjorde han sig rent teknisk set skyldig i blodskam. På dette felt gjaldt Danske lovs bestemmelser stadig, og Kræn Skrædder og Maren Christensdatter blev derfor dømt til døden. Denne dom blev siden stadfæstet af Højesteret.

Det tog pastor Christensen i Hals, der havde viet de to, sig så nær, at han mistede forstanden. Det hjalp ikke, at kongen ændrede højesteretsdommen til frifindelse med tvungen skilsmisse. Det hjalp heller ikke, at pastor Christensens foresatte, biskop Peter Chr. Kierkegaard støttede og opmuntrede ham. Christensen gled ind i en sindssyge, lammet af skyldfølelse.

Fhv. arkivar C. Rise Hansen skildrer begivenhedsforløbet omkring pastor Christensens sindssyge, og kaster derved et overraskende lys over 1860ernes danske samfund, hvor retstilstanden på dette område var helt ude af trit med retsbevidstheden, hvilket i 1874 førte til en gennemgribende revision af straffeloven, samtidig med at han gennem brevvækslingen mellem pastor Christensen og biskop Kierkegaard tegner et menneskeligt bevægende portræt af en samvittighedsfuld mand, der kom i klemme i divergensen mellem retstilstand og retsbevidsthed.

Forholdet mellem en biskop og sognepræsterne i hans stift er naturligt nok stærkt varierende, alt efter personer og stedlige forhold.

Her søges belyst forholdet mellem en meget betydelig biskop og en sognepræst, der vel p.g.a. ydre forhold trods betydelig hjælp fra hans foresatte biskop, udviklede en sindssyge som medførte hans indlæggelse på et sindssygeasyl¹.

---

1. Docent, Ph.D. Svend Gram Jensen har i en artikel i »Fra Himmerland og Kjær Herred« 1990 »En Højesteretsdom om blodskam (1862) og dens følger« belyst den omtalte blodskamssag efter datidens juridiske bestemmelser. Jeg er Gram Jensen megen tak skyldig for at have henledt min opmærksom på Christen Thomsen Christensens dagbøger i Landsar-

Biskoppen var Peter Chr. Kierkegaard, der 1856 som 51-årig blev udnævnt til biskop over Ålborg stift og beklædte dette embede til 1875.

Kierkegaards forgænger som biskop S. C. W. Bindesbøll, havde fundet det store nordjyske stift og arbejdet her besværligt, ikke mindst p.g.a. sekternes fremtrængen, som lettedes efter 1849-grundloven med dens religionsfrihed. Det blev så Kierkegaards opgave at hævde folkekirken over for sekterne, især baptisterne og mormonerne. Her lagde han vægt på at rydde op mellem uduelige præster i stiftet og skaffe bedre præster og iøvrigt også dygtigere lærere i skolerne².

Hvor megen indflydelse P. Chr. Kierkegaard har haft på udnævnelserne af præsterne i stiftet, fortjener en nærmere undersøgelse; men et cirkulære fra 1856 gjorde det muligt at fjerne præster, der savnede den kristne beåndelse, den troende varme og nidkærhed, der var en betingelse for menighedernes vækkelse³.

Det er ligeledes uvist hvor stor Kierkegaards indflydelse har været på udnævnelserne af Chr. Thomsen Christensen til sognepræst i Hals sogn (Kær hrd.) i 1858. Kierkegaard var selv ret ny i embedet, da Christensen i foråret søgte forflyttelse fra sit sognekald i Ho og Oksby, hvor han havde været siden udnævnelserne i 1848 til dette hans første kald.

Christensen var iøvrigt vel anbefalet af sin provst C. T. Tobiesen, der havde »lært ham at kende som en højst agtværdig og kundskabsrig Mand, en samvittighedsfuld, tro og nidkær Sjælesørger, god Prædikant og omhyggelig Tilsynsmand med Skolevæsenet, der med Omhu og Nøjagtighed varetager alle sine Embedspligter«⁴.

Christensens biskop Daugaard i Ribe sluttede sig helt hertil og bevidnede, at han »var en mere end almindelig dygtig Theolog, en meget god

kivet for Nørrejylland og for at have overladt mig en fotokopi af disse manuskripter. Som mit bysbarn (fra Hals) har han gennemset min afhandling og hjulpet mig med mange personlige oplysninger. Jeg er også Landsarkivet i Viborg megen tak skyldig for oplysninger vedr. Christensen m.h.t. retssagerne, forholdet til bisp og stiftsprovst i Ålborg m.v. Ret sent blev jeg opmærksom på, at Peter Chr. Kierkegaards papirer i Det kgl. Bibliotek indeholdt et værdifuldt supplement til bispearkivets arkivalier i Landsarkivet. Jeg takker Bibliotekets håndskriftafdeling for værdifuld hjælp og fotokopier af breve og dele af Kierkegaards private journal. Endelig takker jeg overlæge Johannes Nielsen, Risskov for oplysninger vedr. sognepræst Christensens ophold i Risskov.

2. Der henvises i almindelighed til *En dansk Præste- og Sognehistorie (Kirkelig geografi) 1849-1949 (1958) Samlet og udgivet af Paul Nedergaard, bd. V. Ålborg stift, Kbh. 1958 s. 24ff, og især om P. Chr. Kierkegaard s. 51-57, byggende bl.a. på Carl Weltzer: Peter og Søren Kierkegaard, 1936, og Otto Holmgaard: P. C. Kierkegaard, Grundtvigs Discipel, 1953.*
3. Nedergaards værk V, 54.
4. Tobiesen i udtalelse af 24. april 1858, nu i Kultusmin. s. 1. ktr. journalsag K 409/1858.

Christian Thomsen Christensen, sognepræst i Hals fotograferet omkring 1860. Foto: Det kgl. Bibliotek.

Prædikant, en dygtig og værdig Præst og Sjælesørger, med hvilken det ansøgte Embede vilde være ikke mindre tjent end han med det⁵. Det sidste lyder i hvert fald som en floskel; embedet i Hals var ikke af de bedste.

C. T. Christensen var blevet indsat i Hals sogn som præst 18. juli 1858 af stiftsprovsten, der var provst i Kær hrd.⁶. Der var da i Hals sogn kun én

---

5. Daugaard, dat. Ribe Bispegaard 1. maj 1858, ligeledes i den i note 11 omtalte sag.

6. C. Th. Christensen til stiftsprovst With 8. juli 1858 Ålborg provsti. Journalsag 141/1858. NLA C 13 C.23.

kirke, i Hals, men beboerne i sognets næststørste landsby, Hou, ønskede og fik arrangeret lejlighedsvis gudstjenester i Hou skole, især jule- og fastegudstjenester⁷; dette skete i hvert fald fra nu af, så længe Christensen forblev i sognet.

19. juli begyndte pastor Christensen at føre dagbog om sin »Embedsvirksomhed i Hals«, som han derefter førte næsten dagligt indtil maj 1862 med mindre huller. Gennem den kan Christensens embedsvirksomhed o.a. ret nøje følges.

Den nye sognepræst i Hals arbejdede flittigt og systematisk på at sætte sig ind i sognets forhold, især da vedr. skole- og fattigvæsenet; han fik et udmærket forhold til førstelærer N. Nielsen i Hals, der tillige var kirkesanger. Også sygebesøg tog han sig straks af. Derimod voldte vel især halsboernes seksuelle letsind ham direkte pine og betydelig uvilje. Beboerne i hans tidligere sogne har utvivlsomt været langt mere sædelige end folkene i den ret store Hals landsby med mange jordløse huse, fiskere og tjenestefolk på større gårde, hvor især svenske karle synes at have udmærket sig i uægteskabelige forhold.

Præstegårdens avling var bortforpagtet til en jøde Siegfried Réé, hvis hustru var evangelisk luthersk kristen; deres børn i Hals døbttes således. Forholdet til familien Réé var i det hele fint, bortset fra at visse ydelser til præsten nu og da i de første år kunne lade vente på sig.

Der var iøvrigt ikke noget afvisende hos den nye sognepræst over for befolkningen; men han savnede den råstyrke, hans forgænger havde haft, og som havde vist sig i dennes optræden over for uro på den stedlige kro eller i forholdet til de ret få baptister og mormoner i Hals⁸.

Christensen holdt de ikke-påbudte juleaftensgudstjenester efter menighedens ønske; han deltog i den søgne jul i adskillig selskabelighed og drev det til at spille »puk«, et kortspil, hvis overskud gik i en sparebøsse, vel beregnet på de fattige. Sønnen Odin deltog også i danseundervisning og børnebal, og den slags var egentlig ikke Christensens interesse. Hans kone Vilhelmine (Mine) har utvivlsomt præget livet i præstegården i selskabelig retning, og hendes søster, den ugifte Emma, der boede i præstegården det meste af tiden, var ret udfarende, men blev aldrig gift. En nevø, Odin Tidemand, var plejebarn. Christensen lagde megen vægt på, at hans konfirmander var modne og havde de fornødne kundskaber. Den i

---

7. Christensens dagbog, passim. NLA. Privatarkiver nr. 319.

8. Om Hass' år som præst i Hals se P. Severinsens manuskript om ham i Landsarkivet for de sønderjyske landsdele, Åbenrå s. 137-80.

befolkningen udbredte lyst til at fri børnene for skolegang modarbejdede han, og det gjorde ham ikke populær⁹.

Fattigvæsenet, der støttedes foruden af den kommunale fattigkasse af en fri fattigkasse, hvori indgik småbeløb fra dansegilder, fra opsætsige tjene-stefolk og sådant samt frivillige private bidrag, således fra præsten 10 rdl. i vinteren 1862, et ikke ringe beløb fra Christensen, der naturligt nok hurtigt som ny i sognet havde fået et rend af personer; de søgte at udnytte hans uer-farenhed. Det var nok mer end en vittighed, når formanden for sognefor-standerskabet ved en bestemt lejlighed om en enke, der ville have hævet un-derstøttelsen, bemærkede, at hun ikke var så trængende som påtrængende¹⁰.

Det var ikke blot småbeløb, men også brændsel (tørv), smør og brød, præsten blev anmodet om at levere. For et følsomt sind kunne det nok være hårdt at have al denne nød mere eller mindre nær på sig.

Der var i Hals by et fattighus med 4 stuer, som Christensen omtaler nærmere i 1859. Dér har næppe været rart, og Christensen noterer i for-bindelse hermed, at en fraskilt mand i huset hængte sig i begyndelsen af 1858, og senere mod slutningen af 1860, at et fattiglem, en enke med 5 børn, gik fra fattighuset og ikke kom tilbage, men dagen efter blev fundet druknet i et vandhul vestligst i byen af hendes egen søn. Først efter flere ugers indsats af herredsfogdens fuldmægtig, lægen o.a. kunne Christen-sen holde »ligbegjængelse« for den afdøde, hvor han talte om »den bratte Død« uden sædvanlig henvisning til skriftsted¹¹.

Ved den udtingning af fattige, især børn, der fandt sted et par gange om året, deltog præsten naturligt nok. Sognepræsten henviste en lang række udgifter til læge og medicin til formanden for sogneforstanderskabet, men anskaffelsen af et brokbind til en kvinde, der var faldet om i præstens for-stue, gav anledning til en større diskussion¹².

Alle disse fattigvæsenssager hørte med til tidens vilkår, så præstens fø-lelser var i nogen grad garvede. Dog kunne også strengheden her komme op i ham, således da en enke kom til ham i anledning af formindskelse i den hende ordinært tillagte fattigunderstøttelse. Præstedagbogen oplyser: »Jeg sagde hende reent ud, at Formindskelsens Grund var hendes usæde-lige Forhold«; det var lidt af datidens dyneløfteri¹³.

---

9. Christensen forlangte lister fra skolelærerne over skoleforsømmelser. Fra Hals skoledi-strikt fremkom en liste over 92 børn, som lærerne forment ikke var indtegnet i skolejour-nalen, skønt de pågældende var skolepligtige (Dagb. 1858 8.11.).

10. Dagb. 1862 1.2. og 1858 28.7.

11. Dagb. 11., 18., 20. og 23.12. 1860 samt 1861 9.1.

12. Dagb. 1861 12. og 28.1.

13. Dagb. 1860 15.2.

Nu hjalp gejstlige formaninger næppe meget over for de mest ihærdige syndere, og lovgivningens bestemmelser om, at en mandsperson, der i de sidste 5 år havde nydt understøttelse af fattigvæsenet uden at tilbagebetale den, kun måtte indgå ægteskab, hvis fattigvæsenets styrelse i den kommune, hvor han var forsørgelsesberettiget, erklærede sig indforstået hermed, har ikke gjort det bedre.

Et eksempel fra præstedagbogen skal anføres: Et fattiglem anmodede om 8 skilling; hun var født i Hals, hvor moderen endnu boede, og konfirmeret her. For henved 50 år siden tjente hun en treårstid syd for fjorden og blev her gravid, kom så tilbage til Hals, hvor hun derefter boede i 22 år og fik en lang række uægte børn: en datter nu (i 1859) 26 år, en datter til 22 år, men gift, en tredje datter 21 år gift med en »pjaltekrammer«. Der var lyst for moderen og barnefaderen til de 3, »men denne reiste bort og lod Huset i Stikken. Moderen har boet der siden uanfægtet«. Så fik hun endnu en datter og 2 drenge. Drengenes fader døde for 9 år siden. For 3 år siden blev der lyst for hende og en mand, der tjente på en gård i sognet, men der blev gjort indsigelse fra fattigvæsenets side. »Derefter forfaldt Mariane til Drik. Men *nu* erklærer hun ikke at bruge Brændeviin. Sidste Nytaarsaften blev hun overfalden i sit Huus og given et Slag for Brystet, hvoraf hun endnu lider«. Kvinden (Mariane) fik de 8 skilling, og sognepræsten anfører ikke formaninger. Måske har præsten syntes, at hendes skæbne var hård nok¹⁴.

Christensen havde naturligvis også medfølelse, når ulykker af mere materiel art overgik hans sognebørn, således ved ildebrand, en husmands tab af en ko, anskaffelse af en hest, så blev der givet nogle mark eller om det kom højt nogle rigsdaler af præstens private pung¹⁵.

Der var en del forbipasserende, der uden egentlig at tigge, trængte til lidt støtte, og præstens hjerte bevægedes oftest. En sergeant, der var blevet invalid i slaget ved Idsted, kom nytårsdag om aftenen til præstegården; han fik 3 mark og et par sokker. En fattig mand fra Biersted ville ligge i en stak ved præstegården, men fik 8 skilling til logi hos gæstgiveren. En drikfædig håndværker nægtedes derimod almisse¹⁶.

Det har næppe skabt nogen misstemning, at præsten afslog en begæring om tilladelse til at holde komedie i skolestuen. Befolkningen har nok givet præsten et vist spillerum m.h.t. legestuer og den slags letfærdighed.

Om et fortroligt forhold også til den »lavere« del af befolkningen vid-

14. Dagb. 1859 23.1.

15. Dagb. f.eks. 1861 21.11., 1860 14.7., 1861 10. og 14.1.

16. Dagb. 1860 25.7. og 1861 2.7. og 14.7.

ner det, at præsten, da en husmand havde mistet 2 børn og bad ham sætte nogle ord sammen til et gravmæle, digtede: »I Moderskjød/ var Hvilen sød/ dog mere Ro/ nu har vi to/ ved Faderfavn/ i Jesu Navn«. Meget kønt, og måske originalt¹⁷.

Antallet af kirkegængere var stærkt svingende, men normalt ikke ringe; forståeligt nok varierende efter vejr og årstid. Christensen tog sig meget af ydre mission og fik dannet en ydre missions forening i sognet under Det danske Missionsselskab med forbindelse til Vahl og med Dansk Missionsblad og andet af den art i cirkulation mellem de omkring 25 hals- og houboere, der i 1860 sluttede sig til. Pudsigt nok udmeldte den stedlige kromand sig i februar 1861 af foreningen med den motivering: »Han vilde ikke ved at fremme Missionen fremskynde Herrens Dag og Verdens Undergang«; det var nu mer end præsten kunne snuppe¹⁸.

Forholdet til baptisterne i Hals, trængte nu hårdt på. Hovedmanden her var en skrædder Nørlem, en rolig og respekteret mand, som præsten da også lod sy sit tøj. Christensen inviteredes til baptistgudstjeneste i et hus i Hals, men afslog. Baptisterne var vel bevandrede i bibelen og ret polemiske. Sognepræsten advarede iøvrigt mod baptisterne, således en kone, der erklærede, at det var mere hendes mands irreligiøsitet end baptisternes fortrinlighed, der anfægtede hende; hun lovede at søge præstens vejledning, om anfægtelserne skulle vedvare. Om baptisternes gåpåmod har generet Christensen alvorligt kan ikke afgøres.

Mormonerne virkede også i Hals sogn, men udvandrede oftest efter overgangen til denne religion. Biskop Kierkegaard anmodede i juni 1860 om indberetning af antallet af de i 1855-59 udvandrede mormoner. Ved lokalkendtes bistand kunne Christensen oplyse, at det drejede sig om 4 udvandring i 1852, 1853, 1854 og 1858.

Enkelte forblev dog i Hals sogn. Om et fattiglem i Hals fik Christensen oplyst, at han i sommeren 1860 var blevet mormon, og optog en samtale med manden; i dagbogen noteres: »Jeg forestillede ham, at han burde have sagt Farvel til den Menigheds Sjælesørger, af hvilken han agtede at udtræde, forinden han havde gjort sin Indtrædelse i et saa betænkeligt Selskab som Mormonerne. Da han taledede med Ringeagt om Kirkens Barnedaab og erklærede at være vis paa den nye Daabs Kraft, afbrød jeg Samtalen«¹⁹.

---

17. Dagb. 1859 17.2. og 2.4.

18. Dagb. 1860 6.1. og 15.4. og dagb. 1861 15.2.: »Den for saadan Spot tilgrundliggende Ver-slighed belystes« på det følgende års missionsmøde i Hals skole.

19. Dagb. 1860 11. og 13.6.

I det daglige liv i præstegården havde Christensen en god og værdifuld støtte i sin ægtefælle, den allerede nævnte Vilhelmine (Mine), f. Tide-
mand; hun havde 2 brødre, der blev præster, betydeligst Odin Tidemand,
provst i Tønder, siden i Kregome og sidst forstander for et seminarium.
Vilhelmine havde født 3 børn, hvoraf de to var døde som små i Ho. Det
omtales i dagbogen nu og da, at hun var syg, men hendes svagheder blev
efterhånden helt overskygget af mandens sygdom; hun døde først i 1903
og har utvivlsomt repræsenteret en sund husmoderlig fornuft og i det hele
nok en mere kultiveret levemåde end den bondefødte ægtefælle; det må
være hende, der har betjent klaveret (»instrumentet«), der jævnlige omta-
les.

Et dagbogsnotat i foråret 1860 afspejler måske drøftelser af mere filo-
sofisk eller religiøs art; der bemærkes: »Samtale med min Kone om Idea-
let«²⁰; hun har vel syntes, at han nu og da gik for vidt i sine grublerier. Der
er siden hen vidnesbyrd om, at hun under hans sygdom og ubeslutsomhed
kunne skære igennem, som da han i efteråret 1862 har besvær med at få
en erklæring om den fatale vielse afsted til biskoppen²¹.

Vilhelmine Christensen må være blevet støttet af søsteren Emma og ef-
terhånden af sønnen Odin, der forberedtes til optagelse på Katedralskolen
i Ålborg. Det er den slags, der oftest ikke omtales i dagbogen. Bag be-
stræbelserne for at finde kammerater til sønnen, må det antages, at især
moderen har stået. På sønnens fødselsdag i 1858 var 6 drenge inviteret i
præstegården hos »lille Odin«, som han kaldtes i modsætning til den no-
get ældre fætter, han blev opdraget sammen med. Sønnen fulgtes også
med forældrene til de mere civiliserede familier i Hals, først og fremmest
Rée's på Ladegården; han var også et par dage hos pastor Plums i Vester-
hassing, og kirkesanger Nielsen's to jævnaldrende sønner var passende
selskab²².

Sønnen hjalp sin fader med at samle historiske oplysninger om Hals
Kirke ved at klatre op i kirketårnet for at læse indskrifterne på de vanske-
ligt tilgængelige kirkeklokker²³.

Enkelte gange omtales, at den lille Odin var syg, men han må have

20. Dagb. 1860 13.4.

21. Erklæringen fremsendtes af Vilhelmine Christensen til biskoppen 15. nov. 1862; nu i Ju-
stitsmin. 1. dept. P 3534/1862. RA.

22. Sønnen født 4. dec. 1851. Besøg hos Rée's Dagb. f.eks. 1859 16.9.; de 6 drenges besøg i
præstegården Dagb. 1858 18.12.; besøg hos Plums i Vesterhassing Dagb. 1861 9.8.; hos
kirkesangerens sønner f.eks. Dagb. 1860 27.1. og 27.10.; julebal hos toldkontrollør Horne-
manns Dagb. 1859 28.12.

23. Dagb. 1861 18.8.

været et ret normalt barn og en begavet dreng; han deltog om sommeren i badelivet i Limfjorden og i Kattegat. Uartige kunne præstegårdens to unge også være. Dagbogen bemærker: »Det kom os for Øre, at vore Børn ikke var artige. – Lille Odin fik en Revselse«. Da en i Hals boende militær kaptajn måtte tiltræde undervisningen i skolen som vikar og havde vanskeligheder, indskærpedes det børnene at være artige og ordentlige mod vikaren, der dog hurtigt forsvandt²⁴.

Plejesønnen, nevøen (store) Odin Tidemand, kom til søs bl.a. ved udnyttelsen af Christensens bekendtskab med lodsolderlandmand Stricker i Hals, og præsten fulgte siden sit efterhånden vidt berejste plejebarn med interesse for sømandslivet.

Før udbruddet af sygdommen i 1862 foretog pastor Christensen sig ikke længere rejser bort fra Hals. Der er tale om nogle rejser til Ålborg, hvortil dampskibsforbindelsen oftest benyttedes. I juli 1859 – holdtes landemøde for stiftet i Ålborg; denne gang gik rejsen med præstegårdsforpagterens pligtige befordring til Vesterhassing (ankomst kl. 6 morgen); her mødte Christensen pastor Rønne fra Ulsted og pastor Plum i Vesterhassing; sidstnævnte afgav videre befordring. De 3 gejstlige herrer deltog derefter i landemødet, hvor biskoppen og stiftamtmanden præsiderede, og mange provster og præster var tilstede, hvoraf Christensen kendte en del, men ikke nåede – som nytilkommen – at få navnene at vide på dem alle²⁵.

I 1861 blev sognepræsten i Nørre Sundby-Hvorup forflyttet fra nytårsdag, og de gudstjenstlige handlinger skulle så besørges af de øvrige præster i Kær herred (»herredsbrødrene«). 17. febr. og 3. marts fik Halspræsten sin tørn, der næppe blev modtaget med større glæde, boende som han var i herredets yderste ende, men denne vikartjeneste var en pligt, og stiftsprovstens meddelelse herom sluttede med ønsket om, at vi Alle i det nye Aar maa føle Herrens Velsignelse over vor Gjerning og vort Hverv«²⁶.

Ved begge de to således påbudte rejser ledsagedes Christensen af en af familiens kvinder. Første gang oplyser dagbogen: »Svigerinde Emma agter at reise med«; hende var der megen spræl i, så en tur til Ålborg var nok kærkommen, selv om årstiden var kold.

De kirkelige handlinger forløb ikke uden dramatik. Et par brudefolk skulle sammenvies; men den fungerende præst søndagen før havde glemt lysning for dem, og brudgommen skulle partout vies før den nær forestående session. Christensen var betænkelig ved at vie, før formalia var i

---

24. Dagb. 1859 9.2. og 19.3.

25. Dagb. 1859 7.-8. 7.

26. Dagb. 1861 18.1.

orden og skrev derfor til stiftsprovsten, der tog det roligt og fandt, at brudeparret ikke burde bøde for en embedsbroders forsømmelse.

Mere dramatisk var det ved en begravelse før gudstjenesten om søndagen. En skolelærer, der var med i følget, fik et apoplektisk tilfælde og var og blev – trods distriktslægens tilkaldelse – død. Gudstjenesten måtte bagefter gå sin gang såvel i Sundby som i Hvorup kirke.

På den anden rejse til præstetjeneste i Sundby-Hvorup ledsagedes Christensen af sin hustru. Man startede (efter nogle småforretninger i Hals med 3 fattige) lørdag 2. marts kl. 10 til Nørresundby med ankomst dertil om eftermiddagen. Christensen blev i Nørresundby Præstegård, mens hans kone straks begav sig med færgen til Ålborg. Det var meget, der skulle nås; fru Christensen var hos pastor Haar ved Frue Kirke, Christensen var i en bibelkreds, begge derefter til koncert i Ålborg, hvorefter de overnattede i Nørresundby for om mandagen kl. 10 at tage hjem til Hals; hertil ankom de kl. 15 efter et lille besøg på hjemrejsen i Vesterhassing Præstegård.

Præstens økonomi synes at have været tålelig. Bortforpagtningen af præstegårdens avl var sket i forgængerens pastor Hass' tid for en 7-årig periode fra 1. maj 1857 og fornyedes ivotrigt for endnu 3 år og stort set uændret. Når alle præstens indtægter ved embedet fik udgifterne fratrukket, skulle der efter Christensens egen ansættelse være et overskud på 1633 rdl.; men dette var af den overhæderlige Christensen utvivlsomt for højt ansat.

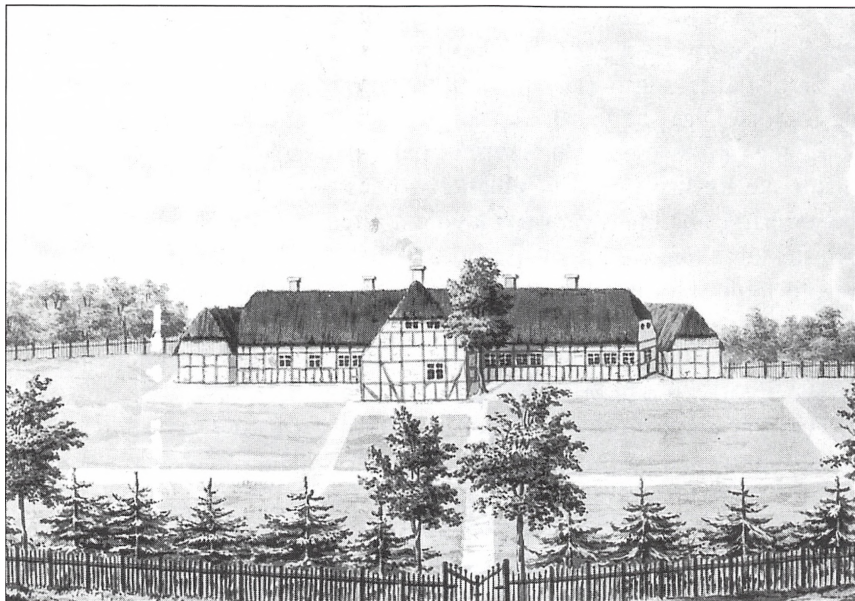
Ud fra dagbogens oplysninger er det svært at bedømme, om Christensen har haft økonomiske vanskeligheder. Forpagter Réé var i og for sig en god betaler, men det trak nu og da ud, så præsten måtte rykke for betaling, bl.a. havde Christensen i forbindelse med forflyttelsen til Hals optaget et lån hos svogeren Odin Tidemand, da provst i Tønder; det skulle – og blev tilbagebetalt med renter²⁷.

I foråret 1861 må økonomien have været stram; svigerinden Emma, der næppe har været velstillet, havde i nogen tid »udlagt tilløbende Udgifter i Huusholdningen« (3 rd. 4 mk. og 7 sk.), og slagteren fik i påskedagene for kød 5 rdl. 2 mk.; det var godt, at der var noget, der hed påskeoffer²⁸.

Efter dagbogens angivelser levedes der langt fra noget luksuriøst liv i præstegården i Hals. Komfur og kakkellovne anskaffedes – billigst muligt

27. Dagb. 1859 26.12. (200 rdl. af forpagtningsafgiften); Dagb. 1860 3.1. (mensalafgift og offer, ialt 40 rdl.), af tienden oppebåret af Réé, ialt c. 400 rdl., hvoraf i marts 1860 resterede c. 250 rdl., som Christensen ønskede at få 200 rdl. af til svogeren i Tønder (Dagb. 1860 17.4.).

28. Dagb. 1861 4.4., jvf. foregående dage.

Hals Præstegård set fra syd. Det er formentlig den præstegård som Christensen boede i. Den brændte 1888.

Foto: Det kgl. Bibliotek.

– efter formanden. I 1860 anskaffedes en sofa (16 rdl.), 1862 en buffet (26 rdl.), og fru Christensen fik i 1861 en – forholdsvis dyr – muffe m.v. (over 10 Rdl.)²⁹.

I gården blev brøndvinde og brøndkarm erstattet af en post, men dette udførtes af præstegårdsforpagteren. Rensning af præstegårdens lokum kostede 1 mk. månedligt, altså 2 rdl. årligt, med betaling straks for det 1. halvår; denne lokale medhjælper skulle melde sig hver anden måned og ellers komme, når der sendtes bud efter ham. Det næste år fik manden forskud, »som han senere skal godtgjøre«³⁰; men den slags småbeløb kunne ikke ødelægge præstens økonomi, og det var ofte dårligt stillede personer, som ellers havde svært ved at klare sig.

Brænde og tørv fik præsten billigt. Tørvene lod han skære og rejse i egen mose, og brændet leveredes ved hjælp af en skovejer i sognet; et vist gensidigt køb og salg fandt nok sted, da præsten også havde skov, men

29. Sofa og buffet Dagb. 1860 29.2., jvf. 1862 7.-8.5. Muffen m.v. Dagb. 1861 19.1.

30. Dagb. 1860 23.1. og 24. samt 29.5. Dagb. 1861 16.1., 1862 21.2.

måske kun til pindebrænde. Noget af den arbejdskraft, der måtte ydes, var pligtig (præstedage), andet betaltes med dagløn (24 sk. pr. dag).

En fast årlig udgift var lønnen til en ung pige, 30 rdl., og såfremt hendes opførsel var god, 2 rdl. ekstra.

Bøger interesserede Christensen; han abonnerede på Traps statistisk-historiske Beskrivelse af Danmark, og hans udgifter var på 30-40 rdl. til bøger årligt; men han var også medlem af en læsekreds blandt herredets præster og abonnerede på »Aalborg Stiftstidende« samt for børnene på »Børnevennen«, hvoraf Rée's datter lånte nogle numre³¹.

Selv om det ikke på det foreliggende grundlag er muligt nøje at beregne pastor Christensens økonomi, så kan den ikke have givet anledning til nogen alvorlig forstyrrelse, slet ikke i et sundt sind.

Hvert år holdtes provstesyn, d.v.s. at provsten i Kær herred, på denne tid stiftsprovsten i Ålborg synede kirke og præstegård. Først var det Carl Henrik With, men fra sept. 1859 H. Egede Glahn.

Provstesynet gjaldt kirkens og præstegårdens tilstand. Det første afholdtes i Withs tid 7. juni, og det gjaldt især påtale af mangler i kirken, der ikke var rettet trods tidligere påtale. Normalt blandedes biskoppen ikke ind heri.

Året efter (1860) dukker den nye stiftsprovst Glahn op, og det ikke mindre end 2 gange. Det kan måske nok have foruroliget Christensen. Første gang tog han det roligt, og besøget var kortvarigt; der var forskellige afgifter at betale, småbeløb, bl.a. fik Christensen at vide, at han skyldte 2 rdl., som efter biskoppens forslag skulle betales for en sindssyg kappellan Larsens ophold på Risskov; det var iøvrigt et normalt provstesyn; men Christensen benyttede lejligheden til at samtale om fraskilt ægteskab, et af ham yndet emne³².

Men endnu en gang – sidst i juli 1860 – kom stiftsprovsten på besøg, og nu var det en stiftsprovstevisitats. Da noterer Christensen i sin dagbog: »Jeg var upasselig, som det forekom mig af anstrengelse«; han fik sin kirkebog ført ajour, og så arriverede 30. juli i aftenstunden stiftsprovsten – meget selskabeligt – med frue, svigerinde frøken Møller, 4 børn samt en barnepige. Det var næppe den store indkvartering, der foruroligede præsten, men dagbogen anfører: »Ventetiden havde ikke været mig til nogen Fordeel. Jeg befandt mig ikke vel«³³.

31. Dagb. f.eks. 1861 11.-12.9.; Dagb. 1860 1.11., jvf. 1862 1.5; Dagb. 1861 12.1. og 18.1. samt 1862 3.3; Dagb. 1859 14.4. (Aalborg Stiftstidende) og 1861 12.9. (»Børnevennen«).

32. Dagb. 1860 12., 18. og 19.6.

33. Dagb. 1860 28.7., jvf. 29.7. og 30.7.

Dagen efter – 31. juli – var der så visitats i kirken og i skolen. Christensen prædikede, men bemærker: »Jeg var ikke saa heldig med Slutningen af Prædiken, mit Befindende var ikke godt, jeg var træt«. Efter prædiken katekiserede han, »min Træthed vedvarede under denne Overhøring«, men stiftsprovsten var iøvrigt »ret vel fornøjet med Børnenes Kundskaber og Svar«. Om eftermiddagen var stiftsprovsten i Hals Skole, hvor også Hou Skoles elever mødte op; han var vel tilfreds med lærerne, selv om andenlæreren i Hals have et dårligt organ og underviste efter halvåben bog. Der var lejlighed til at slutte dagen med samtale, hvorefter stiftsprovsten med sin flok rejste til nabosognet Ulsted. Nu noterer Christensen i dagbogen: »Mit Helbred er ikke godt. Det er imidlertid ikke egentlig Sygdom, men jeg føler mig mat og træt, ligesom jeg havde sat for mange Kræfter til, som jeg ikke igjen kunde faae erstattet«³⁴. Det kunne nok synes, som det er begyndelsen til en depression, der her omtales.

Det blev ikke ved denne stiftsprovstevisitats. Biskop Kierkegaard havde ikke i sin tid visiteret i det ellers så nærliggende Kær herred og beslutter sig til visitats her i efteråret 1860. 26. oktober får stiftsprovsten skriftlig besked herom; bispen vil begynde vestligst i herredet i Åby sogn 5. november og håbede at indtræffe hvert sted aftenen forud; han rejste i sin egen vogn, men ønskede sig befordret med forspand og kusk fra hvert sted³⁵.

Stiftsprovsten udsendte så herom cirkulære til herredets præster; det kom til Hals fra pastor Plum i Vesterhassing 2. november sammen med en invitation til at overvære visitatsen dér.

12. november havde Halspræsten travlt med at konferere kirkebogen sammen med kirkesangeren; om aftenen samme dag ankom biskop Kierkegaard til Hals i »den sildige Mørkning, han var hæs og forkommen«. Christensen bemærker også i dagbogen: »Jeg leverede ham Text, Thema og Disposition til min Prædiken«³⁶.

13. november var der visitats i kirken, hvor også nabopræsterne Rønne og Plum efter invitation var mødt op. Christensen prædikede over en selvvalgt tekst: Salige ere de, som sørge, thi de skulde hussvales (Matth. 5,4), »hvoraf jeg uddrog det Thema Sorgens Vei til Salighed«. Der er i dagbogen afsat plads til referat af prædiken; men det blev aldrig indført³⁷.

Indholdet af Christensens prædiken kendes derimod fra biskop Kierke-

---

34. Dagb. 1860 2.8.

35. Ålborg provsti. Journalsag 254/1860. NLA C 13 C. 24.

36. Dagb. 1860 12.11.

37. Dagb. 1860 13.11.

gaards indberetning til ministeriet³⁸; den giver først nogle bemærkninger om Hals Kirke (»endnu større end Vesterhassing og ligeledes hvælvet, men gjør et mindre hyggeligt Indtryk«) og oplyser yderligere: »Af den talrige Menighed var i Forhold endda ikke saare mange mødte, ogsaa af Ungdommen kunde der været flere«.

Om selve prædikenen indberetter biskoppen: »Disposition og Udarbejdelse var meget god, kun vel philosophisk (stærkt paavirket af Søren Kierkegaard), og den blev holdt med Liv og Følelse, hvorfor den bragte til at glemme, at Talerens Holdning og Stemme ikke var heldig. Ogsaa Katechisationen over Herrens Person var lidt vel spekulativ men derhos hjærtelig og vakker«, for så vidt en helt venlig bedømmelse.

Onsdag 14. november visiteredes i Hals Skole; her mødte også – som det var biskoppens ønske – Hou Skole med elever og lærer. Biskoppen gør bemærkninger om realafdelingen i Hals Skole, hvori var 14 drenge.

Med førstelærer Nielsen var biskoppen ret godt tilfreds, hvorimod andenlæreren Jens Olesen fandtes temmelig ringe. Christensens dagbog oplyser, at Nielsen katechiserede over den gamle og den nye pagt; Olesen over ordet: »Jeg Herren din Gud er en nidkjær Gud«. Christensen er i dagbogen ikke ukritisk m.h.t. biskoppen, men oplyser: »Biskoppen gjorde det om efter Læreren. Uagtet denne katechiserede med Alvor, men tillige med stor Livlighed, kunde han dog ikke ret faae Børnene med. Han havde den egne Maade at udlede falske Følgeslutninger af Børnenes Svar, til hvilke de ikke lagde saa nøie Mærke, at de jo bleve førte paa Glatis. De svarede saaledes ofte forkert, imod bedre Vidende«.

Lærer Ellermann fra Hou, der talte over Christi ypperstepræstelige Embede, fandt Kierkegaard »ret flink«. Salmesangen syntes bispens var yderst ringe i pastoratets skoler.

Efter skolevisitatsen autoriserede bispens kaldsbogens 1. og 2. afdeling uden dog at gøre bemærkning deri om den afholdte visitats. Så spiste Kierkegaard til middag, drak kaffe og beredte sig på afrejsen til Ulsted, der var sidste station i dette herred. Præstegårdsforpagteren stillede kusk og heste³⁹.

Dagen efter var der visitats i Ulsted, hvor også Christensen og Plum fra Vesterhassing efter invitation mødte op. Christensens dagbog har fyldige referater af Rønnes prædiken og bispens katechisation. Christensen blev til middag og tog del i en samtale om Garibaldi, der var et af tidens emner;

38. Kultusmin. Indberetninger om kirkevisitats; Ålborg bispearkiv. Visitatsprot. 1854-61, fol. 139v-140r (NLA 01-479A).

39. Dagb. 1860 13.-14.11.

han noterer også, at han lod falde adskillige ytringer, »hvori jeg følte at samstemme med Biskoppens Betragtninger«⁴⁰.

Med denne visitats kom pastor C. Th. Christensen for første gang i nærmere kontakt med biskop P. Chr. Kierkegaard; denne havde nu også haft lejlighed til at se Hals Kirke indvendig. Det kneb at få påtalte mangler ved kirkebygningen afhjulpet. En ny kirkeværge fik dog sat skik på noget af dette, der utvivlsomt skyldtes kirkeejeren, proprietær Færchs ulyst til at tage sig heraf.

Pastor Chr. Th. Christensens svigtende helbred og sygdom er allerede nu og da omtalt. Der var forkølelser, og et besvimelsesanfald omtales. Mest bemærkelsesværdig er den overanstrengelse, der indtraf ved stiftsprovstens visitats i slutningen af juli, mærkeligt ved det, at der – såvidt ses – ikke her var tale om nogen ængstelighed for visitatsen i sig selv. Om en tilsvarende upasselighed er der heller ikke tale ved biskoppens visitats i november samme år.

I 1861 indtraf midt i maj et nyt sygdomsanfald efter en stærk forkølelse medførende »en stærk rheumatisk Affection med Sting i Brystet og Blodspytning«; lægen tog det roligt, ordinerede en spansk flue og mikstur, og Christensen fik lov at holde den ovenomtalte gudstjeneste 2. Pinsedag med prædiken, introduktion af mødre og barnedåb; men som Christensen selv bemærker i et brev til stiftsprovst Glahn 21. maj 1861: »jeg troer, Gud være lovet, uden at min Helbredstilstand er forværret«; han betragter sig dog endnu som rekonvalescent, og havde lægebesøg, bl.a. havde han øjenbetændelse. Snart efter synes sygdommen overstået⁴¹.

Christensens dagbog mangler helt for juni måned 1861, antagelig fjernet af ham selv eller af hans familie; for det er ikke sandsynligt, at han ikke skulle have startet måneden med dagbogsnotater. Det er i denne måned, at der indtræffer noget, der senere viste sig skæbnesvangert.

I den retssag, der opstod i forbindelse med en vielse, har Christensen udstedt en attest, der oplyser:

»Hals Kirkes Ministerialbog udviser, at Aar 1861 (atten Hundrede og Eet og Tredsindstve) den 11te (ellefte) Juni ægteviedes i Hals Kirke efter foregaaende Lysning af Prædikestolen Ungkarl Johan Christian Pedersen og Enke efter Huusmand Jens Pedersen Staë, Maren Christensdatter, begge af Hals; dette bliver herved attesteret efter Forlangende, med tilføiende, at bemeldte J. Chr. Pedersen ved Indtrædelsen i dette Ægteskab er

40. Dagb. 1860 15.11.

41. Dagb. 1859 13.6.; 1861 17.5. Ålborg provsti. Journalsag 162/1861. NLA. C 13 C-25.

bleven Stedfader til fem Børn. Hals Præstegaard d. 19. Februar 1862. C. T. Christensen. Sognepræst til Hals Menighed«. (Embedssegel)⁴².

Problemet ved denne vielse var, at brudgommen havde været forlovet med brudens datter af første ægteskab Rasmine Petrine Jensen, og i forlovelsestiden haft samleje med hende, inden forlovelsen ved St. Hansdagstid 1860 hævedes, dog uden at der avledes noget barn ved denne forbindelse.

Johan Christian Pedersen, oftest omtalt som Kræn Skrædder, ville giftes, men Rasmine havde en god plads hos en enkefrue i Hals og synes i det hele ikke at have været meget interesseret i sin kæreste. Snart efter at forlovelsen med denne var hævet, lærte hun en anden mand at kende og blev besvangret af ham, der synes at have været sømand. Rasmine boede en tid hos denne mands broder i Nørresundby; men da den anden hørte om hendes tidligere forbindelse med Kræn Skrædder, meddelte han hende, at han ikke ville have hende boende hos broderen. Rasmine truede nu med selvmord og sendte bud til sin moder i Hals herom; hun opnåede derved at komme til at bo i Hals hos moderen, nu gift med hendes første kæreste; her fødte hun sit barn i oktober 1861.

Rasmine ville naturligt nok i hvert fald have børnebidrag til sit barn og anlagde paternitetssag mod barnefaderen; denne søgte at unddrage sig betalingen af underholdsbidraget ved at rejse spørgsmålet, om ikke Rasmynes stedfader (og tidligere kæreste) var fader til barnet; det mente han, der gik rygter om i Hals.

Denne paternitetssag begyndte i februar 1862 ved retten i Nørresundby. Ved et forhør her 25. febr. 1862 benægtede Rasmine at have stået i noget-somhelst utugtigt forhold til Kræn Skrædder i Hals, nu hendes stedfader. Dette var urigtigt, og hendes stedfader, der derefter afhørtes, udtrykte sig rigtigere ved at benægte at have haft legemlig omgang med Rasmine på en sådan tid, at han kunne være fader til det omhandlede barn, men ville derimod ikke nægte, at han i den tid, han var forlovet med Rasmine, altså før St. Hans 1860, havde haft samleje med hende. Rasmine måtte i retten indrømme, at hendes første forklaring var urigtig, og nu dukker så det skæbnsvangre spørgsmål om *blodskam* op, idet Kræn Skrædder således havde stået i seksuelt forhold til såvel moder som datter, og dette ville efter Christian V.s Danske Lov medføre dødsstraf⁴³.

42. Orig. i Højesterets arkiv. Akter til dom 1862 RA.

43. Akterne vedr. blodskamssagen findes NLA. Domprot. Kær hrd. 1855-57 fol. 296 r+v (B 36-37); Justitsprot. Kær hrd. 1860-66 fol. 193 r+v (B36-5008); Sag Kær hrd. ES No. 7/1862 (B 36-5024); – Landsoverretten Viborg. Justitsager. Domprot. 1862 fol. B 24 AB løbenr. 82, fol. 265-266, og sag nr. 209/1862 (B 24 AB-117). – Højesteret Akter til dom 1862, jvf. Højesteretstidende 1862, s. 57-58.

Rasmines moder havde aldrig spurgt sin datter, om hun havde haft legemlig omgang med Kræn Skrædder i deres forlovelsestid, og det faldt heller ikke Rasmine ind at meddele moderen dette. Da hun hørte, at hendes moder ville ægte Kræn, sagde hun blot: »hun vilde ikke have ham, og vilde hendes Moder have ham, maatte hun gjerne for hende«. Moderen »skulde jo have En til at sørge for sine Børns Opdragelse, og han var en skikkelig Karl«.

Da Kræn Skrædder indgik ægteskabet med Rasmines moder, havde han oplyst denne om sin intime forbindelse med datteren; ingen af dem tænkte i mindste måde på, at der var nogen forbrydelse deri, »saasom det jo var saa lang Tid siden, og Rasmine var forlovet med en Anden«; men for dommeren, herredsfoged Meinig i Nørresundby var sagen klar; juridisk set var der tale om den meget alvorlige forbrydelse: Blodskam.

11. marts 1862 fængslede herredsfogden Kræn Skrædder, da han – som det hedder – »efter Beskaffenheden af den omhandlede Forbrydelse ikke dristede sig til at lade denne forblive paa fri Fod« og belagde ham med varetægtsarrest. Så sad Kræn da i Nørresundby arrest.

Imens blev forloverne ved vielsen den 11. juni 1861 i Hals Kirke afhørt. Den ene, brudgommens fader, anede dårligt nok, at sønnen havde været forlovet med Rasmine, havde kun hørt rygter herom; den anden garver S. P. Winther i Hals, vidste efter rygte, at Christian (Kræn) havde været forlovet med Rasmine, men havde ikke hørt noget om, at de havde haft legemlig omgang med hinanden, og det faldt ham ikke engang ind at søge underretning herom, da han kendte Christian som »en ordentlig Karl«, og rygtet tillige sagde, at Rasmine egentlig ikke kunne lide ham og af den grund havde hævet forlovelsen. Denne forlover vidste, at Christian ikke havde kunnet ægte Rasmines moder, hvis han havde haft seksuelt samkvem med datteren. Et rygte om, at Rasmines moder skulle have fundet Christian i Rasmines seng, antog han for lutter bagvaskelse.

Men hvad foregik der da hos pastor Christensen, da vielsen aftaltes. Christian havde oplyst, at hans forhold til Rasmine for lang tid siden var forbi. Præsten ytrede udtrykkeligt til Christian – under fire Øjne – at han vel ikke havde barn med Rasmine, hvortil han svarede »nei, saavidt var det rigtignok ikke kommet«; men han spurgte ikke, om Christian havde haft legemlig omgang med Rasmine og ytrede – efter Christians forklaring – at der jo altsaa ikke var noget til hinder for ægteskabet m.h.t. hans tidligere forhold til Rasmine, hvortil Christian svarede »nei«.

Under opholdet i arresten havde Kræn Skrædder læst i Bibelen og set, at der står, at den gerning, han havde gjort, var en Skændsel.

Straks efter forhøret 4. marts 1862 havde herredsfogden sendt en ud-

skrift af forhøret til sognepræsten i Hals til hans underretning og eventuelle kommentar, men ved forhøret 11. marts, da Kræn Skrædder fængsledes, var der ikke kommet svar herpå, og herredsfogden vidste, at præsten lå meget syg. Det lykkedes iøvrigt ikke at få en sådan erklæring før 14. nov. s.å. efter højesteretsdommens afsigelse.

Før dommerens udskrift af forhøret kom til præsten i Hals, havde denne imidlertid ad anden vej hørt om denne brudevielse, antagelig gennem andenlærer Olesen i Hals, der vel har hørt rygte om Kræn Skrædder og vel endda i den værste udgave og tidligere havde betroet Præsten, hvad han havde hørt⁴⁴, og denne blodskamssag tog præsten sig – som det fremgår – meget nær. Den blev skæbnesvanger for ham og hele hans liv derefter, idet den fik den sindssyge til at bryde ud, som måske ellers var blevet liggende latent i hans sind.

1. marts 1862 fortæller Christensens dagbog kort: »Mit Besøg i Ulsted Præstegaard for at tale med Pastor Rønne som min Skriftefader«. Efter en henvendelse fra præstefruen i Hals Vilhelmine Christensen havde Rønne 4. marts været i Hals for at meddele Christensen og hans kone sakramentet, hvorefter han fandt det nødvendigt at skrive til biskop Kierkegaard om pastor Christensens Tilstand i brev, dateret Ulsted Præstegård 6. marts 1862⁴⁵.

»Paa min Naboes og Embedsbroders, Pastor Christensens Vegne tager jeg mig den ærbødigste Frihed at tilstille Deres Høiærværdighed disse Linier:

En sørgelig Brudevielse, efter hvilken det er kommen op, at Brudgommen havde besvangret en Datter⁴⁶ af den Enke, han bagefter ægtede, er vistnok den nærmeste Forlanledning til den i høieste Grad beklagelsesværdige aandelige Tilstand, hvori denne kjære, samvittighedsfulde Broder befinder sig. Han kom vandrende til mig afvigte Løverdag Eftermiddag med alle Tegn paa stærk Anfægtelse. Hans første Udbrud var, at han var en saa stor Synder, at han var uværdig til længere at røgte sin Gjerning, ja han mente endog, at han havde sit Liv forbrudt. Dybt rystet ved at høre hans Tale og see hans Aasyn fik jeg ham til at meddele mig Sagens Sammenhæng, og det lykkedes mig endelig at opreise ham saavidt, at jeg nogenlunde beroliget kunde lade ham kjøre hjem til Hals faa Timer efter hans Ankomst hertil.

I Søndags forrettede han med Frimodighed sin Gjerning i Herrens Huus;

44. Dagb. 1862 5.3.

45. Ålborg bispearkiv. Journalsag 154/1862. NLA C 1-217.

46. Urigtigt, altså efter rygter i dets værste form.

men om Mandagen var det værre end før. I Tirsdags fik jeg Brev fra hans Hustru og tog øieblikkeligt til Hals. Atter lykkedes det ved Guds Naade at opreise ham noget, men hans hele Ydre vidnede om, at han i høi Grad var anfægtet af Sjælefienden. Med tilsyneladende Frimodighed nød han den hellige Nadver i Forening med sin Hustru, og da jeg ud paa Aftenen forlod ham, medgav han mig den Fortrøstning, at han vilde holde fast ved Herrens Naade, at han vilde vaage og bede, for at den urene Aand ikke atter skulde faae Magt over ham. Men ak! idag erfarer jeg fra hans Hustru, at hans Tilstand har naaet Sindsforvirrelsens Grad; han vandrer hvileløs om Nat og Dag og vil ikke tale med sine Nærmeste. Han havde lovet mig at reise til Aalborg for at tale med Dem, saasnt det erfarede, at D.H. var kommen tilbage fra Deres fru Svigermoders Begravelse⁴⁷; han troede ogsaa, hvad jeg tilfulde veed, at Herren selv har givet Dem store Naadegaver til at opreise; og han trængte vel tillige til at tale med sin Biskop om den sørgelige, fra hans Side uvitterlige Omstændighed ved Vielsen. Ja, han trænger til at høre Deres Mening om det legale Punkt i denne Sag«.

Rønne slutter sit Brev: »Hensigten med disse mine Linier er da at bede D.H., – ja undskyld min Paatrængenhed med min Overbeviisning om, at den Sag har Hast, – om muligt endnu samme Dag, De modtager disse Linier, at drage til den arme Broder, for at yde ham en kraftigere Opreisning, end det er bleven mig forundt at yde ham. Mit Sind er rystet ved denne af mig oftere anede og befrygtede Vending i den mig saa kjære Broders sjælelige Tilstand, at D.H. ville tilgive, om jeg kun ufuldkommen har kunnet tolke min Længsel efter at see Dem hos ham. Da jeg indseer, at det nu næppe lader sig gjøre for ham at reise til Dem, har jeg ikke troet at kunne unddrage mig for proprio motu at skrive til D.H. om denne sørgelige Sag«.

Fra dagbogen kendes ogsaa omtale af pastor Rønnes besøg i Hals Præstegaard 4. marts (Hvide Tirsdag); men den følgende dag noterer Christensen i dagbogen (vel en senere indførsel): »Aske Onsdag, om Morgen, inden jeg endnu var staaet op af min Seng, randt en Sag mig ihu, som Andenlærer Olesen havde engang tidligere betroet mig, og om hvilken jeg ikke havde faaet talet nærmere med ham. Derover følte jeg indvortes Uro og stod op for at gaae til ham i den ellefte Time, inden han endnu reiste herfra⁴⁸. – Han var endnu ikke opstaaet, og da han endelig oplod Døren,

47. Svigermoders begravelse: Bodil Maria Blicher (født 1833), enke eft. Poul Erik Glahn.

48. Andenlærer J. Olesen blev forflyttet fra Hals i februar 1862, jvf. Christensens skrivelse til stiftsprovsten af 24.2. s.å. Ålborg provsti. Journalsag 76/1862. NLA. C 13 C-25. Hans efterfølger Jens Poulsens kaldsbrev af 18.6. s.å. sst. journalsag 196/1862.

faldt jeg paa en egen Maade ind i Værelset til ham, bekendte, hvad der var falden mig paa Sindet, og bad om hans broderlige Tilgivelse og Velsignelse, – Jeg berørte desuden den Sag, der havde fyldt min Sjæl med Ængstelse«. Forneden paa siden med denne Indførseler skrevet: »Min Sygdom afbryder fra idag mine Embedsforretninger«.

Den følgende nat vågede lærer Olesen efter fru Christensens anmodning i præstegården, og den næste morgen brød sindsforvirringen igen ud. Dagbogen fortæller: »Efter at jeg var staaet op og påklædt, løb jeg ud, først ... til Skolen, hvor jeg saae ind i begge Skolestuer, men ingen Børn eller Lærere fandtes, ilede til Ladegaarden, hvor Sogneforstanderskabet nok var samlet, men jeg vendte om ved Døren, ilede igjen tilbage og ad Veien forbi Præstegaarden ad Skovshoved. – Lærer Olesen forfulgte mig og bad mig tage det uldne Tørklæde om min Hals. – »Og Jesus drev en Djævel ud og den var stum«. – Endelig blev jeg ved Tanken om min Kone og Søn bevæget til at vende hjem«. Under denne dag noteres i dagbogen, at et par bekendte fra Skovsgård, en proprietærgård i sognet, var i præstegården om aftenen⁴⁹.

7. marts var Christensen sengeliggende og måtte aflyse læsning med Konfirmanderne. Samme dag aflagde stiftsfysikus Paulsen fra Ålborg det første sygebesøg i Hals Præstegård; han mente, »at min Sygdom vilde bryde ud som en hæftig Feber (Apoplectisk Koldfeber), og tilkendegav, at dette vilde vise sig efter et Par Dages Forløb«. 13. marts kom stiftsfysikus på et nyt sygebesøg. Nærmere oplyses ikke i dagbogen. Om lægerne har fattet sygdommens egentlige sammenhæng får stå hen, de har ihvertfald næppe meddelt Christensen den rette årsag. 17. marts fortæller dagbogen: »Jeg skal idag endnu have været temmelig daarlig; man vaagede hos mig ogsaa om Dagen«.

Imidlertid var biskop Kierkegaard kommet tilbage fra sin rejse og skrev 11. marts til Christensen eller hans kone nogle trøstens ord (med henvisning til 2. Kor. 1, 3-4)⁵⁰.

Under præstens sygdom varetog kirkesangeren gudstjensten ved oplæsning af prædikener 1. og 2. søndag i Fasten, mens Rønne fra Ulsted trådte til ved en begravelse. 17. marts fortæller dagbogen: »Biskop Kierkegaard ankom om Aftenen til Hals Præstegaard. Han saa strax efter ind til mig, lod mig læse og bede med sig, og jeg blev derved mere rolig, og min Besindelse vendte tilbage«. Da der var så megen forstyrrelse i

49. Dagb. 1862 6.3.

50. Om bispens brev til Christensen el. hans kone, se Ålborg bispearkiv. Biskoppens journal 1852-64 NLA C 1-190).

præstegården, overnattede biskoppen efter indbydelse hos de altid hjælpssomme Rée's på Hals Ladegård⁵¹.

Da biskoppen nu var i Hals benyttede han lejligheden til at visitere i Hals Skole om formiddagen. »Skolelærerne vare vel tilfredse med Udfaldet, den constituerede Lærer Billenstein synes at være vel skikket til at holde Orden«⁵².

19. marts holdt biskoppen bibellæsning i Hals Kirke og trods det sildige og usædvanlige Varsel, som var sket derom, samlede der sig en talrig Menighed, hedder det i dagbogen. »Jeg havde selv Lyst til at gaae i Kirken, men dette blev mig naturligviis formeent. Efter at Biskoppen havde talet med mig om Eftermiddagen og indskærpet mig at erindre, »at Naadegaverne og sit Kald fortryder Gud ikke«, kjørte han tilbage til Aalborg«⁵³.

Endnu under opholdet i Hals 18. marts skrev han til pastor Rønne i Ulsted om at overtage Hals menighed under sognepræstens sygdom, og på hjemvejen til Ålborg anmodede han pastor Plum om eventuelt at stå Rønne bi⁵⁴.

21. marts aflagde stiftsfysikus Paulsen et 3. sygebesøg i Hals Præstegård. Fra en senere erklæring til overlæge Selmer i Risskov af 24. jan. 1863 vides, at Paulsen havde konstateret, at Christensen led af en akut mani, som under brug af kolde overgydninger og laksativer tabte sig i løbet af et par uger⁵⁵.

Efter biskoppens bestemmelse overtog Rønne tjenesten i Hals fra 23. marts (3. søndag i Faste); Christensens konfirmander mødte nu i Ulsted Præstegård. Da Christensen begyndte at blive bedre, gav Rønne ham lov til at supplere præstens ministerialbog i overensstemmelse med kirkesangerens duplikat. »Dette var mig til megen Opmuntring«, fandt Christensen. Ved månedens udgang kunne han være oppe i længere tid og sysselsætte sig med skriverier, der ikke krævede synderlig anstrængelse⁵⁶.

1. april dækkede sneen endnu jorden, men det var tørt. Christensen noterer i dagbogen: »Gud give, t det maa blive Foraar, velsignet Foraar, ogsaa i mit Hjerte. Mit legemlige Befindende er nu ingenlunde mere saa slet. Idag har jeg fortsat Skrивerierne, idet jeg syntes, at denne Syssel var beroligende og ikke anstrængte mine Kræfter«. 3. april vovede Christensen

---

51. Begravelsen Dagb. 1862 12.3.; 1862 17.3.

52. Dagb. 1862 18.3.

53. Dagb. 1862 19.3.

54. Bispens brev t. Rønne se Ålborg bisparkiv. Journalsag 192/1862 NLA C1-190.

55. Dagb. 1862 21.3. Erklæring ved journalen i Risskov Museum.

56. Dagb. 1862 27.3.; 30.3. og 31.3.

sig uden for i den helt forårsagtige luft. Efter anvisning fra svogeren William Tidemand i Holbæk fik Christensen fra en købmand Grønbech i Ålborg oversendt på 100 rdl.; der har vel været lavvande i kassen p.g.a. sygdommen⁵⁷.

Stiftsfysikus havde anbefalet havearbejde for Christensen under hans sygdom, og kirkesangerens kone sendte ham en spade til at jævne muldvarpeskud med; snart efter begyndte han andet havearbejde af den lettere art.

6. april døbte pastor Rønne Rasmines i oktober fødte uægte barn; det gav et offer på 5 mk. 2 sk. Efterhånden besværedes Christensen også så småt med administrative sager, således fik han 8 ansøgninger om andenlærerembedet, der var ledigt efter Olesens forflyttelse, til gennemsyn⁵⁸.

16.-18. april aflagde Christensen besøg i Ålborg, det var Skærtorsdag og Langfredag med hjemrejse Påskelørdag til Hals; han har da besøgt biskoppen sammen med sin hustru og takker efter hjemkomsten biskoppen i brev af 23. s.m.:

»Ved disse faa Linier ville Deres Høiærværdighed tillade mig at give et Tegn paa, at jeg trods den pudor rusticus et qvasi infami, som min Ungdomslærer bebreidede mig, og jeg mange Gange senere har havt Anledning til at bebreide mig selv, ikke er uden Følelse for, hvad uskrømtet Venlighed, der vises mig, skjøndt jeg ikke er stærk i Bevidnelsen af min Erkjendtlighed, men lettelig hæsiterer, naar jeg faaer begyndt at give den tilkjende i Ord. Vidtløftighed er vist ogsaa ufornøden, navnlig især, hvor Venligheden har viist sig saa forekommende, som i det Forhold, hvortil her nærmest sees hen. – Jeg takker min Gud for Dem, og den faderlige Omhu, som jeg formedelst Dem i disse mine ringe Dage har været Gjenstand for, ligner i mine Øine den ømmeste Kjærlighed paa Jorden, som jeg har erfaret, nemlig hiin moderlige, der bar min Barndoms Skrøbeligheder og var Midlet til at frie mig fra min underlige Tungsindighed i yngre Aar.

Kjære Biskop! forund mig i Herrens Navn fremdeles denne venlige Bistand til min Bestyrkelse i Frimodighed. Med Guds Hjælp skal jeg da takke ikke nu alene, men i Evighed, ogsaa for denne Naade. Viis mig kun faderlig tilrette, hvor De seer, at jeg feiler, meddeel mig Deres erfarne og indsigtfulde Raad, hvor De finder mig usikker, men indslut mig i den Kjærlighed, der har baaret over med Skrøbeligheden, og mit Øre skal lytte i sønlig Ærefrygt og Hengivenhed. Det alvorlige Ansiigt skal neppe forvirre mig, efter at jeg har følt vor Herres Venlighed komme mig imøde gennem Deres milde Hjerter.

Gud velsigne Dem! Han lade Præsterne i Deres hele Stift føle, hvad jeg har havt den Glæde at føle!

57. William Tidemand var manufakturhandler i Holbæk, se Dagb. 1862 3.4.

58. Dagb. 1862 5.4.-7.4. Om Olesens forflyttelse se note 48.

De til Aalborg ankomne Exemplarer af Deres Portræt ere allerede udsolgte. Jeg har glædet mig ved denne Efterretning, da det tyder paa, at der er Mange, som ønske at see Deres Billede hver Dag, om det end er noget alvorligt«⁵⁹.

Samtidig skrev fru Christensen til biskoppens husholderske frk. Knudsen. Det er tydeligt, at præsteparret har boet i bispegården i Ålborg under dette deres besøg⁶⁰.

I Ålborg havde Christensen erhvervet et eksemplar af Kierkegaards portræt, utvivlsomt A. Lønborgs litografi 1862 efter fotografi; det er dette, der omtales i Christensens brev til Kierkegaard af 23. april. Det blev Påskedag ophængt i Hals Præstegård over klaveret. Rønne holdt gudstjenester i Påskedagene i Hals Kirke, og hans nærværelse synes at have sat Christensens sind i et vist oprør, der dog må være faldet til ro igen. Havarbejdet genoptoges, og Christensen fik en engelsk spade til sit personlige brug. Det blev også til spadseretur uden for haven og med besøg i Hals by; der noteres: »Alle toge venligt og glade imod mig«⁶¹.

6.-8. maj holdtes eksamen i Hals Skole, alle 3 dage overværet af den pligttopfyldende pastor Rønne fra Ulsted; kun een af dagene var Christensen en kort tid med i skolen. 17. maj aflagde Christensen *skolebesøg* i Hou, efterså eksamenslisten og roste de børn, som havde fået gode karakterer, besøgte også en del personer i Hou. 20. maj tog Christensen med dampskibet tidligt om morgenen kl. 3 til Ålborg; han ledsagedes af en lokal mand, hans kone fulgte ham ned på brohovedet i Hals. Han har da atter besøgt biskop Kierkegaard; der den 21. maj meddeler stiftsprovst Glahn, at pastor Christensen nu føler sig så rask, at han i overensstemmelse med sin læges råd fra søndag af igen fuldstændig overtager sit embedes betjening. Dette anmodedes stiftsprovsten om at meddele præsterne Rønne og Plum⁶².

Det var ikke helt efter biskop Kierkegaards tanke, at Christensen så

---

59. Kierkegaard omtaler besøget i skriv. til Kirkedep. af 31.8. 1860 Journalsag O 1213/1862. RA. I Kierkegaards private journal oplyses under april 1862: »Pastor Christensen fra Hals, med hvis Tilstand det siden mit Besøg i Marts var vedblevet at gaee fremad, tog med sin Hustru Ophold i Bispegården fra 15. til 19. (Påskeaften) og reiste saa pr. Dampskib hjem« (KB. Ny kgl. Saml. 2656, 4°). – Kierkegaard havde »Anledning til at antage«, at C. var i god Bedring. Christensens brev til Kierkegaard af 23.4. 1862 i KB. Ny kgl. Saml. 3174, 4°.

60. Dagb. 23.4. 1862.

61. Dagb. 1862 2.5.

62. Biskoppen t. stiftsprovst Glahn i egenh. brev af 21.5. 1862 Jnr. 173/1862. NLA. C13 C.25. Kierkegaard noterer iøvrigt i sin private journal (KB. Ny kgl. Saml. 2656 4°) under juni 1862: »f. 14. fr. Pst. Christensen i Hals (havde 25/5 begyndt igjen i Kaldet efter sin Sindsygdøm)«. Af denne journal fremgår iøvrigt, at Kierkegaard i sidste halvdel af maj 1862 var i Ålborg, men noget besøg af Christensen omtales ikke her.

hurtigt begyndte sin embedsvirksomhed, han ville have haft Christensen på en lille udenlandsrejse i 6-8 uger som efterkur; og bemærker senere i en skrivelse til Kirke departementet: »Men saavel hans indskrænkede Kaar som hans Iver for sit Embede og sin Menighed gjorde, at han ikke vilde tøve længer«; senere indså Christensen det forkerte i sit hastværk.

25. maj var Christensen i gang med gudstjeneste (skriftemål, prædiken, barnedåb og altergang); han takkede skriftlig pastor Rønne i anledning af hans funktionstids ophør i Hals, og besøgte 27. maj med sin familie Rønnes i Ulsted. 30. maj afholdtes sogneforstanderskabsmøde, hvor Christensen må have været til stede og bl.a. deltaget i drøftelsen af, om en sindsyng pige, der ejede 300 rdl., kunne få fri forplejning på Aarhus helbredelsesanstalt, det Risskov, som Christensen selv skulle få lejlighed til at opholde sig på.

Med dette referat afsluttes det bevarede af sognepræst Chr. T. Christensens dagbog.

Midt i juni – den 14. – skrev Christensen et brev til biskop Kierkegaard:

»Den Omhu, som Deres Høiærværdighed under min Svaghed baade faderlig og kirkefaderlig bar saavel for mig som for mit Embede, tilskynder mig i Overbeviisning om, at Sagen ligger Dem paa Sinde og i Følelsen af, at det ikke er Paatrængenhed, men Pligt at give min Biskop Underretning om samme, til i al Ærbødighed at meddele, at jeg med Deres Tilladelse i Herrens Navn begyndte min Embedsgjerning paa ny den 5. Søndag efter Paaske, og, saavidt jeg selv kan dømme derom, har Han ikke taget Velsignelsen og Naaden fra Ordet i min Mund. Det er imidlertid min stadige Bøn, at Han ville fremdeles blive hos mig og være mig nær med sin Aand, om jeg atter skulde anfægtes, – den Aand, der er Trøsteren, ikke Feigheds, men Krafts og Kjærligheds og Sindigheds Aand. Himmelfarts- og Pindsehøitiderne have ved deres Forjættelser styrket mit Haab. –

Menigheden har igjen hilset paa dens egen Præst, synlig rørt af Deeltagelse og Glæde. Jeg har ikke mindste Anledning til Græmmelse over Kulde fra nogensomhelst Side; jeg føler mig kun som Alles Skyldner. Maatte nu blot ikke Vægten ogsaa af denne Gjæld falde tungt paa mig, om jeg igjen i en bange Time bliver min Uværdighed vaer. Jeg skylder min Embedsbroder og gode Nabo Pastor Rønne megen Erkjendtlighed for den Velvillie, han har viist imod mig. Han har ikke villet modtage noget andet Vederlag for hans Uleilighed og beviste Tjeneste.«.

Så sender Christensen nogle bind af et tysk værk, som fru Christensen havde lånt af biskoppen med tak for den nydelse, bispen havde forskaffet hende ved lånet, idet han beder undskylde lånetidens længde og vistnok påfaldende udstrækning, »i Betragtning af, at hun i Hals Præstegaard er

den travle Husmoder, der ikke faaer Ro til at delictere sig længe i Æsthetikens Rige«. Til slut »endnu en Begjæring til Deres Høiærværdigheds Forbøn hos vor Herre for min Menighed, mit Huus og min Sjæl«⁶³.

5. maj 1862 havde Kær herreds ekstraret i Nørresundby afsagt dødsdommen over de to såkaldte blodskændere, dog var der dissens af to meddomsmænd⁶⁴. Denne dom appelleredes til Landsoverretten i Viborg, hvor første møde berammedes til 10. juni. Aktor henstillede i et indlæg af 10. juni på ny at få tilvejebragt en erklæring fra præsten »betræffende den Samtale, han i sin Tid har havt med Arrestanten«. Viborg-retten afsagde så kendelse om at få disse oplysninger, hvorefter sagen udsattes; heller ikke nu lykkedes det at få denne erklæring fra præsten; men det ser ud til, at forsøget havde en uheldig virkning på Christensens sindstilstand⁶⁵.

I en allerede omtalt skrivelse til Kirkedepartementet af 31. aug. anfører biskop Kierkegaard, hvorfor Christensens sygdom igen brød ud et stykke inde i juli 1862: »Alt var imidlertid maaskee endda gaaet godt, dersom ikke ved et høist uheldigt Sammentræf 1) der var bleven Tale om til Brug under Sagen ved Landsoverretten at affordre ham en Forklaring om, hvad Brudgommen havde sagt ham eller han Brudgommen, da Tillysningen blev bestilt, 2) Blodskænderen, som er paa fri Fod, havde truffet Præsten (i Nørresundby) og paaduttet ham at være Skyld i det Hele, nok at kunne have forstaaet, at han havde besovet Pigen o.s.fr., 3) Pigen, sit venia verbo, havde meldt sig hos ham til Altergang og trodset, da han vilde foreholde hende hendes Skjøgelevnet. Men alt dette næsten samtidigt blev for meget for ham, saa et dybt Tungsind paany greb ham fra 6. Juli af«⁶⁶.

Det var søndag 6. juli, at Christensens kone Vilhelmine Christensen efter mandens anmodning skrev til biskoppen, at han »befandt sig i en saadan Tilstand, at han befrygtede ikke at kunne administrere i Dag; at han derfor havde tænkt at ville anmode Degnen om at læse en Prædiken for Menigheden; hvad derimod Nadveren angik, ville han lade Deres Høiærværdighed tage Bestemmelse om, hvorvidt det var nødvendigt at sende en Præst fra Aalborg, eller om Nadveren kunne udsættes for de indtegnede Communicanter«. Fru Christensen fortsætter: »Jeg har nu tilmeldt Deres Høiærværdighed, hvad min Mand har anmodet mig om, men

63. Christensen t. Kierkegaard 1862 14.6. Orig. KB. Ny kgl. Saml. 3174, 4°, jvf. Kierkegaards private journal se note 62.

64. Dom nr. 25 afsagt 5.5. 1862 ved Kær hrd.s ret. Domprot. 1855-57 fol. 296 f. NLA B 36-36. Jvf. iøvrigt note 43.

65. Se Landsoverretten i Viborg. Sag nr. 209/1862. NLA. B 24 AB-117.

66. Kirkedep. Jnr. O 1213/1862. RA. »Blodskænderen« blev løsladt fra arresten 10. juni 1862, jvf. Justitsmin. forestilling nr. 236/1862 bilag a. RA. Forestillingsprot. 1. dept. 1862.

for min egen Skyld tør jeg ikke undlade at tilføie, at da jeg i Morges bad om Tilladelse til at sende Bud efter Lægen, svarede han mig nei efter en Præst til Menigheden og efter Biskoppen til mig. Senere sagde han rigtig-nok, at det maaske var bedst ikke at berøre, hvor gjerne han ville tale med Deres Høiærværdighed, men overlade til Dem selv, om De ville tage herud. Men dette turde jeg ikke gjøre, da jeg veed, at af Mennesker kun De vil være istand til at trøste ham«. Brevet afsluttes med bøn om tilgivelse for »den Besvær vi volder Dem og med den inderlige Bøn om, at De vil ile til ham, dersom det er muligt, han trænger saa høilig til Dem«⁶⁷.

Biskoppen skrev straks samme dag til fru Christensen, at han ikke kunne komme derud nu, og til Christensen en henvisning til Jakobs brev 5, 6-7 ff. 7. juli skrev biskoppen egenhændigt til stiftsprovsten: »Ifølge hertil indløben Meddelelse fra Hals, Sognepræst Christensens Tilstand betreffende, anmodes Deres Høiærværdighed tjenstligst om, behageligen at foranledige Sognepræst Rønne til igjen at tilbyde sin Bistand ved Menighedens Betjening, derved dog iagttagende, at Tilbudet og den egentlige Bistand ydes *som nabolig Tjeneste i Anledning af Sognepræstens »Upasselighed*«, saalænge Christensen ikke ligefrem maa ophøre, – det være nu efter sit eget Skjøn eller Andres for ham, – indtil videre at have med Forretningerne at gjøre, hvorfor Pastor Rønne heller ikke bør gjøre ham bekjendt med Nærværende, men kun i Almindelighed meddele, at han har modtaget Efterretning om dette Sygdomsanfald«⁶⁸.

Det er således meget forsigtigt, biskop Kierkegaard udtrykker sig, idet der kun forelå den skrivelse fra fru Christensen, der er citeret udførligt ovenfor.

Først 17. juli indberetter Christensen selv til biskoppen om sit sygdomsanfald: »Hvad mit Ildebefindende angaaer, da er og var den af samme Art, som i Marts og April sidstleden. Det var sørgeligt, at jeg ikke var istand til at tage imod Skriftebørnene og meddele Dem [!] Nadveren, men maatte lade dem sige, at jeg ved pludseligt Ildebefindende var forhindret. Kirkesangeren oplæste en Prædiken. – Der blev sendt Bud strax til Aalborg for at sætte Deres Høiærværdighed i Kundskab om det Skete og Foranstaltede, ligeledes blev under Her Pastor Rønnes Fraværelse min anden Nabopræst Pastor Plum anmodet om at assistere ved Embedets Bestyrelse, indtil der af Deres Høiærværdighed kunde træffes nærmere Bestemmelse om, hvorledes der i denne Sag videres skulde forholdes«.

67. Ålborg Bispearkiv. Jnr. 421/1862. NLA C 1-217.

68. Ålborg Bispearkiv. Notat i Journal 1852-64. NLA C 1-190. Ålborg provsti. Jnr. 233/1862. NLA C 13 C-25.

Det blev således en tid Plum i Vesterhassing, der overtog præstegerningen i Hals først med et par jordpåkastelser, og søndag den 13. juli holdt han skriftemål, altergang og prædiken. Christensen havde bedt Plum underrette biskoppen om forholdene i Hals og slutter brevet til biskoppen med: »Efter sin Hjemkomst er Pastor Rønne bleven anmodet, ligesom han og selv har tilbudet, at forrette Tjenesten i Hals Kirke indtil videre. Næstkommende Søndag vil han holde Gudstjeneste der kl. 2, naar han er bleven færdig med Tjenesten i sin egen Kirke. – Saaledes er Tilstanden i Hals for øieblikket yderst sørgelig. Jeg føler mig ikke stærk nok til at tænke paa de gudstjenstlige Forretningers Udførelse endnu, og dersom det endnu er muligt at erholde Tilladelse til en Recreations-Reise som Reconvalescent, vilde jeg ydmygt bede Deres Høiærværdighed om at meddele mig Deres gode Raad i denne Henseende, ligesom jeg inderligen er taknemmelig for Deres Høiærværdigheds Skrivelse⁶⁹.

Biskop Kierkegaard indhentede omgående en udtalelse fra stiftsprovst Glahn, der boede i Ålborg og straks erklærede i brev af 18. juli: »Det vil efter Pastor Christensens Sindstilstand upaatvivlelig være nødvendigt, at der indrømmes ham en Permission paa længere Tid f.Ex. et halvt eller helt Aar. Tanken om den lange Tid, hvori han er uden Ansvar for Embedet vil kunne berolige ham og med Guds Hjælp gjøre ham skikket til at tilbyde sin Tjeneste, forinden Permissionen er udløben, ligesom han vil have Tid til at søge og faa et andet Embede, om det maatte vise sig, at Forholdene i Hals af forskjellige Grunde fortrinsvis ere istand til at fremkalde et nyt Ildebefindende. Ved en kortere Permission frygter jeg, at Tanken om snart igjen at skulle overtage Embedet vil forurolige ham og forhindre hans Helbredelse«. Glahn finder ogsaa, at det formentlig ikke ville være umuligt for pastor Rønne, »om han dertil maatte være villig og i paakommende Tilfælde kunde faa Assistance af Pastor Plum i Vesterhassing, eventualiter mod en billig Godtgjørelse at overtage Pastoratet i Hals i Forening med Ulsted som et tosoogs Pastorat«⁷⁰.

Endnu 18. juli kunne Kierkegaard i brev til Christensen meddele: »at der Intet haves at erindre imod, at De saasart De vil og kan tiltræder den Forfriskningsreise, som Deres Helbred gjør Dem ønskelig, kun at det samtidigt hertil indberettes, naar den tiltrædes og hvorhen, saavelsom foreløbigen, for hvor lang Tid den er paatænkt at finde Sted. Skulde det enten allerede nu være Drrs Formening eller under den begyndte Fraværelse forekomme Dem, at De maatte ønske den forlænget f.Ex. Meget over

69. Ålborg Bispearkiv. Jnr. 439/1862. NLA C 1-216.

70. Som note 69.

en Maaned, eller at De vilde besøge noget Sted i Udlandet under samme, bliver det vistnok nødvendigt, – hvad jeg i saa Fald paa nærmere Meddelelse skal besøge at udvirke med Ministeriel Tilladelse. Men derfor kan naturligvis Receptionsreisen meget vel begynde straxen⁷¹.

Biskoppen fulgte ikke med det samme Glahns forslag om en lang orlov paa et halvt eller et helt år. Hvad han har tænkt med hensyn til Christensens mulige forflyttelse fra Hals, vides heller ikke. Som det synes, tyder alt, der fulgte, paa, at Kierkegaard gik ud fra, at Christensen kunne vende tilbage til Hals efter en rekreatjonsrejse. Stiftsprovstens forslag om en eventuel godtgørelse til pastor Rønne for at overtage præstegerningen i Hals sogn ved siden af sit eget sogn, blev der ikke taget hensyn til.

I et referat, der sendtes Glahn af brevet til Christensen, udelod bispnen den helt personlige bemærkning til Hals-præsten: »Skulde, – thi Sygdom og Reiser komme ikke altid, idet Man er bedst forsynet, – [De] behøve et Forskud af f.Ex. 50 ell. indtil 100 Rdl., er samme til Tjeneste«, lidt ubehjælpsomt formuleret, men meningen er god nok, og der tilføjes: »Reisen lægger De vel over Aalborg«. Kierkegaard var selv velkendt med økonomiske vanskeligheder⁷².

Christensens rejse gik over Ålborg. Den 27. juli var han her og havde en samtale med biskoppen; her må han have lovet at underrette denne om rejsens forløb. Denne gik først til Lydumgård, hans hjemlige egn, hvortil han ankom med sin kone 31. juli. Den 4. august skriver han da herfra til sin biskop:

»Ifølge det Løfte, jeg gav under 28.f.M., da Deres Høiærværdighed samtalede med mig om den Forfriskningsreise, til hvilken De efter min Begjæring tidligere saa gunstig og imødekommende havde meddeelt Tilladelse, skulle jeg ikke forsømme, efter at have naaet det første Hvilepunct paa bemeldte Reise, pligtskyldigst at meddele, at jeg den sidste Dag i afvigte Maaned ankom til Lydumgaard, hvor jeg siden har opholdt og endnu opholder mig. Det forekommer mig, at Reisen saavel som Opholdet her have haft en gavnlig Virkning paa min Helbredstilstand. De Hævelser, af hvilke jeg led allerede paa Gjennemreisen gennem Aalborg, og som Deres Høiærværdighed maaskee erindrer, at jeg omtalte, have under den anvendte Behandling viist sig som Bylder, der nu ere aabnede og ikke synes at ville blive saa farlige, som det efter deres Plads, om de have trængt dybere ind, kunde have været at befrygte. –

Gid Reisens Øiemed overhoved maatte vorde opnaaet, at jeg kunde vende tilbage karsk paa Legeme og Sjæl! Nærværelsen i min Fødeegn og hos min

71. Ålborg provsti, jnr. 233/1862. NLA C 13 C-25.

72. Ålborg bispearkiv. Kopibog 1853-62. NLA C 1-38, s. 1625.

Familie har dulmet adskillig Ængstelse, hvoraf jeg plagedes under mine Phantasier i Hals. Det har gjort mig saare godt at finde Vidnesbyrd om den Naade, med hvilken Gud afvender de onde Følger af Ungdomsfeil og Uforstand. Erfaringen heraf opliver Haabet om, at den samme naadige Gud for Jesu Christi Skyld vil bære over med mig og forlade de andre begangne Synder, der tynge paa min Samvittighed og forhærde min Sjæl. Han vende ogsaa her det Onde til det Gode for sit Navns Skyld! Stor Anfægtning har været og er endnu i mangen Time over mig, saa jeg fornemmer en usigelig Angst. Den eneste Fortrøstning, jeg har, er Jesu Christi Offer til Syndernes Forladelse. Det Onde er mig imod: ak, at jeg dog maatte faae Naade og finde Vei til Omvendelse!

Disse Tanker og Bønner kan jeg ikke bortjage – jeg formener, at det heller ikke er imod saadanne, Deres Høiærværdighed advarede mig. Thi just under disse synes jeg mig at forsage Djævelen og række efter Frelseren og hans Kors.

For imidlertid ikke at komme dybere ind end at jeg kan undgaae Gruble-riene, vil jeg slutte for denne Gang, idet jeg henvender mit Sind til den forunderlige Overbærenhed og Kjærlighed, som mine Medmennesker og blandt Dem Deres Høiærværdighed i saa udmærket Grad lægge for Dagen mod mig, hvilken Kjærlighed jeg ikke kan andet end betragte som en Virkning af den Herre Christi Aand, der arbejder paa min Omvendelse og Gjenopretning«.

Brevet slutter med: »Min Kone, som ledsager mig, sender de taknemmeligste Hilsener til Deres Høiærværdighed og i Forening med mig, beder hun om at De ville bringe de venligste Hilsener fra os til Fru Bispinden, Deres Søn og Frøken Knudsen. Vi haabe, at Deres Søn, som led af et temporært Ildebefindende under vor sidste Nærværelse i Aalborg, atter er restitueret og befinde sig vel«⁷³.

En uge efter – 11. august – skrev Christensen igen til Kierkegaard, stadig fra Lydumgaard:

»O Herre, udslet min Synd saa svar!
den volder mig bitter Smerte:
altid jeg den for Øie har
og knuse vil den mit Hjerte.
Barmhjertige Gud! mig ei forkast,
Din Aand du ei fra mig tage!
Mit Hjerte gjør nyt, min Villie fast
og giv mig din Fred tilbage.

Dette er mit stadige Hjertesuk hver Dag, David angrede sin Synd saa svar og fandt Naade. Det er ikke uden Haab og Trøst for mig at erindre dette. Min Synd er vist lige saa tung og stor; og jeg har den altid for Øie – min Sorg

73. Christensens brev til Kierkegaard af 4.8. 1862 i KB. Ny kgl. Saml. 3174, 4°. – Frk. Knudsen er biskoppens husholderske.

over den slukker min Livsglæde. Smerte over den overgaaer al anden Smer-te. Ofte fristes jeg til at udbryde: min Synd er større end at den kan tilgives, men idet jeg da raaber: Barmhjertige Gud! mig ei forkast! er det som om en Stemme siger: om end din Synd er nok saa stor, tro dog, at Guds Naade er større. Og hvor mørkt, det end stundom er for min Sjæls Øie – naar jeg søger Trøst der, hvor jeg tilforn syntes mig at finde den saa rigelig i den hellige Skrift; om end jeg finder mig straffet af Ordet, ja fordømt af den Hellige og Retfærdige, som der taler ogsaa om og til mig, om end jeg fornemmer, at det er umuligt at undflye ham. Der vaagner dog paany det Haab, at Naaden ogsaa vil skjule over mig arme Synder, at den dog endnu skal aabne mig Adgang til Syndernes Forladelse for Christi Skyld.

Hvorvel jeg seer, at min Vandel, som jeg troede at være i Lyset, ingenlunde var fri for Mørket, men endog dybt indhyllet i dette, saa kan, saa tør jeg dog for Jesu Navns Skyld ikke opgive Haabet om at vorde frelst, ved hans Lys og Naade at blive udfriet fra den truende Fordærvelse. Jeg nærer den Fortrøstning, at den Tid, der endnu forundes mig, er en Naadesfrist, at det dog endnu ikke er for seent at vende om til Herren, men at han endnu vil lade sig finde.

Hvorledes dette kan skee? er et Spørgsmaal, som atter og atter paatrænger sig, men herpaa er vel neppe andet Svar end dette: hvad der er umuligt for Mennesker, er muligt for Gud. Han, som gjør, at de Blinde see og opdage deres Vildfarelse, vil ogsaa, at de, efter at have faaet deres Syn, igjen skulle komme tilbage paa Sandheds Vei, ja han gjør, at den Skade, som Blindheden voldte, vorder gjenoprettet. Kun Han kan gjøre det. Min Tillid staaer ene til ham og hans Evangelium, som fornyer Sjælene og forvandler alle Ting. Jeg veed intet andet Navn til Frelse end Jesu Christi; veed Intet til Salighed uden Jesum Christum og ham korsfæstet.

Men omendskjøndt jeg endnu klamrer mig fast til hans Naade og Kraft, hvorvel jeg føler mig ikke blot legemlig forfrisket, men ogsaa aandelig styrket, saa er jeg dog endnu ingenlunde skikket til at forvalte det geistlige Embede. Den Kamp, hvori jeg befinder mig, gjør mig ofte saa angst, at jeg føler mig udygtig til at prædike for Andre. For at kunne henvende Ordet om Synd og Naade til Andre, synes jeg mig at behøve endnu langt større Fasted! Og det bærer mig for, som om jeg vanskelig vil kunne vinde denne i en saadan Grad, at det vil blive mig muligt at holde Stand i min forrige Virkekreds, for Øieblikket forekommer mig endog Forvaltningen af ethvertsomhelst Præstembede at overstige mine Kræfter. Naar temporære Svagheder, som de, af hvilke jeg i den senere Tid har lidt, hæves enten ganske eller for en Deel, fornemmer jeg dog at mine Nerver ingen stærk Paavirkning taale og at min Hu-kommelse er svækket, uklar og usikker i sine Reminiscentser. Det forekommer mig som om jeg ikke vil blive skikket for det Første til at overtage en selvstændig, men derimod maaskee nok en assisterende Virksomhed.

I aandelig Henseende fornemmer jeg ogsaa en inderlig Trang til at beken-de mine Synder ikke alene for Gud – med hvem jeg taler om dem idelig og altid – men for en menneskelig Sjælesørger. Det kan være, at denne Trang kun er en Yttring af det beklemte Hjertes Lyst til at dele Byrden ved ligesom at lægge den over paa en Andens Bryst. – Jeg forstaaer mig heller ikke selv i den Henseende.

Idag har jeg maattet skrive om min indre Forfatning; jeg beder Deres Høiærværdighed for min Nøds Skyld at bære over med mig, saafremt jeg derved er kommen Grublerierne og Mismodet nærmere end jeg burde. De ville dog overalt fornemme den Bestræbelse »at blive udviklet af Garnet ved Guds Hjælp«. Endnu opholder jeg mig paa Lydumgaard, hvorfra daglig gjøres Udflugter, der som oftest virke forfriskende paa Legeme og Sjæl. Men opholdet vil næppe blive længere end indeværende Uge ud. Næste Postdag haaber jeg at kunne meddele Deres Høiærværdighed, hvorhen Reisen gaaer«.

Han afslutter dette brev med: »Skulle jeg følge mit Hjertes Trang vilde jeg gjerne reist over Aalborg, om jeg kunde have været saa heldig at tale med min Biskop«; han trængte til i sine grublerier og modløshed at drøfte sin tilstand med Kierkegaard, men det blev nu ikke til noget⁷⁴.

Det blev inden afskeden fra familien på Lydumgård til endnu et brev herfra; her forekommer ytringen om hans anger over imod Kierkegaards råd forrige gang under sygdommen at have begyndt for tidligt i sin gerning. Det blev et langt brev, men han resumerer dog op: »Mit Befindende i legemlig Henseende er også blevet meget bedre under Opholdet her«; det er måske hans bylder, der tænkes på, for hans brev er præget af hans modløshed og forvirring.

22. august 1862 kom Christensen til Holbæk og meddeler straks Kierkegaard dette.

Christensen oplyser, at brevets afsendelse er blevet forsinket »ved den Ængstelighed, hvoraf jeg i min sygelige Tilstand lider«. Det fremsendes i håb om, at biskoppen vil modtage det »med Overbærelse«⁷⁵.

Kierkegaard forudså nu, at Christensen kunne få brug for et længere fravær fra Hals og embedet, og rettede 31. aug. en henvendelse til Kirke-departementet om bemyndigelse til, *hvis* Christensen bestemte sig til forlænget fraværelse fra embedet og et besøg i udlandet, *straks* at kunne meddele ham tilladelse dertil, hvad biskoppen foreløbigt havde lovet ham eventuelt at skaffe; Kierkegaard var klar over, at »dersom han selv skal søge og i nogen Tid vente paa en sådan Tilladelse fra det høie Ministerium, er det ved hans Usikkerhed og overspændte Samvittighedsfuldhed at befrygte, at han forestiller sig forpligtet til hellere at haste til Pastoratet«. Han udbad sig da bemyndigelse til i Hals at ansætte personel kapellan Gregersen, f.t. i Ugilt-Tårs, som vikarierende i Hals fra 1. oktober.

Biskop Kierkegaard henstillede også, om ikke ministeriet skulle vide

74. Christensens brev af 11.8. 1862 i KB. Ny kgl. Saml. 3174, 4°.

75. Christensens brev af 22.8. 1862 i KB. Ny kgl. Saml. 3174, 4°.

udvej til at tilstå Christensen en lille understøttelse til at lønne den vikarierende præst eller til den eventuelt forlængede sundhedsrejse, 100 rdl., ville være en hjælp, mente biskoppen, der oplyste, at Christensen ikke selv havde begæret noget sådant, men antog, at en sådan hjælp ville virke opmuntrende og styrkende på den syge præst.

I Kirkedepartementet forsynedes biskoppens skrivelse såvel som svar-konceptet med påtegningen »Haster«, og allerede 6. sept. afgik svaret, der gav Kierkegaard bemyndigelse til på nærmere andragende fra sognepræst Christensen at meddele ham tilladelse til at foretage en udenlandsrejse og til at konstituere personel kapellan Gregersen som vikar for Christensen i et tidsrum af otte uger fra 1. oktober. Hvad angik den foreslåede pengeunderstøttelse, så ministeriet sig ikke i stand til at skaffe Christensen en sådan⁷⁶.

1. sept. havde Kierkegaard skrevet til Christensens svoger provst Odin W. Tidemand i Kregome, som han havde manuduceret, da denne var student⁷⁷, og som han vidste, at Christensen ville besøge senere på sin rejse. Formålet med denne henvendelse, hvis ordlyd ikke er kendt, var utvivlsomt fra et pålideligt menneske at få underretning om Christensens åndelige tilstand. Provstens svar til biskoppen kendes; det er dateret 25. sept. 1862 i Kregome og indleder med at bringe biskoppen en hjertelig tak for brevet af 1. sept., »som er mig et yderligere Vidnesbyrd om den Kjerlighed og Deltagelse, hvormed De omfatter min Svogers Sygdom, hvilken Kjerlighed og Deltagelse han og hans Hustru og vi alle, som have ham kjær, ikke noksom kunne paaskjønne«, så undskylder Odin Tidemand og forklarer, hvorfor han først nu kan skrive til biskoppen; han havde i lang Tid ventet sin Søster og Svoger, men havde fået oplyst, at de ventedes hjem 10. sept.; da dette ikke skete, begyndte han at frygte et tilbagefald, men skrev efter nogle dages venten til søsteren og fik oplyst, at de i denne måned ville komme til ham. »Før jeg havde seet ham og talt med ham, turde og burde ieg io ikke skrive« .... »nu derimod, da ieg har seet ham i det daglige Liv og paa Reise, da ieg har talt med ham om det ligegyldigste og det alvorligste og dybeste, ieg ved at tale om, da ieg har seet ham i Hiemmet og i Guds Huus, saa kan ieg have en Mening om ham og hans Tilstand, og Gud skee Lov, at denne er i snarlig Bedring; med Sikkerhed (?) og Klarhed har han udtalt sig om sig selv og sin egen Tilstand, om Menneskets helligste Anligender, saaledes at ieg holder mig fuld forvisset om, at hans mentale Tilstand er fuldkommen i Orden«. Svogeren var dog

76. Jvf. note 59.

77. Jvf. brev fra Odin Tidemand til Kierkegaard, dat. Regentsen 8.6. 1843, nu KB. Ny kgl. Saml. 3174, 4°, samt slutningen af det i note 78 nævnte brev.

*Hjuldampere Iris ud for Hals. Til højre ses Hals Skanse, til venstre broen. Det var hertil Christensen blev bragt, sa han var »faldet i vandet« 21. oktober.
Foto. Det kgl. Bibliotek*

ikke helt uden betænkeligheder, selv om Christensen i den senere tid langt mindre har følt sig lidt besværet med tryk over øjnene. »At han *kunne* bestyre sit Embede i denne Tilstand betvivler ieg ikke, navnlig (?) hvis han i sin Nærhed – helst umiddelbare Nærhed – havde et Menneske, der turde tage ham lidt under Armene, der turde forstaa ham i Kjerlighed og vilde med Fasthed og Alvor imødegaae hans sygelige Anskuelse, om den maae blive fremherskende«⁷⁸.

Biskop Kierkegaard havde allerede, da Christensen på udrejsen besøgte ham i Ålborg foreslået ham, »om det lod sig udføre« også at foretage en rejse gennem en del af Skåne; senere havde Kierkegaard skriftligt erindret om denne rejseplan. Nogle dage efter ankomsten til Kregome Præstegård begav Christensen sig ledsaget af svogeren provst Tidemand sig over København »til vore Naboer og forhenværende Landsmænd hiinsides Øresund«.

I de første 2-3 uger af oktober må der være sket en forvandling i den optimistisk prægede udvikling med Christensen som svogeren havde for-

78. Brev fra Odin Tidemand til Kierkegaard, dat. Kregome 25.9. 1862. KB. Ny kgl. Saml. 3174, 4°.

talt om. Et nyt anfald af hans sygdom, eller hvad det nu har været, bevirkede, at han midt i oktober rejste hjem til Hals.

Christensen rejste til Hals den 20. oktober med dampskib fra København, netop som kapellan Gregersen var begyndt at fungere i Hals. Kierkegaard, der på denne tid var på sin 2. visitatstur i Han herrederne, må et par dage have været i Ålborg; der findes bevaret et brev fra stiftsprovst Glahn til Kierkegaard, hvori han meget levende beretter. Det er dateret Ålborg 22. okt. 1862 og findes blandt Kierkegaards private papirer⁷⁹. Der oplyses: »Strax efter jeg havde sagt Dig Farvel i Formiddags mødte jeg Cancellieraad Meinig ved Skolen, hvor han meddeelte mig den forunderlig og sørgelige og forunderlig-sørgelige Begivenhed, at Pastor Christensen fra Hals havde været ombord paa det sidst hertil fra Kbhvn. (altsaa igaar Morges) ankomne Dampskib, at han havde været saa søsyg, at han var ude af Stand til at forlade Skibet ved Hals om Morgen, at han derfor var gaaet med til Aalborg og herfra igjen igaar Eftermiddag til Hals, og at han paa den sidste Deel af Reisen paa en Tid, da Ingen bemærkede ham, var falden overbord, – han vidste ikke, om f.Ex. Falderebsporten ved Forglemmelse ikke var lukket, – og først et Qvarteerstid efter havde man faaet fisket ham op, mærkværdig nok: endnu levende, skjøndt han ikke kan svømme; dog var han naturligvis saa svag, at man med Nød bragte ham iland i Hals. Cancl. Meinig var kommen til Sundby fra Hals, hvor han havde været i Anledning af en Stranding, Kl. 4 imorges, er altsaa vel taget fra Hals ved Midnatstid, og dengang levede Pastor Christensen – eller der var da Intet Andet bekjendt. Bedrøveligt, at der ikke har været Nogen iblandt Christensens Nærmeste, som bestemt har formeent ham at reise hjem til Hals just i dette Øieblik, da der er truffet Anstalter for Embedets Bestyrelse i længere Tid!«. Glahn slutter brevet med: »Her er Alt vel«.

I sin private journal har Kierkegaard noteret i margen: »C. T. Christensen, der vendte hjem i Utide, var ved at drukne den 21. Fra 19. fungerede Gregersen i Hals«⁸⁰. Heller ikke biskoppen forstod Christensens pludselige tilbagekomst, men fortæller i et brev af 17. nov. til justitsminister Casse: »Da kom han, mod Aftale og uden at jeg forstaaer, hvorfor Familien lod ham saaledes raade, pludselig tilbage«⁸¹.

79. KB. Ny kgl. Saml. 3174, 4°. Jvf. notat i KB 2654, 4°.

80. Notat i margen i den private journal under oktober 1862. KB. Ny kgl. Saml. 2656, 4°. – Glahns oplysninger i brevet er andenhånds, og kilden må bygge på mundtlige oplysninger i Hals under herredsfogdens formentlig kortvarige ophold i Hals; de går næppe tilbage til præstegården, men skyldes vel søfolk på broen i Hals by. Et kvarters ophold i vandet i oktober måned af en, der ikke kunne svømme, forekommer overdrevent.

81. Kierkegaard t. Casse 17.11. 1862 i RA. Justitsmin. 1. dept. jnr. P 3534/1862.

Christensen havde ikke ved sit korte ophold i Ålborg 21. oktober op-
søgt biskoppen eller stiftsprovsten, har vel direkte søgt at undgå dette, da
han faktisk ikke udnyttede den rekreationsorlov, han havde fået. Det lader
sig næppe afgøre, om det var et selvmordsforsøg, da han »faldt« i vandet
fra dampskibet; han gav det udseende af, at det var sket ved pludselig
svimmelhed, da han så ud over rælingen.

I den følgende tid opholdt Christensen sig i Hals, men der går mere end
2 uger, før han, der, da han tiltrådte sin rekreationsrejse, så flittigt skrev til
sin biskop, får taget sig sammen til at underrette Kierkegaard om sin an-
komst til Hals. Det sker 7. november

»At jeg er ankommen og opholder mig i Hals Præstegaard unnlader jeg ikke
allerærbødigst at indberette, med Tilføiende, at jeg ikke føler mig i Besiddel-
se af den til Embedets Bestyrelse fornødne Kraft. Jeg er derfor meget glad
ved Pastor Gregersen, som efter Deres Høiærværdigheds Foranstaltning er
sendt til Hals for midlertidig at vicariere. Men da det er uvist, hvor længe
han vil kunne forblive her, og om jeg, naar han skulle kaldes andetstedshen,
maatte befinde mig istand til at overtage Embedets Gjerning, tillader jeg mig
at ansøge om, at det maatte forundes mig at holde en Hjælpepræst, og idet
jeg ikke veed, hvorledes en saadan erhverves, ei heller kender Nogen, til
hvem jeg kunde henvende mig, vilde jeg bønfalde Deres Høiærværdighed,
der vist ogsaa i den Henseende veed Raad, om gunstigst at ville udsee og be-
skikke en geistlig Mand til Hjælpepræst her, for at Menighedens Betjening ei
ved min Uduelighed skal komme til at lide nogen Forstyrrelse eller Stands-
ning, naar Pastor Gregersen bliver befordret. Hvad min Tilstand angaaer, da
er jeg ikke altid saa klar bevidst, at jeg tør indlade mig paa Ordets Forkyn-
delse og Sakramenternes Forvaltning. Jeg anfægtes daglig«⁸².

Det var vanskeligt for biskoppen at tage stilling til dette andragende. For-
eløbig havde han bestemt, at G. Gregersen, der fra 1859 havde været
hjælpepræst hos sognepræsten i Ugilt-Tårs sogne Peter Neergaard, skulle
vikariere for Christensen i Hals fra 19. el. 20. oktober⁸³.

Landsoverretten havde i august stadfæstet dommen fra Kær herreds ek-
straret, og sagen gik derefter videre til Højesteret. Christensens sind var
højspændt her i november, da afgørelsen i Højesteret ventedes; den faldt
11. november, og rettens assessorer kunne kun stadfæste underrettens og
overrettens domme. Fru Christensen fik om aftenen 14. november af
præstegårdsforpagter Rée oplysning om dommen, men turde ikke fortæl-

82. Ålborg Bispearkiv Jnr. 685/1862. NLA C 1-217.

83. Kierkegaard tilskrev Gregersen direkte om vikariatet i Hals, men underrettede s.d. (4.10.
1862) stiftsprovst Glahn herom. Ålborg provsti. Jnr. 313/1862. NLA C 13 C-25.

le sin mand om afgørelsen, da hun var bange for, at dette ville gøre for stærkt indtryk på ham. Han var netop optaget af at udforme den så længe ønskede erklæring om, hvad Kræn Skrædder havde udtalt til ham om sit forhold til Rasmine Petrine Jensen, før han viedes til dennes moder. Endelig 14. nov. lykkedes det ham at få den affattet og renskrevet med en stor skønskrift, der afviger fra hans normalt anvendte skrift. Erklæringen er ikke meget sigende, men fortæller, »at, da jeg ikke nøie eller klart erindrer, hvad Johan Christian Pedersen forinden Vielsen har sagt til mig angaaende sit tidligere Forhold til Rasmine Petrine Jensen, saa anser jeg det for muligt, at bemeldte Johan Christian Pedersen og Maren Christensdatter kunne have begyndt deres Samliv, uden at vide, at det var lovstridigt eller forbryderisk«⁸⁴.

Det var, som om udformningen af denne attest tog Christensens sidste kræfter, og – fortæller hans hustru Vilhelmine Christensen i brev til Kierkegaard af 15. november – »han maatte opsætte at skrive til Deres Høiærværdighed til den følgende Dag, men om Natten blev han urolig over, at han havde opsat det, og den søvnløse Nat tog Kraften, som han havde haabet gennem Hvilen at skulle faae for den kommende Dag. Saaledes er det gaaet fremdeles indtil nu, men da han i Nat ikke kunde faa Øiet lukket i fem Minutter for den Sags Skyld, sagde jeg ham, at jeg i Dag ville sende Deres Høiærværdighed Erklæringen og bede Dem, som De under hele min kjære Mands Sygdom og Anfægtelse har taget Dem af ham med, jeg tør vel bruge det Udtryk, faderlig Godhed, at De ogsaa vil tage Dem af denne Sag for ham«⁸⁵.

Biskop Kierkegaard videresendte hurtigt – allerede 17. november – pastor Christensens erklæring med en genpart af hustruens brev af 15. s.m. og en omhyggelig redegørelse for hele sagen til justitsminister Casse. Kierkegaards egenhændige skrivelse slutter med: »Og denne Erklæring er det, jeg har anset det for min Pligt i Øieblikket at oversende til Deres Excellence, efterat have meddelt, hvad jeg formaaede, om hans Tilstand, og idet jeg skal afholde mig fra enhver Yttring om, hvad Hensyn der til samme maatte kunne tages, men idet jeg af Hjertet ønsker, at denne sjælden samvittighedsfulde Præst maa kunne reddes for Samfundet og for sit Kald og ikke bukke under for de sig idelig fornyende Sindslidelser, denne ulykkelige Sag har paaført ham«.

Højesterets dom indeholdt en passus om, at det »var uantageligt, at de ved at indgaae Ægteskabet ikke havde gjort sig nogen egentlig Forestil-

84. Nu i RA. Justirmin. I. dept. jnr. P. 3534/1862.

85. Genpart i den i note 84 nævnte journalsag, måske med egenhændig underskrift.

ling om Ulovligheden af denne Forbindelse«. Retten indstillede, at begge de tiltalte ved kgl. benådning måtte fritages for at lide dommen mod at hensættes i fængsel på vand og brød eller simpelt fængsel i 2 måneder⁸⁶.

Først 20. december kunne justitsministeren udfærdige forestillingen til kongen, og heri henstilledes, at livsstraffen eftergaves begge de dømte helt uden straf, dog at der skulle drages omsorg for, at de tiltalte levede adskilte fra hinanden fremover. Efter pastor Christensens til ministeriet fremsendte erklæring var der tilvejebragt en ikke ringe grad af sandsynlighed for, at de tiltalte havde været uvidende om, at de ved denne handling havde gjort sig skyldige i nogen usædelig eller forbrydersk gerning, så meget mere som det forhold, hvori de havde gjort sig skyldige, ikke var af den Beskaffenhed, at dets strafværdighed kunne antages at være umiddelbart indlysende for uoplyste Almuesfolk. Kongen eftergav da helt straffen, kun bestemmelsen om, at de derefter skulle leve adskilte fra hinanden bevarede. Christensens med så store vanskeligheder udarbejdede erklæring blev således ikke helt uden betydning; den er indarbejdet i koncepten til forestillingen⁸⁷.

Christensen havde i Hals foreløbig pastor Gregersen som fungerende vikar indtil 8. december. 27. november skrev biskoppen til Gregersen i Hals en skrivelse, der p.g.a. dampskibets forsinkede afgang fik en tilføjelse af 29. s.m. Skrivelsen udvidede sig efterhånden til også at omfatte Christensen selv. Heri anmodedes Gregersen om også at fortsætte efter 8. dec., hvis han da ikke fik andet embede, da det ikke var biskoppen muligt at skaffe Christensen nogen anden ordineret mand til hjælpepræst. I efterskriften hedder det: »Havde jeg ikke saa travlt, kom jeg sagtens til Hals; nu kan jeg kun bede Dem, kjære Hr. Pastor Christensen, som jo læser Nærværende, undskylde, at De ikke faaer særskilt privat Brev, og foreslaae Dem, om muligt, at besøge mig, hvor De og Hustru ville finde Plads, og saavidt jeg formaaer »en god Omgang«. Der sluttes med »Venskabeligst Hilsen til alle Tre, hvem mit Brev lidt efter lidt har udvidet sig til«⁸⁸.

Christensen takkede for indbydelsen fra biskoppen til ham med hustru. »Saa kunde jeg maaskee nærmere erfare Deres Høiærværdigheds Tanker angaaende dette Anliggende, som nys blev berørt. Jeg vil søge at komme til Aalborg saasnart som muligt. Min Tilstand er forøvrigt kun lidet lo-

---

86. Høiesteretstidende 1862, s. 57-58. Relation til forestilling. Justitsmin. Forestillingsprot. 1862 nr. 226/1862 m. bilag a.

87. Se også koncept t. forestillingen i Justitsmin. I. dept. P 3534/1862, hvori henvisningen til Christensens erklæring er indarbejdet.

88. Ålborg bispearkiv. Kopibog 1853-63. NLA. C 1-38 s. 1715.

vende. Den blev i den sidste Tid under Opholdet paa Sjælland og under Tilbagereisen til Hals meget ringere, end den tidligere havde været, saa mit Haab om Restitution er yderst svagt«⁸⁹.

Grundtilstanden resumeres senere således: »en melancholsk Forstemning med lejlighedsvis Opdukken af forvirrede Forestillinger af ængstelig Natur og en idelig Syslen med Tanken om det Misgreb, han havde begaaet, og med religiøse Materier overhovedet, som han dog følte sig ude af Stand til at bearbejde paa en for ham selv tilfredsstillende Maade«⁹⁰.

I begyndelsen af det nye år 1863 vender Christensen med en tak for det gamle år tilbage til biskoppens invitation: »Vi ere allerede komne nogle Dage ind i det nye Aar, uden at jeg har bragt Deres Høiærværdighed min Tak for al den Bevaagenhed og Gunst, De i det forløbne gamle Aar under min store Nød og Skrøbelighed saa langmodigen har beviist imod mig. Imidlertid vover jeg at bede Dem om velvilligen at modtage disse Linier som et Beviis paa min Erkendtlighed for Deres Overbærelse mod mig i den svundne Tid, samt om lige velvillig og kjærlig at ville tage Dem af mig i Fremtiden. Jeg trænger saare dertil«. Saafremt det ikke faldt biskoppen ubejligt, ville Christensen tillade sig med sin hustru at besøge denne fredag 9. januar efter den tidligere modtagne indbydelse »for at styrkes i Haabet og modtage Raad og Veiledning, som jeg saa høiligen behøver«. Venlige hilsener og lykønskninger bedes bragt bispinden og frk. Knudsen⁹¹.

Besøget må være blevet gennemført og under dette ophold i Ålborg har Christensen med biskoppen drøftet spørgsmålet om behandling for sin sygdom hos professor Selmer i Risskov. Det oplyses herom i takkebrevet til bispem: »Det forekommer mig ogsaa, at jeg var ikke ganske klar over mig selv, dengang jeg indlod mig paa Tanken om at underkaste mig Professor Selmers Kuur, eftersom jeg vel hos Deres Høiærværdighed og Stiftsphysicus Paulsen kunde have erholdt den Hjælp, hvortil jeg maatte trænge. Jeg har imidlertid for at være tro mod det Ord, jeg gav, affattet en Skrivelse til Professoren«. Skrivelsen fremsendtes indlagt med bøn om, at biskoppen ville gennemse den forinden dens afsendelse⁹².

Denne skrivelse til Selmer er utvivlsomt i uændret skikkelse fremsendt

89. Christensen t. Kierkegaard 1862 3. og 4.12. 1862 se Ålborg bispearkiv Journalsag ad 685/1862. NLA. C 1-217.

90. Sygejournal i Risskovs Museum.

91. Christensen t. Kierkegaard, dat. Hals Præstegaard d. 5. Januar 1863. Ålborg bispearkiv Journalsag 3/1863. NLA. C 1-217.

92. Christensen t. Kierkegaard, dat. Hals Præstegaard d. 16. Januar 1863. Ålborg bispearkiv Journalsag 28/1863. NLA. C 1-217.

til Risskov af biskoppen og findes nu i Risskøvs museum ved Christensens sygesag; den er dateret 15. januar (fejlagtigt er året angivet som 1862), altså dagen før Christensen skriver til biskop Kierkegaard. Den indledes med, at henvendelsen sker i håb om at kunne genvinde den til hans embedes røgt fornødne sindsstyrke og ligevægt med begæring om, at Selmer efter at have taget hans tilstand under bedømmelse vil bestemme, hvilken fremgangsmåde der bør følges. »Anledningen til den Forstyrrelse i mit sjælelige og legemlige Befindende, hvorunder jeg ikke har været skikket til at forestaa Embedet, var den i Bladene omtalte Blodskamsag i Hals«.

Nu var ganske vist dødsstraffen ved den kgl. resolution blevet ændret til frifindelse, og Christensen henviser til Berlingske Tidende for 10. jan. s.å. og bemærker: »Ligesom Efterretningen om den stedfundne Forbrydelse ifjor nedbrød min Sundhed og kastede mig ind i religiøse Anfægtelser, der af og til fremkaldte mørke Tanker og berøvede mig Besindelsen, saaledes har nu Efterretningen om den kongelige Benådning begyndt at oplive mit Sind; men jeg lider dog endnu under Eftervirkningerne af de tidligere hæftige Rystelser«.

Christensen giver derefter en karakteristik af sin nuværende sindstilstand: »Mine Nerver ere svage, min Hukommelse er sløvet, ofte er jeg aandsfraværende; om Natten lider jeg af Søvnløshed; henimod Morgenstunden er min Stemning nedtrykt, om Dagen derimod er Tungsindigheden vel ikke forsvunden, men mindre vægtig. Ofte forekommer det mig, som jeg igjen kunde befatte mig med Embedsforretninger; det gaaer ogsaa stundom ret godt, naar jeg befatter mig med lettere Sager, og bagefter føler jeg mig snarere opmuntret og styrket end afkræftet. Men naar jeg vender min Hu til Embedsgjæringer, som kræve den større aandelige Anstrængelse, bliver jeg træt under Beredelsen og gribes af Angst for Udførelsen«.

Angående fortiden, navnlig det sidst forløbne år, beder Christensen Selmer begære underretning hos biskop Kierkegaard og hos stiftsfysikus. Ellers beretter han om barndoms- og ungdomsårene og mener i sin nuværende angst at finde et vist slægtskab med den angst, han led under i barndommen; han ytrer ogsaa, at de stærkt vekslende stemninger, over hvilke han ikke ganske er herre, lader ham føle trang til en detailleret forskrift for en hygiejnisk levemåde i legemlig og sjælelig henseende, da han troede at besidde viljekraft til at følge en sådan forskrift, når den foreligger, således at han kunne indprente den i sin hukommelse.

»Jeg vilde nu ønske, at Hr. Professoren efter disse Oplysninger og de andre, til hvilke er henpeget, maatte see sig istand til at give en Forskrift

til min Efterlevelse i Hjemmet. I andet Fald vilde jeg ærbødigst bede Dem om at tilkendegive mig, om det agtes fornødent, at jeg personligt reiser til Anstalten ved Aarhus, enten blot for, at min Tilstand kan blive nærmere undersøgt, eller for at undergives videre Behandling paa Anstalten«.

Endnu i begyndelsen af januar 1863 havde Christensen formået at indsende nogle personligt affattede småindberetninger om døve, blinde o.lign. i Hals sogn, men derefter er hans embedsvirksomhed utvivlsomt helt ophørt⁹³.

Efter korrespondancen med overlægen rejste Christensen 10. og 11. febr. 1863 til Århus for personligt at konferere med professor Selmer. Efter sin egen og sin kones mening befandt han sig i en langsom bedring; men hospitalet mente nok, at han under almindelige forhold ville være blevet indlagt. Der var imidlertid nogen anledning til at befrygte, at hans indlæggelse kunne stemme hans gejstlige foresatte mindre gunstigt m.h.t. hans forbliven i sit embede, følgelig blev det anset for at være i Christensens interesse at foranstalte et foreløbigt forsøg under private forhold.

Der foreligger en længere, omhyggelig beretning fra professor Selmer af 11. febr. 1863 til biskop Kierkegaard. Når Selmer ikke undlader at meddele biskoppen sine tanker om Christensen, skyldes det, at han er tilbøjelig til at tro, at den indflydelse, biskoppen vil kunne udøve over ham, vil yde Selmer en meget værdifuld understøttelse i det forsøg, han foreløbig har ment at kunne anstille under private forhold.

Selmer stiller sin diagnose således: »Efter min Opfattelse er Pastor Christensen ikke en Mand, som staaer Fare for at falde i en Sindssygdom, men en Mand, som allerede befinder sig midt i en saadan, der paa Grundlaget af en stærk individuel Disposition er kommet til Gjennembrud med Blodskamshistorien og kulminerede i den rimeligvis maniakalske Attake, som just var overstaaet, da De saae ham i Fjor i Marts Maaned, men som senere har fortsat sig gennem en Depressionstilstand med mindre markerede Exacerbationer i nogenlunde regelmæssige periodiske Mellemrum. Det er meget muligt, at Sygdommen gennem en af disse igjen vil tage et stærkere Opspring, men der er dog Adskilligt som taler for, at den ikke er ganske utilbøjelig til at jevne sig ud gennem en successiv Aftagen af disse Svingninger«.

Selmer oplyser så videre over for biskop Kierkegaard: »I et hvert Fald forekommer det mig ikke, at der for Øieblikket er saadan Periculum in mora, at man jo nok i et Tilfælde som dette, hvor selve Optagelsen i et

---

93. Ålborg provsti. Indkomne breve. NLA. C 13 C-25. Selmer er antagelig foreslået af Kierkegaard.

Asyl unægtelig i og for sig har en ganske anden Betydning for Mandens Fremtid end i mangt et andet Tilfælde, kan forsvare at anvende et Fjerdingaarstid paa et Forsøg uden for Asylet. Men anderledes end som et *Forsøg* af tvivlsomt Udfald betragter jeg ikke det, jeg foreslaaer, og var han ikke Præst, foreslog jeg det ikke, men tilraadede heller hans Optagelse her«.

Selmers forslag mere detailleret lyder således: »Først og fremmest bør han nu bort fra Hals, hvor saa meget forener sig om at fængsle hans Tanker til den sorte Plet i hans Liv«. Selmer ventede sig intet af en rejse, sådan som Kierkegaard havde tænkt sig det for Christensen. I stedet havde han tænkt sig at skaffe Christensen »en regelmæssig legemlig Beskæftigelse, som kunde lægge Beslag paa hans Tanker uden at anstrenge dem og skriver: »Jeg har raadet ham til at flytte til Aalborg med sin Kone, og der anskaffe sig et Drejerlad og engagere en Drejer til at give sig stadig Undervisning i Drejerprofessionen, som han skulde drive, ikke som Tidsfordriv, men for at opnaae en virkelig Færdighed deri«.

Selmer havde gennemskuet Christensen, så han føjer til: »Men da jeg troer, at man maa indrømme hans Bogormenatur noget, for at den ikke skal blive utaalmodig, har jeg foreslaaet, at medens Drejerladet gjøres til hans daglige Hovedsyssel, tager han sig som Bibeskjæftigelse for, at oversætte en Classiker eller et andet *profant* skrift, at regne eller læse med sin Søn, at tage sig Afskrivningsarbejde for eller desl.«. Iøvrigt havde Selmer rådet Christensen til at give sig under dr. Paulsens behandling og lægelige autoritet og lovet at meddele denne det fornødne m.h.t. medicin o.a.

Selmer antog, at Kierkegaard ville billige hans plan – »afseet fra de Vanskeligheder dens Gjennemførelse kan møde« – og være Christensen behjælpelig m.h.t. dens dispensation, han mener at behøve til at forlade sin menighed, og var overbevist om, at Christensen ikke fremdeles ville kom til at savne den støtte, Kierkegaard »hidtil har været ham i hans Svaghed, naar Udholdenheden vil svigte«.

Men det var et punkt, som Selmer ikke rigtig vidste, hvad biskoppen ville sige om. »Jeg har nemlig troet at burde anbefale Pastor Christensen *indtil videre* at skyde det Religiøse til Side som et Stof han *for Tiden* ikke kan magte og først, naar Sindets Ro og Tankens Klarhed vender tilbage, igjen kan finde Hvile i. Min Forskrift i denne Henseende har jeg omtrent formuleret saaledes, at han skal afholde sig fra religiøs Læsning og til den Ende hverken at medtage Bøger af saadant Indhold fra Hals eller laane dem i Aalborg – at han ikke skal søge religiøse Samtaler og Diskussioner, og ikke nedskrive sine Tanker i saa Henseende o.s.v.«.

Selmer var godt klar over det vanskelige m.h.t. denne afholdenhed fra det religiøse, han nu fremførte for Kierkegaard, og bemærker: »Det er et vanskeligt Punkt, men jeg maa efter min Erfaring lægge megen Vægt derpaa, thi jeg betvivler at vi kommer nogen Vej med ham, med mindre han kan følge dette Raad, som i Begyndelsen slog ham, men hvis Rigtighed det dog forekom mig, at han selv følte«, og så kommer det videre fra Selmer: »Jeg kan naturligvis ikke vente, at DHøjærv. skal opfatte denne Sag fra samme Side som jeg, men da jeg dog har betragtet Dem som en Allieret og veed, at De har stor Indflydelse paa Christensen og rimeligvis faaar en Del med ham at gjøre, vilde jeg have anseet det for urigtigt at lade Dem være ubekjendt med, hvad jeg angaaende dette Punkt har raadet ham«, men ligesom undskyldende føjes til: »Det skulde forøvrigt gjøre mig meget ondt, om det jeg har skrevet gav Anledning til nogen Misforstaaelse fra Deres Side med Hensyn til mine personlige Anskuelse, saa meget mere som jeg netop i disse Dage befinder mig under Trykket af en de Tilskikkelser, der lærer os at vende os mod Religionen«⁹⁴.

Selmer afslutter sin skrivelse til biskoppen med: »Jeg tilføjer sluttelig, at jeg har sagt Pastor Christensen, at dersom denne Plan ikke lader sig gennemføre formedelst Mangel paa Villiekraft fra hans Side, eller ikke leder til noget Resultat i Løbet af 2-3 Maaneder, eller dersom der forinden muligvis endogsaa skulde indtræde en kjendelig Forværrelse i Tilstanden, saa bør hans Indlæggelse i Asylet ikke opsættes længere«⁹⁵.

Biskoppen har som Christensen været indforstået med det Foreslåede. Præsten forlod Hals og tog ophold i Ålborg og indrettede sig her på en regelmæssig undervisning i drejerfaget, i begyndelsen foregik det med megen iver, og Christensen syntes også i det hele at ville overholde de givne forholdsregler med god vilje. Men snart blev han grebet af forvirrede tanker, og 21. febr. 1863 gjorde han et selvmordsforsøg ved at overskære en blodåre med en mejsel. Det skete ganske åbenlyst i overværelse af andre. Professor Selmer havde således haft ret i den skepsis, der lå bag hans erklæring af 4. februar. Dagen efter selvmordsforsøget blev Christensen afsendt til asylet og indlagt 22. febr.; han var da i stand til at forklare sig ordentligt og samtale fornuftigt, dog kun nu og da; men indimellem kom forvirrede forestillinger; han havde fået angst for jøderne i Ålborg, der skulle have rottet sig sammen og købt en helvedesmaskine til at sprænge

94. Der sigtes antagelig til sygdom hos Selmers hustru Julie Frederikke f. Bodenhoff, der døde 20. febr. 1863.

95. H. Selmer t. Kierkegaard 11.2. 1863. Ålborg Bispearkiv. Journalsag 112/1863. NLA. C 1-217.

hele byen i luften o.s.v.; han så hentydninger til sig selv i alt, var skyld i alle ulykker og så fremdeles. Snart efter blev han belagt med tvang, og i den følgende tid svingede han mellem roligere og uroligere perioder, og løstes i de roligere perioder fra tvangen⁹⁶. Indimellem var han beskæftiget med læsning af lettere art og skrivning; men sindssygen var brudt ud og holdt sig, så han forblev på Risskov asyl til sin død 14. nov. 1868, 54 år gammel; han begravedes 19. nov. s.å., utvivlsomt på kirkegården ved hospitalet i Risskov. Mærkeligt nok var dagen, før Christensen døde, en bekendt fra Hals, redaktør for Aalborg Stiftstidende, Bernhard Rée død sammesteds (i Risskov); han var en fætter til præstegårdsforpagteren i Hals Siegfrid Rée⁹⁷.

I den første tid efter Christensens indlæggelse på asylet i Risskov beholdt han sin stilling som sognepræst i Hals. Varetagelsen af embedsforretningerne blev overladt kapellan Gregersen, der fortsat fungerede som hjælpepræst. Da der imidlertid ikke var udsigt til, at Christensen ville blive helbredt, og da tilladelsen til at holde hjælpepræst bortfaldt, blev Christensen i marts 1864 afskediget. Han fik tilkendt den størst mulige pension efter biskoppens indtrængende anmodning, og hans kone fik efter hans død tilkendt fuld enkepension⁹⁸.

---

96. Journal i Risskovs Museum.

97. Ministerialbog for Jydske Asyl. Døde Mandkøn. NLA. C 383 B-1.

98. Afskedigelsessagen se RA. Kirkedept. journalsag Q 51/1864. Jvf. biskoppen t. stiftsprovst Glahn 18.3. og 7.4. 1864 Ålborg provsti jnr. 66/1864. NLA. C 13 C-26.

Den politiske proces på stændermødet 1660

Af Sebastian Olden-Jørgensen

Den 13. oktober 1660 blev Frederik III hyldet som arvekonige af Danmark og Norge. Få dage efter blev udformningen af en ny forfatning ved håndfæstningens betingelsesløse kassation lagt i kongens hænder, og den 18. oktober aflagde stænderne ny troskabsed. Ved begyndelsen af det nye år gjorde enevoldsarveregeringsakten det klart, at det stændermøde, der var blevet indkaldt for at finde en løsning på den fortvivlede finansielle situation efter Karl Gustav-krigene, havde markeret enevældens indførelse. Den hidtidige forskning har i sin forståelse af statsomvæltningen 1660 koncentreret sig om forløbet op til arvehyldningen. Gennem en nøjere analyse af perioden efter arvehyldningen afdækker mag. art. Sebastian Olden-Jørgensen en række vidnesbyrd om en håndfast styring af stændermødets politiske proces og bidrager til en dybere forståelse af forudsætningerne for enevældens indførelse.

De skarpe hjørner i Danmarks historie har altid tiltrukket sig historikernes interesse, og statsomvæltningen 1660 er ingen undtagelse. De mange dunkle punkter i forløbet har ikke gjort det mindre tiltrækkende at forsøge at løfte sløret. J.A. Fridericias forskning har på dette felt været banebrydende, men det er nok ikke for meget at sige, at C.O. Bøggild-Andersens behandling af statsomvæltningen i hans disputats fra 1936 har domineret den senere tradition¹. Kun Svend Ellehøj har i grunden sat sig ud over den skævhed, Bøggild-Andersen indirekte kom til at give hele spørgsmålet².

---

1. RA HS = Rigsarkivets håndskriftsamling.

GKS = Gamle kongelige Samling på Det kongelige Bibliotek.

NKS = Nye kongelige samling på Det kongelige Bibliotek.

J.A. Fridericia: Frederik III og Enevældens Indførelse. Historisk Tidsskrift 5. rk. VI. (Kbh. 1886-87) 715-816; J.A. Fridericia: Adelsvældens sidste Dage. Kbh. 1894; J.A. Fridericia: Danmarks Riges Historie IV. Kbh. 1896-1902; C.O. Bøggild-Andersen: Statsomvæltningen 1660. Kbh. 1936 Århus 1971; C.O. Bøggild-Andersen: Hannibal Sehested. bd. I Kbh. 1946, bd. II Århus 1970.

2. Svend Ellehøj: Rettens grundlæggelse. Povl Bagge, Jep Lauesen Frost, Bernt Hjejle (red): Højesteret 1661-1961. I-II Kbh. 1961 I, 1-52; Svend Ellehøj: Forfatningsspørgsmålet i Danmark fra oktober 1660 til januar 1661. Historiallinen Arkisto 63 (Helsingfors 1968) 175-184. Knud J.V. Jespersens skildring af statsomvæltningen i hans Danmarks Historie III (Kbh. 1989) trækker i høj grad på Ellehøjs analyser, men placerer statsomvæltningen i en

Denne skævhed ligger ikke i den åbenlyse perspektivforvridning, som Bøggild-Andersens fascination af Hannibal Sehesteds i sandhed fængslende skikkelse medførte³. Skævheden ligger snarere i den ensidige fokusering på det forløb, som førte op til arvehyldningen den 13. okt. subsidiært edsaflæggelsen den 18. okt. 1660. Dette gælder også for nyere bidrag som Carl-Johan Brylds indgående studie af biskop Hans Svane og gejstligheden på stændermødet⁴ og Asger Svane-Knudsens overbevisende relancering af sammensværgelsesteorien på grundlag af en nøje kortlægning af det politiske spil og grupperingerne indenfor borgerstanden⁵. Fælles for begge de sidstnævnte bidrag er påvisningen af, at stændermødets politiske processer op til arvehyldningen i langt højere grad end før kendt (om end nok anet) var styret af en målbevidst sammensværgelse.

Man kunne imidlertid også hævde, at tiden efter arvehyldningen den 13. okt. 1660 var mindst lige så interessant som forløbet op til denne skæringsdato. Det ligger vel i statsomvæltningens revolutionære karakter, sådan som de forskellige udenlandske gesandter klart observerede den, at tiden umiddelbart efter revolutionsdagen, har været mindst lige så afgørende som tiden forud. Situationen i dagene efter arvehyldningen var flydende og både gøren og laden fik vidtrækkende følger. Med undtagelse af forfatningsudvalgets møde den 14. okt.⁶ har begivenhederne i dagene umiddelbart efter arvehyldningen den 13. okt. været underbelyst i den hidtidige forskning. De næste dage og ugers politiske udvikling har været opfattet som en ny fase, der netop var kendetegnet ved at foregå borte fra det smuldrende stændermødes offentlighed⁷. Det er selvfølgelig rigtigt, at den næste tids afgørende beslutninger blev truffet bag lukkede døre i en snæver kreds. Denne afhandlings tese er imidlertid, at når dette var muligt, skyldtes det en fortsat stram og effektiv styring af den politiske proces på stændermødet i tiden efter arvehyldningen den 13. okt. En række centrale uudgivne kilder er aftrykt nedenfor som bilag 1-5.

---

anden sammenhæng (magtstatsteorien), som løsriver ham fra Bøggild-Andersens skygge og gør en egentlig sammenligning vanskelig.

3. Særlig tydelig i Hannibal Sehested biografiens andet, posthumt udgivne bind; jvf. også Ingvar Andersson: Hannibal Sehested. Anteckningar kring en biografi. Historisk Tidskrift 11. rk. II. (1947-49) 405-434.
4. Carl-Johan Bryld: Hans Svane og gejstligheden på stændermødet 1660. Odense 1974.
5. Asger Svane-Knudsen: Borgerstanden og arverigeforslaget på stændermødet 1660, i Leon Jespersen & Asger Svane-Knudsen: Stænder og magtstat. Odense 1989, 77-210.
6. Knud Fabricius: Kongeloven. Kbh. 1920, 153-192; Ellehøj 1968, 178-181; Bryld 69-91.
7. K.J.V. Jespersen 1989, 159; Bøggild-Andersen 1946, 304 ff. Bryld (102 ff. og 109 ff.) har dog analyseret kapitlernes og gejstlighedens postulata.

Selvom Frederik III (1609-70) ikke var nogen krigerkonge som sin modstander Karl X Gustav, manglede han bestemt ikke personligt mod, så dette martialske stik er ikke så misvisende, som det umiddelbart synes. Han var også en lærd mand, der periodisk led af melankoli, og i sine sidste år anvendte han betydelige summer på alkymi. Som hersker lå hans styrke i den diskrete, men virtuose udnyttelse af spændingerne blandt de politiske med- og modspillere. Opgøret med Christian IV's svigersønner i de første år af hans regeringstid og enevældens indførelse 1660 er de to bedste eksempler på, hvad han sporadisk kunne svinge sig op til. Hamburgsk stik fra 1656 i Det kongelige Bibliotek

Håndfæstningens kassation

Allerede samme aften, som arvehyldningen havde fundet sted om dagen, greb Frederik III initiativet og indkaldte 20 af stændermødets deltagere fra alle stænder til et møde næste dag kl. 10. De skulle drøfte, hvordan det nu skulle gå videre, og kongen ønskede et enstemmigt votum. Dette kongeligt nedsatte forfatningsudvalg endte ved sit møde om søndagen den 14. okt. med at anbefale stænderne, at håndfæstningen skulle kasseres og forfatningsspørgsmålet lægges helt i kongens hænder. Der var hermed lagt op til et uhørt skridt: landets forfatning skulle betingelsesløst suspenderes, og den nye forfatning skulle ikke være et resultat af forhandlinger mellem stændermødets parter og kongen, men alene afhænge af kongens forgodtbefindende⁸. Stænderne gik med til det, og to dage senere, den 16. okt., underskrev de håndfæstningens kassation. Dagen ef-

ter, den 17. okt., overleveredes den kasserede håndfæstning til kongen, og ved samme lejlighed overrakte rigskansler Christoffer Urne på adelstandens vegne en liste på 28 privilegieønsker (de såkaldte postulata; af latin *postulare*: bede om, anmode). Dagen efter fulgte den højtidelige arvehyldning og edsaflæggelse og i de følgende dage indleverede også de andre stænder deres postulata⁹.

Der skulle gå mange måneder, før de nye privilegier udstedtes (24. juni 1661). I retrospektiv synes forløbet fra håndfæstningens kassation over privilegieønsker (postulata) til nye, reviderede privilegier så selvfølgeligt, at forskningen næsten har overset, at dette forløb var resultatet af en bevidst styring af den politiske proces¹⁰. Denne proces skal i det følgende følges lidt nærmere.

Adelens postulata

Adelen var den stand, som havde mest at tabe, for det var frem for alt i håndfæstningen, at dens omfattende rettigheder af ældre såvel som yngre dato var kodificerede og ved hvert nyt kongevalg blev bekræftet. Denne stands reaktionsmønster (indleveringen af postulata) kom til at danne præcedens for de øvrige stænder, og det er derfor relevant at se nøjere på, hvordan denne stand reagerede på forfatningsudvalgets anbefaling af 14. okt.

Rigsråd Oluf Parsbergs dagbog oplyser, at rigsrådet dagen efter forfatningsudvalgets møde, den 15. okt., hele dagen var samlet hos rigshovmester Gersdorff »for at deliberere om woris privilegier vdi dette Arfue-Rige«. Først næste dag, efter at håndfæstningens kassation var underskrevet, blev adelens fuldmægtige inddraget »angaaende deris nødvendige privilegier efter Handfestningen«¹¹. Man nåede åbenbart hurtigt til enighed, for næste dag igen, den 17. okt., overrakte rigskansler Christoffer Urne i forbindelse med den kasserede håndfæstnings overrækkelse til kongen den nævnte liste på 28 postulata.

8. Ellehøj 1968.

9. Jvf. dagbøger fra stændermødet trykt i Danske Samlinger 2. rk. II (Kbh. 1872-73) 94, 120, 122.

10. Fridericia 1886-87, 773 ff.; Fabricius 190 f.; Bøggild-Andersen 1946 304 f.; K.J.V. Jespersen 1989, 166; Benito Scocozza: Ved afgrundens rand. 1600-1700. Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie bd. 8. Kbh. 1989, 246 f. Fabricius observerede skiftet i stændernes forhandlinger, men mente, det skyldtes »impotens«: Schultz Danmarkshistorie Kbh. 1942 III, 352 f.

11. Danske Samlinger 2. rk. II, 94.

Før en analyse af dette forløb forsøges, er det på sin plads kort at beskrive indholdet af de adelige postulata (bilag 2)¹². De begynder med en lille indledning, som meddeler, at disse privilegier er de for arveriger sædvanlige, og at adelen ikke tvivler på majestætens mildhed og afgivne løfte, samt henviser til loven (dvs. Jyske lov), recesserne og gårdsretten. Det må forstås på den måde, at adelen tilsyneladende fortsat anså landsloven, recesserne og gårdsretten for gældende. De lovkyndige rigsråder og adelige fuldmægtige kan dog ikke have været i tvivl om, at håndfæstningens betingelsesløse kassation satte spørgsmålstegn ved hele lovgivningen.

Derefter følger 28 punkter, der for størstedelens vedkommende, som Parsbergs dagbog meddeler, er taget fra håndfæstningen¹³. Blandt de punkter, der ikke stammer fra håndfæstningen, drejer tre sig om militære spørgsmål, som blev drøftet under stændermødet (pkt. 7, 18 & 22), og et par andre punkter formulerer adelens generelle forrang (pkt. 9 & 10). Flere historikere har betegnet de adelige postulata som »konservative«¹⁴. Det er imidlertid slående, at det næsten udelukkende er sociale og økonomiske privilegier, der opregnes. Adelens og rigsrådets politiske privilegier, således som de f.eks. var sikret i håndfæstningens §§ 4, 45, 46, 48, 50, 54 & 55, nævnes derimod ikke. Rigsrådet selv forekommer blot fire gange, hvoraf kun den første har egentlig politisk karakter: ønsket om at adelens bønder kun måtte beskattes med rigsrådets og alle stænders samtykke (pkt. 2). De tre øvrige er i grunden en hævvelse af sociale og nationale interesser, idet det drejer sig om adeliges ret til at have konge og rigsråd som værneting i sager om ære eller liv (pkt. 13), samt ønsket om at rigsråder og rigsembetsmænd måtte tages blandt danske adelige (pkt. 23 & 24).

12. Samtidige afskrifter i Pouchs samlinger NKS 649 2°, Skovs samlinger RA HS IV H 15 og Rhumans dagbog RA HS IV H 16. På Det kongelige Bibliotek findes et bind med afskrifter af nu delvis tabte aktskykker fra Gehejmearchivet (GKS 2700 4°), hvor de adelige postulata findes afskrevet sideløbende med en kongelig embedsmands kommentarer; samme tekst i GKS 3232 4° og RA HS IV H 18. Bøggild-Andersen oplyser fejlagtigt, at Rhumans dagbog på Rigsarkivet også har disse kommentarer med (Bøggild-Andersen 1936, 422 note 1186). Fejlen går tilbage til den tilsvarende fejl hos Fridericia (Fridericia 1886-87, 777 note 2), som nok igen bygger på en misforståelse af Langebeks noter i dennes egen afskrift af de adelige postulata + embedsmandens kommentarer i GKS 907 2°.

13. Adelens postulata svarer punkt for punkt til følgende paragraffer i håndfæstningen: 1:6, 2:6, 3:9, 4:10, 5:34, 6:35, 8:37, 11:37, 12:53, 14:13, 15:16, 17:25, 19:10, 20:11, 21:12, 23:5, 24:44, 25:40, 26:22, 27:43, 28:19. Frederik III's håndfæstning er aftrykt i C.F. Wegener (udg.): Aarsberetninger fra Det kongelige Gehejmearchiv. II (Kbh. 1856-1860) 111-121.

14. Fridericia 1894, 539; Bøggild-Andersen 1936, 421 f.; Bøggild-Andersen 1946, 304; Scozza 247

I stedet for at formulere et politisk kompromis med en styrket kongemagt og evt. forøget stændersk deltagelse i regeringen, begrænsede adel og rigsråd sig altså til at værne om deres traditionelle sociale og økonomiske særstilling.

Dette fravær af et bud på adelstandens og rigsrådets politiske rolle fremover synes umiddelbart at støtte Fridericias forestilling om en demoraliseret og defaitistisk adelstand¹⁵. Man kan imidlertid også tolke forholdet på en anden måde.

Som ovenfor nævnt samledes rigsrådet hele dagen den 15. okt. hos den sengeliggende rigshovmester Gersdorff. Rigsrådet har selvfølgelig drøftet resultatet af forfatningsudvalgets møde fra dagen i forvejen. Drøftelserne må være endt med, at man godkendte forfatningsudvalgets konklusion og blev enige om at lægge en strategi, som gik ud på at redde, hvad reddes kunne af de sociale og økonomiske forrettigheder og anse de politiske privilegier for tabt eller i det minste så usikre, at man afstod fra at give noget bud på nye politiske strukturer. Næste dag fik man så adelens fuldmægtige med på ideen. Om dette skal kaldes defaitisme eller pragmatisme, er lidt af en smagssag.

Selvom det fortsatte militære pres selvfølgelig har spillet en vigtig rolle, er det min opfattelse, at forløbet også kan tolkes som et udtryk for stærk kongetroskab hos rigsrådets og adelens ledere. Opfattet på denne måde er det med til at forklare, hvordan mænd som rigsråderne Gersdorff, Reedtz og Trolle og oversekretær Erik Krag næsten gnidningsløst kunne integreres i det nye regime¹⁶. Denne tolkning ville også forklare, hvorfor Gersdorff den 19. okt. med så rolig mine kunne meddele den forbløffede nederlandske gesandt Pieter Vogelsangh, at han da sandelig ikke vidste, om han stadig var rigshovmester, eller om rigsrådet endnu bestod!¹⁷ I den sammenhæng får den velinformerede kejserlige gesandt baron Johan v. Goës' ord om Gersdorff et særligt perspektiv: »er ist dem König allerzeit mit grosser Devotion zuegethan gewesen, dan er ist von solchen moderation, dasz er ehe auch in unbilligen dingen viel ehe etwas nachgibt, als dasz er die sachen auf die extremiteten lassen, dessen er bey diser occasion grosse proben gethan, er ist auch von solcher autoritet bey dem vor-

---

15. Fridericia 1896-1902, 432: »uden Initiativ drev Rigsraadet sin Skæbne i Møde«. Jvf. Fabricius om stændermødets »impotens« ovenfor note 10.

16. Jvf. Ellehøj 1968, 182.

17. Brieven, geschreven ende gewisselt tusschen den Heer Joh. de Witt ende de gevoumhtigden van den Staedt der vereenigde Nederlanden. I-IV Gravenhage 1723-1727. IV, 502. Dagen efter markerede Frederik III rigsrådets definitive afskaffelse ved at beslaglægge dets arkiv.

ig Senat undt dem Adel, dasz er denselben zu einem undt anderen zu disponiren sehr viel vermag«¹⁸.

Tesen om en stor kongetroskab hos rigsrådet og adelens ledere gør det nærliggende at anskue de adelige postulata mindre som en spontan reaktion udsprunget af modløshed eller pragmatisme end som et politisk signal. De adelige postulata kunne i den form de fik ikke andet end vække kongens tilfredshed. Ved at have form af ønsker respekterede de til fulde forfatningsudvalgets konklusion om helt at overlade den fremtidige forfatning til kongen, og den totale afståen fra politiske ønsker har ladet spørgsmålet om den fremtidige magtfordeling stå netop så åbent og uafgjort, som kongen givet har ønsket. Det har sikkert ikke været kongen mindre kærkomment, at det på denne måde blev gjort de mindre medgørelige borgerlige og gejstlige klart, hvordan det politiske arbejde herefter havde at foregå: nemlig i et bilateralt samspil mellem kongen og den enkelte stand. Ved at reagere med en række postulata rensset for politiske ønsker og ved så hurtigt at overlevere dem til kongen, havde adelstanden vist stor vilje til at spille kongens spil. Dette ser jeg som en politisk satsning og sætter det i forbindelse med de nævnte kongetro kræfter blandt rigsrådet og adelens ledere.

De andre stænders forhandlinger

De andre stænder endte som nævnt med at indlevere postulata efter samme mønster som adelen; men det var ikke understændernes umiddelbare reaktion på arvehyldningen den 13. okt. Forfatningsudvalget blev først indkaldt sent om aftenen den 13. okt., da stænderne for længst var gået hver til sit, og de overleverede dagbogsskildringer lader det fremgå med al ønskelig tydelighed, at der umiddelbart efter arvehyldningen den 13. okt. (naturligvis) herskede uklarhed om, hvordan udviklingen nu skulle gå videre¹⁹. På den baggrund er det rimeligt at forestille sig, at situationen ikke med et slag blev afklaret, da forfatningsudvalget søndag den 14. okt.

-
18. Baron Johann von Goës' cifferdepeche 23/10, Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien. Dänemark C. 14-15, 1660-1661. Berichte. Goës an Leopold I. Det fremgår af Goës' brev 20/10, at cifferdepechen lå færdig denne dato, men først skulle omsættes til kodeskrift, hvilket forsinkede den en postgang. Goës' depecher er behandlet i Bøggild-Andersen 1936, 193-201, hvor der gives et fyldigt uddrag af cifferdepechen, dog ikke det afsnit hvor citatet er taget fra.
  19. Ellehøj 1968, 177 f.; Knud Wolffs dagbog i N.D. Riegels: Forsøg til den Femte Christians Historie. Kbh. 1792, 45; Ernst Larsen: En Beretning fra Stændermødet 1660. Historisk Tidsskrift 9. rk. III, 392.

Rigshovmester Joachim Gersdorff. (1611-61)

En af de måder, hvorpå Frederik III svækkede rigsrådet, var at undlade at genbesætte ledige pladser i rigsrådet og blandt rigsebedsmændene. Ved stændermødet 1660 var rigsrådet således reduceret til 16 medlemmer, og både rigsmarsk- og kanslerembedet stod ubesat. Rigshovmesteren var den kultiverede, men uenergiske Joachim Gersdorff, som ud over at være skrantende også var stærkt kongetro. Hvis rigsrådet i 1660 havde haft mænd af den afdøde rigsmarsk Anders Bille og den afdøde kansler Christian Thomesens støbning som leder (begge døde 1657), havde statsomvæltningen nok fået et andet forløb.

Stik ca. 1655-59 af Haelwegh i Det kongelige Bibliotek.

om eftermiddagen kom til det ovennævnte resultat. Man var rundt omkring i byen allerede begyndt at tænke kreativt, som det fremgår af et par borgerlige reformforslag, som må stamme fra disse dage²⁰. Håndfæstningens kassation blev først underskrevet to dage senere, den 16. okt., og overleveret kongen den 17. okt. Man må tænke sig de forudgående dage som en periode, hvor forskellige udviklingslinjer krydsede hinanden. Vi er desværre helt uvidende om, hvordan det lykkedes at få understænderne til at gå med til håndfæstningens betingelsesløse kassation, men forfatningsudvalgets medlemmer har sandsynligvis spillet en afgørende rolle.

Hvis man sammenholder denne usikkerhed med følgende oplysninger fra Århus-kapitularen Rhumans dagbog for dagene 15.-16. okt., åbner der

20. Aftrykt hos Riegels 90 ff. og 102 ff.; jvf. Bøggild-Andersen 1936, 416 ff.

sig mulighed for en mere nuanceret tolkning af begivenhedsforløbet: »Mandagen och Tisdagen, som var dend 15. och 16. Octob., vare nogle visse aff Geistlige och Verdslige Deputerede samlede udi Bryggerlauffs Hus, hvor vi da debatterede en hver Stand om sine høiest fornødne privilegier. Samme Tisdag ved 9. Slett gick vi op paa slottet, hvor Handfæstningen af alle Ständer bleff casset och underskreffuet at den skulle være machtelses. Onsdagen, som var dend 17. Octob., bleff udi den grønne Sall, udi Rigens Raads, Adelens og Stændernes Nærværelse, Håndfæstningen extraderet, och haffde Peter Reetz Ordene, och leffuerede Hans Maist. Handfæstningen, som dend der var casset. Samme Tid leffuerede Hr. Christopher Urne Hans Maist. udi Hænde Adelens Postulata. Dereffter gick Ständerne ned, och effter Adelens exempel opsatte hver stand sine Postulata, Hans Maist. med forderligste att offuergiffues.«²¹.

De adelige postulata kom altså til at danne forlæg for de andre stænders reaktionsmønster, men først efter overleveringen af den kasserede håndfæstning den 17. okt. Det er følgelig meningsfuldt at spørge: hvis det ikke var de senere overleverede postulata, man drøftede den 15. og 16. okt., hvad var det så for »høiest fornødne privilegier«, denne række udvalgte deputerede af gejstlig og verdslig stand diskuterede i dagene mellem arvehyldningen og håndfæstningens kassation?²² Spørgsmålet bliver følgelig, om der er bevaret kilder, som med rimelighed kan henføres til denne fase af arvehyldningens efterspil. Svaret er, at der er bevaret i hvert fald en, måske to kilder, som kan bringes i plausibel forbindelse med disse drøftelser i bryggerlaugshuset den 15. og 16. okt., og som hidtil ikke er blevet set i denne sammenhæng.

»Memorial«

Den første kilde er den såkaldte »Memorial« (bilag 1)²³, som består af 28 korte punkter samt en liste med navnene på fem nye råder: Svane, Nansen, Reedtz, Gersdorff og Sehested. Der er tydeligvis ikke tale om et færdigbearbejdet dokument. Måske resumerer »Memorial« en fyldigere form, men der kunne lige så godt være tale om et privat mødereferat.

21. Danske Samlinger 2. rk. II, 120; Riegels 48.

22. Når Wolff ikke nævner disse møder skyldes det vel, at han ikke hørte til inderkredsen i modsætning til Rhuman, som også deltog i forfatningsudvalgets møde den 14. okt. Wolff var derimod med i de påfølgende møder blandt købstædernes deputerede; jvf. Riegels 47 f.

23. GKS 907 2° (nr. 73 side 11 ff.); jvf. Bøggild-Andersen 1936, 401 og 419 f., samt Svane-Knudsen 123.

»Memorial« er af C.O. Bøggild-Andersen blevet betegnet som »et utvivlsomt københavnsk forslag«. Sandt er det, at første punkt lyder: »Kiøbenhaffns privilegier strax at komme i sin fulde brug«. I betragtning af, at stændermødet havde set en borgerlig/gejstlig/københavnsk koalition bruge Københavns privilegier som et palladium og kalde sig »de konjugerede under Københavns frihed«, dvs. »de sammensluttede under Københavns privilegier«, er det imidlertid ikke nødvendigt heraf at slutte til københavnsk proveniens.

»Memorial« passer derimod fint til den situation, hvor »nogle visse aff Geistlige och Verdslige Deputerede samlede udi Bryggerlauffs Hus [...] debaterede en hver Stand om sine høiest fornødne privilegier«. Flere af »Memorials« punkter har rødder tilbage til de store borgerlige reformforslag fra september, som stammede fra sjællandske købstadsdeputerede²⁴. Dette taler imod en snæver københavnsk proveniens.

Antagelsen af et bredt forum bag »Memorial« støttes yderligere af, at adskillige punkter i »Memorial« genfindes i gejstlighedens, kapitlernes og borgerskabets forskellige postulata fra dagene efter den højtidelige arvehyldning og edsaflæggelsen den 18. okt.

Som eksempler på punkter, hvor der er taget hensyn til gejstlighedens ønsker, kan nævnes »Memorial« pkt. 3: »Resten af raadet, saa mange fattis at tagis af den geistlige oc verdslig stand.; pkt. 9: »Lehns manden iche at schrifue paa kiøbstedernis eller geistlighedens supplicatier.«; pkt. 17: »Befalinger af May. at schee til bisperne oc borgemester oc raad i kiøbstederne, oc iche til lehnes mændene.«; pkt. 26: »Jus patronatus hereffter iche at maatte afhændis, efftersom en deell dennem bekommett haffuer, lader kircherne fast ruinere«²⁵.

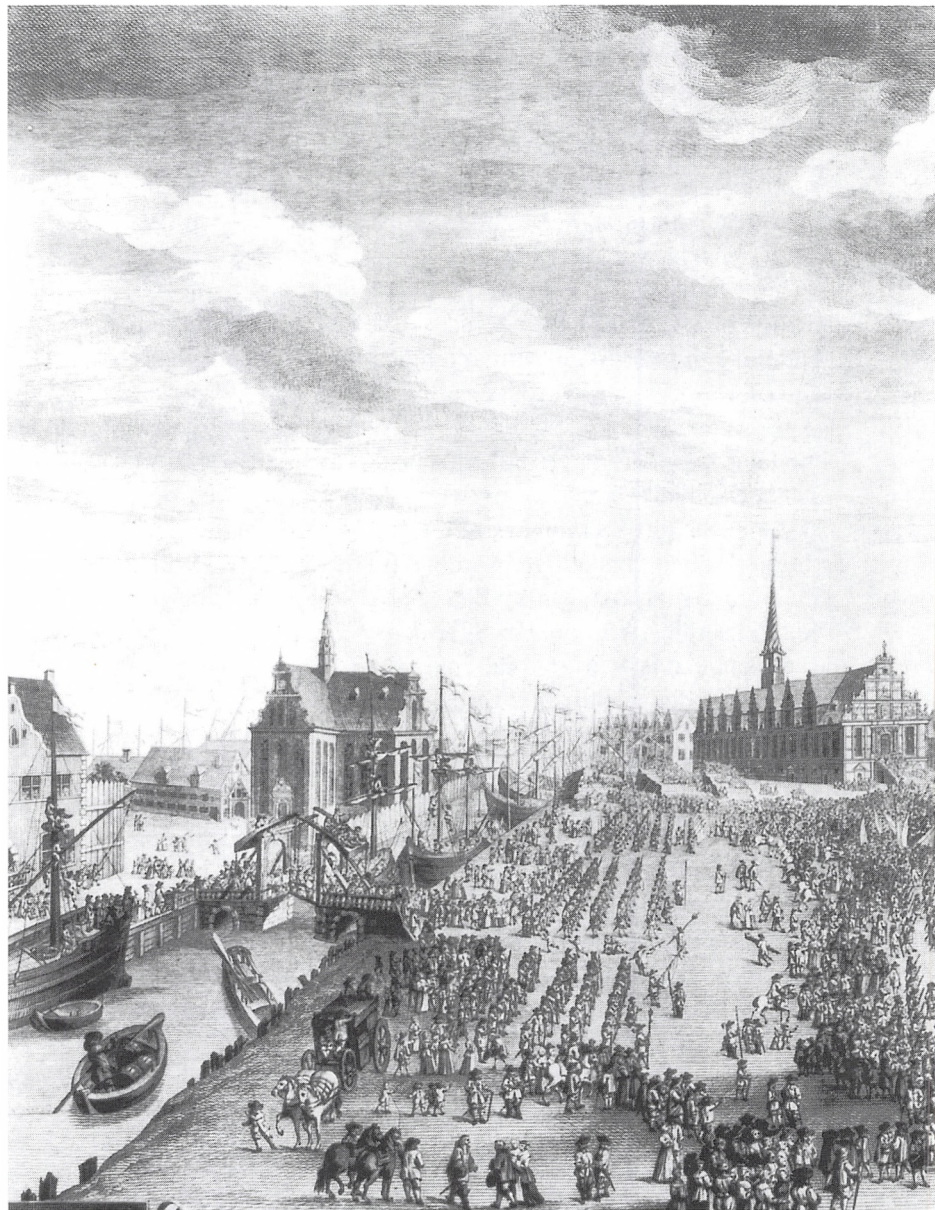
Med hensyn til købstæderne svarer »Memorials« pkt. 4, 9, 17, 18 & 21 mere eller mindre til købstædernes fælles postulata (de 15 punkter, se nedenfor) pkt. 11, 3, 2, 3 & 4. Og »Memorials« pkt. 14, 24 & 28 genfindes i det borgerlige såkaldte »ydermehre underdanigste forslaug« (de 19 punkter, se nedenfor) pkt. 5, 11 & 6.

Kapitlerne havde vist i det hele taget svært ved at hævde sig, men deres

24. Svane-Knudsen 119 ff; Memorials« pkt. 11, 12, 13, 19, 21, 24 & 28 svarer mere eller mindre til 17. september forslaget pkt. 2, 3, 4, 19, 27, 10 & 12. Sidstnævnte er aftrykt i P.F. Suhm: Nye Samlinger til den Danske Historie II (1793) 115-129. Jvf. også Leon Jepsersen: Ryeresolutionen og den jyske borgerbevægelse 1629. Historie. Jyske Samlinger. Ny række XVII (1987-89) 1-34.

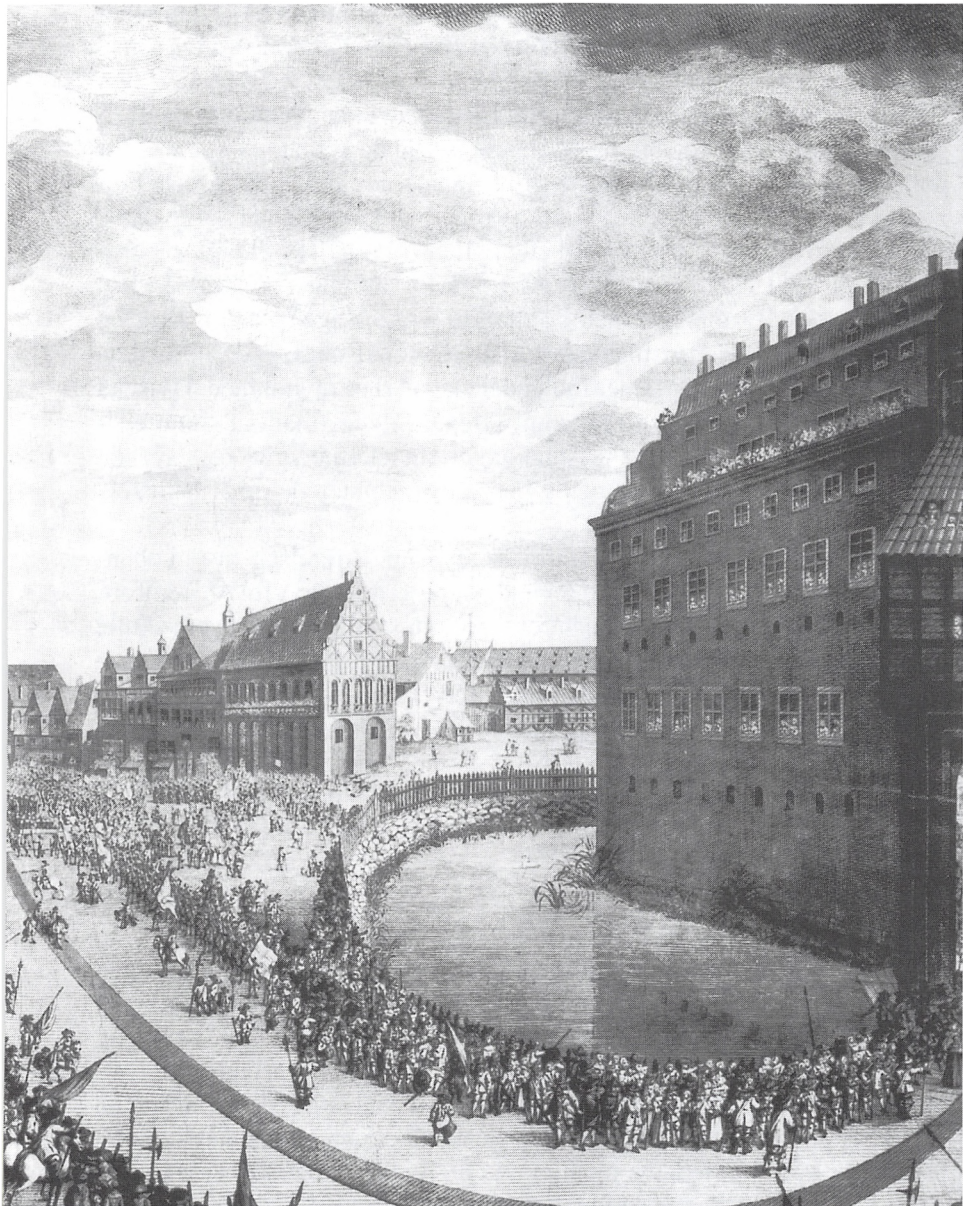
25. Sidstnævnte to punkter svarer til gejstlighedens postulata pkt. 1 og 3; jvf. Bryld 108 f.; gejstlighedens postulata er bevaret i afskrift i GKS 2700 4°; GKS 907 2°; GKS 634 b 2° (på tysk); samt på Rigsarkivet i Skovs samlinger RA HS IV H 15 og RA HS IV H 17.

Dette stik efter Wolffgang Heimbachs berømte maleri på Rosenborg viser den højtidelige arvehyldning og edsafslæggelse den 18. oktober 1660 på slotspladsen foran Børsens nordgavl. Frederik III og hele den kongelige familie befinder sig på en tribune (theatrum) beklædt med rødt klæde. Den sengeliggende rigshovmester Gersdorff er netop ved at blive båret bort på en bære, og Københavns borgerbevæbning holder folket på passende afstand af den røde løber. Be-

*mærk solstrålen, der bryder skydækket og kundgør de himmelske magters deltagelse ved at bade tribunen i lys. Efter højtideligheden blev tribunen og den røde løber prisgivet folket, og stændermødets deltagere samledes til festbanket på slottet.
Stik fra det 17. årh. i Det kongelige Bibliotek*

sag findes dog varetaget i »Memorials« pkt. 13: »Ingen lehne eller beneficiar at nyde, uden hand det meriterer.« Endog selvejerbønderne har man husket (pkt. 6).

»Memorial« adskiller sig imidlertid fra de nævnte nogenlunde samtidige borgerlige reformforslag og de senere postulata ved at give udtryk for politiske krav. »Memorial« forudsætter stændernes aktive deltagelse i regeringen centralt såvel som lokalt. Stænderne skulle således give deres samtykke til alle love (pkt. 14), til alle skatter (pkt. 15), til import- og eksportforbud (pkt. 22), samt deltage i finansforvaltningen (pkt. 4 & 19). Rigsrådet skulle suppleres med borgerlige og gejstlige (pkt. 3). Krig og fred, forbund, rigsembedsmændene og disses udnævnelse er derimod ikke nævnt som områder, der falder ind under stændernes myndighed. Hvis det ved en så summarisk opstilling som »Memorial« er tilladt at slutte e silentio, var disse områder altså unddraget stændermøderne og overladt kongen og det nu med gejstlige og borgerlige supplerede og af ham selv udnævnte rigsråd.

Man må konkludere, at »Memorial« afspejler drøftelser, hvor københavnske, borgerlige og gejstlige (inkl. kapitlernes) krav blev fremført. »Memorials« politiske vision centrerer sig om stændermøder, som skulle have afgørende indflydelse på alle indenrigspolitiske og økonomiske spørgsmål. Rigsrådet bibeholdes i modificeret form, og kongens traditionelle indflydelse på udenrigspolitikken bevares. Alt i alt en magtfordeling mellem konge og stænder, som på trods af understændernes forøgede indflydelse lå i forlængelse af de seneste tiårs politiske udvikling.

»En Kongelig Revers«

»Memorial« udtrykker ønske om en form for stændersk forfatning, men er ikke på nogen måde et forfatningsudkast. Der er imidlertid bevaret et udkast til en egentlig stændersk forfatning under navnet »En Kongelig Revers«²⁶. »En Kongelige Revers« har rødder tilbage til forfatningsudvalgets møde den 14. okt. På trods af at forfatningsudvalget gennemførte en detaljeret gennemgang af håndfæstningen, endte man med at kassere dette arbejde, som skulle have mundet ud i en revideret og efter arvekongedømmet afpasset håndfæstning. Der er imidlertid så stor afhængighed mellem de kommentarer til håndfæstningen, som kapitular Ludvig Pouch

26. P.F. Suhm: Nye Samlinger til den Danske Historie I (1792) 238-243; jvf. Bøggild-Andersen 1936, 422; Ellehøj 1968, 180 f.

nedskrev under mødet, og så »En Kongelige Revers«, at det er klart, at reversen afspejler det (forkastede) resultat af forfatningsudvalgets drøftelser, blot i en redigeret og suppleret form.

17 af reversens 21 paragraffer er taget fra håndfæstningen og ligger i ordlyd så tæt på denne som mulig²⁷. Det er tydeligt, at man er gået håndfæstningen igennem fra en ende af. De første tre paragraffer gengiver således håndfæstningens tre første paragraffer, og netop ved at gentage forpligtelsen til at elske og dyrke Gud, sikre retshåndhævelsen samt styrke riget, markeres et stærkt ønske om kontinuitet. Adskillige af håndfæstningens garantier mht. retssikkerhed og ejendomsret er også bevaret.

De sidste fire punkter i reversen, som ikke tager udgangspunkt i håndfæstningen, og som man kan antage er føjet til ved den endelige redigering, omhandler aktuelle emner. Tre af dem drejer sig om arvekongedømmets følger for forfatning og lovgivning, og den sidste (§ 21) indeholder et punkt, der er velkendt fra forskellige borgerlige reformforslag og fra »Memorial«, nemlig løftet om at give de vornede kronbønder fri.

»En Kongelig Revers« er generelt karakteriseret ved, at borgerstand og gejstlighed træder ind i alle adelens og rigsrådets rettigheder, politiske (§ 4) såvel som økonomiske (§§ 4,9 & 10). Som sådan må man sige, at standssamfundets grundlag, den funktionelt baserede, kodificerede ulighed, i vid udstrækning er suspenderet. Stændermøderne skulle herefter spille en afgørende rolle, for i § 8 lader »En Kongelige Revers« kongen love følgende: »Ikke heller ville vi Krig begynde, Fred slutte, Forbund med fremmede Stater gjøre, Skatter, Contributioner, Told oc Accise paalægge, forbud paa Øxen, Korn, Smør, Sild eller noget andet at udføre her af Riget, eller som er giort, igien at opgive, Forandring med Mynten eller andet saadant, samtlig Stænderne angaar, befale, med mindre det skeer med samtlige Stændernes Samtykke og Bevilgning«. Til sikring af stændernes indflydelse indeholdt § 16 påbudet om årlige herredage.

Rigsrådets navn nævnes kun i den traditionelt formulerede opregning af alle rigets indbyggere i § 2, som omhandler retssikkerheden. I de vigtige §§ 4 og 8, som beskriver stændernes politiske rettigheder, nævnes rigsrådet slet ikke. I betragtning af, at en supplerende af rigsrådet med borgerlige og gejstlige var et ofte fremført reformkrav (feks. i »Memorial«) kan denne udeladelse ikke være tilfældig. Det må betyde, at »En Kongelige Revers« simpelthen tænker sig rigsrådet som særskilt organ og stand af-

---

27. Paragrafferne i »En Kongelig Revers« svarer punkt for punkt til følgende paragraffer i håndfæstningen: 1:1, 2:2, 3:3, 4:4, 5:6, 6:7, 7:8, 8:9, 15, 29, 48 & 54, 9:10, 10:11, 11:17, 12:22, 13:25, 14:35, 15:43, 16:52, 17:53.

skaffet! Man må altså konkludere, at »En Kongelige Revers« trods sin traditionelle sprogdragt og form er væsentlig mere yderliggående stændersk end »Memorial«, som bibeholder rigsrådet og i det mindste ville reservere udenrigspolitikken for kongen.

Om et politisk system, som det i »En Kongelig Revers« skitserede, ville have været funktionsdygtigt og stabilt, får stå hen. I den såkaldte »Copiebog«²⁸, som indeholder en afskrift af »En Kongelige Revers«, er der i marginen skrevet følgende notits: »Begiering huilcket alle borgere stender icke kunde forænis uddragen af handfestningen och befalt Maytt icke heller«. Var det den mere konservative kreds bag »Memorial«, som ønskede at give kongen en større bid af kagen og derfor sagde nej til »En Kongelige Revers«? Vi ved det ikke, men regeringen forstod til fulde at udnytte understændernes splittelse. I den tysksprogede fremstilling af stændermødet, som går tilbage til et arbejde forfattet af generaladjutant Mikkel Skov, kan man under datoen den 21. okt. læse mere om, hvad det var, som ikke behagede kongen: »In diesem tagen sind auch 21 posten aus der handfestung aus gezogen, welche wie man meinen, haben Ihre Königl. Maytt. nicht wolgefallen, viel weniger ihnen als ein neuen handfästung wollet confirmieren«²⁹. Det er værd at mærke sig, at kongen hverken syntes om form (en håndfæstning) eller indhold (de politiske krav). Herefter var der kun én vej frem for understænderne, nemlig »effter Adelens exempel« at formulere sine postulata hver stand for sig.

Adelens overrækkelse af sine postulata kom til at markere et brud i arvehyldningens efterspil og indledte en bevægelse bort fra fælles, politiske drøftelser af forfatningens grundtræk til udarbejdelsen af standsinterne ønskelister stort set rensede for politiske krav. Den skæbne, som blev »En Kongelige Revers« til del, bekræfter, at processen ikke var slet så spontan, som det umiddelbart forekommer. En nærmere undersøgelse af købstedernes postulata skal vise, i hvor høj grad regeringens del-og-hersk taktik lykkedes. Af pladshensyn vil de øvrige stænders postulata kun sporadisk blive inddraget.

Købstædernes postulata

Købstædernes fuldmægtige forhandlede den 20., 21. og 22. okt. videre om deres postulata³⁰, og forhandlingerne endte i delvis splittelse. Der er beva-

28. RA HS IV H 20, f. 19 v. ff.

29. Bøggild-Andersen 1936 422, note 1188.

ret en liste med købstædernes postulata på 15 punkter uden dato (bilag 3), men desuden findes der det såkaldte »ydermehre underdanigste forslag«, som er dateret den 24. okt. og er på 19 punkter. En notits i Rhumans dagbog meddeler, at alle kunne blive enige om de 15 punkter, men at kun købstæderne på Sjælland, Lolland, Falster og Møn var enige om de 19 punkter. Rhuman meddeler også, at de 15 og de 19 punkter blev indleveret hver for sig, så de 15 punkter er vel blevet indleveret den 22. eller 23. okt.³¹.

De 15 punkter, som altså er alle købstædernes fælles postulata, begynder med en generel anmodning om, at købstædernes hidtidige privilegier må blive bekræftede og forbedrede. De følgende 14 punkter er af gode grunde ikke taget fra håndfæstningen, men er en række ønsker om ændringer i forfatning og forvaltning. Det er ønsket om at blive fritaget for lensmændenes opsyn og høre direkte under kongen (pkt. 2), om adgang til høje stillinger på linje med adelen (pkt. 8), om aflønning af embederne som borgmester og råd (pkt. 10), om landsdommere og landkommissærer af borgerlig stand (pkt. 11), samt for en række større købstæders vedkommende om mht. deres dommes appellation at høre direkte under højeste instans. En del punkter sigter mod at styrke byerne og borgerne økonomisk. Det gælder pkt. 3, som fordrer afskaffelse af begrebet »ufrijs mand«, adelens monopol på øksnehandel og andet »dend borgerlig stand til præjuditz«, pkt. 4, som kræver forbedrede muligheder for inddrivelse af gæld hos adelige; pkt. 5 og 6, som ønsker al handel effektivt koncentreret i købstæderne; pkt. 7, som vender sig mod monopoler og kongelig fritagelse for byskatter; pkt. 13, som beder om at få restitueret jord, og pkt. 14, som vender sig mod skatteunddragelser. Desuden anmodede købstæderne om, at der måtte blive trykt en stadsret (pkt. 15), og at forsætligt mand-

30. Danske Samlinger 2. rk. II, 122.

31. Danske Samlinger 2. rk. II, 122. De 15 punkter findes i samtidig afskrift i Skovs samlinger RA HS IV H 15 og i Copiebogen RA HS IV H 20, som også indeholder en kladde til de 19 punkter. Rhumans dagbog RA HS IV H 16 og Souverainiteten 16 t (også på RA) indeholder samtidige afskrifter af de 15 og de 19 punkter i den form de fik, da de den 23. nov. gjenfremstattes samlet (se nedenfor). Afskriftsamlingerne GKS 2700 4° og GKS 3232 4° går derimod tilbage til de nu tabte originale postulata og inderholder afskrifter af de 15 punkter med en kongelig embedsmands kommentarer. NKS 647 2° indeholder en kladde til de 15 punkter, som bl.a. adskiller sig ved at indlede pkt. 1 med følgende stolte ord, der blev udeladt i den endelige redaktion: »Borgerskabet er vell af arildtz tijd giffuend privilegier at de altid skulle vere frij for schat och told, hvilchet tjdjerne nu forlengst haffuer forandrit och derom iche mere at tahle«. GKS 2700 4°, GKS 3232 4° og RA HS IV H 17 indeholder afskrifter af de 19 punkter, som går tilbage til de originale postulata. P.F. Suhm aftrykte i sine Nye Samlinger til den Danske Historie I (1792) 221-227 de 19 punkter i anden version, idet der mellem pkt. 7 og pkt. 8 er indskudt en opfordring til at lade indkvartering, udskrivning og kontribution hvile ligeligt på alle stænder.

drab ikke måtte benådes (pkt. 9)! Horisonten er fuldstændig reduceret til standens egne, interne interesser, og der er ikke ét eneste punkt, som udtrykker eller forudsætter en stændersk forfatning. Kontrasten til de borgerlige reformforslag fra september og de blot en uge tidligere »Memorial« og »En Kongelige Revers« er slående.

De 19 punkter blev afleveret nogle dage senere end de 15 punkter og repræsenterer den nævnte udbrydergruppe blandt købstæderne. Det var stort set den samme gruppe købstæder fra øerne, som stod bag det store borgerlige reformudkast af 17. sept., og adskillige punkter fra dette og et andet reformudkast fra den 22. sept. går igen blandt de 19 punkter³². Dets indhold er af J.A. Fridericia brugt som belæg for, at tankerne om en stændersk forfatning levede videre i bedste velgående efter arvehyldningen og edsaflæggelsen den 18. okt., og synspunktet genfindes i den senere litteratur³³. Det er imidlertid at overvurdere de 19 punkters stænderske islæt. Pkt. 2, der ofte fremføres som belæg for de 19 punkters stænderske linje, lyder således: »Om kjøbstederne maatte naadigst bevilgis een fuldmechtig at haffue, hvor det kongel. hoff er, som maatte haffue en frii tilgang til Eders kongl. Maitt. och riigens raad, om hvis dennem kand vere angelegen, sligt at befordre, hvilchen di om deris anliggende kunde tilschriffue, och dervid reigser och omkostning kunde sparris«. Det fremgår tydeligt, at denne fuldmægtige ikke skulle være medlem af rigsrådet, men blot være en slags agent, der skulle befordre købstædernes skrivelser og derved spare borgmestre og råd for lange og dyre rejser. Og den slags rejser kunne jo ellers nok blive nødvendige, når man erindrer, at købstæderne havde bedt om administrativt at høre direkte under kongen og undgå de adelige lensmænd som mellemlid (de 15 punkter pkt. 2).

Så synes der straks at være mere kød på punkt 1: »Om det behagede Hans Kongl. Maitt, at borgerskabetz fuldmechtige offuer alt riiget maat een gang aarligen haffue it moede, hvor di dennem kunde raadføre, om hvis der kunde tienne till commercssiens och trafiquens forbedring, och di til samme tiid maatte med verre at sætte capittelskøb paa kornedt, effter som de om slig priisz kand best haffue viidenskab.« Man bør imidlertid holde fast ved, at disse købstadsmøder skulle holde sig til deres egne snævre standsinteresser: »commerssiens och trafiquens forbedring«³⁴.

32. Svane-Knudsen 135 ff.

33. Fridericia 1886-1887, 778 f.; Fridericia 1894, 549 f.; Bøggild-Andersen 1936, 421; Scozza 247.

34. Da de sjællandske købstæder i begyndelsen af 1661 havde afholdt et møde uden kongelig tilladelse, fik de en skarp reprimande; jvf. Bøggild-Andersen 1946, 310.

Punkt 5 er ligeledes blevet tolket stændersk: »Om det vaar Hans Maitt behageligt, at hvis louger och recesser, som her effter kand udgaae, maatte blive stenderne forelest, førend det til trycken forferdiges, at stenderne kunde een hver giffue sin nødtørft til kiende, til det gemeende beste och fremtarf«. I lighed med pkt. 1 er ønsket forsynet med de meget forsigtige indledningsord »Om det vaar Hans Maitt behageligt«. Det er, som om man anede, at det ville mishage kongen. Det er uklart hvilken konkret indflydelse, man skal forestille sig, men »giffue sin nødtørft til kiende« kan ikke være meget mere end at fremføre ønsker og give gode råd. Det smager lidt af rådgivende stænderforsamlinger og kan næppe opfattes som særligt yderliggående.

Et par af de almene reformønsker, som kendes fra »Memorial« og de andre borgerlige reformforslag, er sluppet med: der foreslås en plovskat (pkt. 6) og ophævelse af vornedskabet (pkt. 11) samt reformer på krongodset (pkt. 10). En række anliggender, som er kendt fra de 15 punkter, går igen i mere direkte og udførlig form. Det gælder borgerliges ret til at eje adeligt (frit) jordegods (pkt. 3), som kun var implicit forudsat i de 15 punkters punkt 4. Ligeledes gentages ønsket om borgerliges mulighed for uhindret øksnehandel (pkt. 4) og gældsinddrivelse hos bønder (pkt. 9. og 19). Byernes øvrighed tænkes styrket ved at få ret til selvsupplering og udnævnelse af byens embedsmænd (pkt. 8), og i punkt 18 bedes om ret til at føre opsyn med kirkernes regnskab samt ret til at ansætte kirkeværge. En række punkter tager udgangspunkt i de økonomiske og juridiske problemer, som krigen og den stadig vedvarende indkvarteringsbyrde havde skabt (pkt. 7, 12, 13, 14, 15, 16 & 17). Den klagende tone og de mindelige bønner om hjælp i disse passager giver et rystende billede af de genvordigheder, som borgmestre og råd havde at kæmpe med i kølvandet på Karl Gustav-krigene.

I forhold til de 15 punkter er de 19 punkter ikke kun karakteriseret ved at give udtryk for en række anliggender, som de jysk-fynske købstæder ikke ville understøtte (de almene reformforslag samt alt, hvad der refererede til krigens ødelæggelser), men de er også kendetegnet ved på en række punkter at give skarper og mere direkte udtryk for borgerlige interesser, som også kom til udtryk i de 15. punkter. Disse interesser er imidlertid stadig for størstedelens vedkommende økonomiske, ligesom de almene reformforslag (plovskat og krongodsreform) har fiskale mål, der skulle lette skattebyrden. Selv de »stænderske« punkter er udformet med varretagelse af ret snævre standsinteresser for øje og med en synlig frygt for at gå for vidt og støde majestæten. Det er kun i kontrast til de helt blodfattige 15 punkter, at de 19 forekommer radikale. Hvis man derimod sam-

menligner dem med den kun en uge ældre »Memorial« eller for den sags skyld »En Kongelige Revers«, så blegner de fuldstændig og forekommer præcis lige så afsvækkede, som de i grunden er. Denne splittelse blandt de købstadsdeputerede viser netop ved at dreje sig om småting, hvordan den politiske horisont på få dage havde skiftet karakter. Også blandt domkapitlernes deputerede kan man iagttage et synkende mod³⁵.

Det var egentlig kun nuancer, der skilte de forskellige landsdeles købstadsdeputerede, og sidst i november fandt man sammen igen. Efter slid-somme forhandlinger om hærens indkvartering beredte stænderne sig på at drage hjem. I den anledning diskuterede købstædernes deputerede den 22. nov. endnu en gang deres privilegier, som de stadig ikke havde fået den ventede bekræftelse på. Man kom frem til på ny at indlevere både de 15 og de 19 punkter i alle købstædernes navn og bad ved samme lejlighed så mindeligt majestæten om at lette indkvarteringsbyrden samt give dem et svar, de kunne drage hjem med. Kongens nådigste svar var paraferet af kansler Peder Reedtz og lød kort og godt: »At højest bemelte hans Ma[je-stæt] sig med forderligste herom vil naad[igst] resolve, Att ingen vedkommende nogen u-shell vederfahris shall.«³⁶ Stænderne kom til at vente på de nye privilegier til den følgende sommer.

Konklusion

Analysen af begivenhederne omkring håndfæstningens kassation og de forskellige stænders postulata viser, hvordan de politiske drøftelser radikalt skiftede karakter den 17. okt. Almene reformkrav med rødder tilbage til radikale borgerlige kredses reformforslag fra september samt krav af

35. I en kladde til kapitlernes postulata bedes om, at kapitlerne måtte have en »assessorem ved hoffue ligesom andre frij stænder«, hvilket svarer til de 19 punkters pkt. 2. I de endelige postulata er dette reduceret til ønsket om ved fremtidige stændermøder fortsat at være selvstændigt repræsenteret blandt gejstligheden (pkt. 4). Kladden til kapitlernes postulata i Rhumans dagbog RA HS IV H 16; de endelige postulata, som afleveredes den 22. findes i afskrift i GKS 2700 4°, RA HS IV H 17 og GKS 3232 4° (jvf. bilag 5); i lighed med de købstadsdeputerede genfremsatte kapitlernes deputerede deres privilegieønsker umiddelbart før deres afrejse (24/11); jvf. Danske Samlinger 2. rk. II, 130; Bryld 107 ff.

36. Købstædernes henvendelse til kongen er dateret den 21. nov., selvom den først blev drøftet dagen efter (jvf. Danske Samlinger 2. rk. II, 129, RA HS IV H 16, s. 134). I den såkaldte Copiebog RA HS IV H 20 findes en kladde til brevet af 21. nov. Denne kladde nævner kun de 15 punkter, hvilket i og for sig er naturligt, da kun de 15 punkter blev indleveret i alle købstædernes navn. Rhumans dagbog RA HS IV H 16 (s. 134 ff.) har imidlertid en afskrift af det endelige brev samt kongens svar af 23. nov. ved kansler Peder Reedtz, og dette brev henviser til alle 34 punkter.

politisk (stændersk) karakter viger pladsen for snævre, standsinterne og næsten udelukkende økonomiske ønsker. En nøjere analyse af de købstadsdeputeredes forskellige postulata (de 15 og de 19 punkter) afslører, at forestillinger om en egentlig stændersk forfatning kun tilsyneladende fortsat kom til udtryk. Adelstandens reaktionsmønster (indlevering af postulata støvsuget for politiske krav) har i den sammenhæng haft en afgørende betydning som »trend-setter«. Det falder svært at antage, at dette ikke har været rigsråderne bevidst, da de sad samlede i rigshovmesterens hus den 15. og 16. okt. for at »deliberere om wores privilegier vdi dette Arffue-Rige«. Kongens behandling af »En Kongelige Revers« viser i et glimt, hvor lidet spontant stemningsskiftet var. Alt tyder på en diskret og effektiv »del og hersk«-politik. Denne tolkning af begivenhedsforløbet lader kongen og en kreds af medsammensvorne blandt de forskellige stænders ledere fremstå som bevidste, om end diskrete manipulatorer af den politiske proces. Særligt understreger det betydningen af den rolle, de kongetro rigsråder og adelige spillede i statsomvæltningens kritiske fase umiddelbart efter arvehyldningen den 13. okt. De arbejdede målrettet på at befri kongen fra alle snærende bånd på hans politiske handlefrihed, hvad enten det drejede sig om retsgyldige løfter eller blot ubekvemme forventninger og ønsker fra stændernes side. På den måde bidrog de afgørende til at jævne vejen for den kongelige enevælde, der blev statsomvæltningens resultat, og som trådte åbent frem i enevoldsarveregeringsakten af 10. januar 1661³⁷.

---

37. Wegener 125-43.

Bilag

Bilag 1: »Memorial«.

Bilag 2: Adelige postulata med en embedsmands kommentarer.

Bilag 3: Købstædernes fælles postulata (de 15 punkter) med en embedsmands kommentarer.

Bilag 4: Gejstlighedens postulata.

Bilag 5: Kapitlernes postulata.

De 19 punkter er trykt hos P.F. Suhm: Nye Samlinger til den Danske Historie I (1792) 221-227, jvf. note 31.

Transkriptionerne er bogstavrette, men brugen af store og små bogstaver er normaliseret.

Bilag 2-5 er gengivet efter GKS 2700 4°, som indeholder afskrifter af en del nu tabte aktstykker fra Gehejmearchivet. Dette håndskrift giver derfor teksten i dens endelige form. Når denne afskrift er foretrukket og ikke GKS 3232 4°, RA HS IV H 17 eller RA HS IV H 18, som går tilbage til de samme nu tabte aktstykker, skyldes det, at den forekommer pålideligst (lectio difficilior: »is« og »it« i endelserne, svært læselige navne gengives korrumpet uden forsøg på forbedringer. Hvor sammenligning med bevarede aktstykker var mulig, har afskriveren vist sig pålidelig).

Bilag 1: »Memorial«.

Kilde: GKS 907 2° (nr. 73 s. 11 ff.), jvf. note 23.

Memorial

1. Kiøbenhaffns privilegier strax at komme i sin fulde brug.
2. Haandfestningen at amoleris.
3. Resten af raadet, saa mange nu fattis at tagis af den geistlige oc verdslig stand.
4. Commissarier tillige at tagis aff voris stand.
5. Rostieniste at afschaffis, oc pænge i steden at giffuis,
6. Selfeyer bønder i den sted at beholde som i forrige tider sheed er oc nyde deris friheder.
7. Den forordning om skouhug at igien kaldes.*
8. Iligemaader den forordning om hvis kiøbstemend hafver hosz bønder at fodre.**
9. Lehns manden iche at shrifue paa kiøbstedernis eller geistligheds supplicatier.
10. Lehnene paa regnschab oc afgifft.
11. Ladegardene at sættis bønder paa.
12. Der imod at gifue egt oc arbeysd pænge.
13. Ingen Lehne eller beneficiar at nyde, uden hand det meriterer,

14. Ingen mandater eller forordning her effter at udgaa, uden det sheer med stænderns samtyche.
15. Skatter oc contributioner i lige maader.
16. Mønten ey at afsættis, uden det sheer oc med alle stænderns samtyche.
17. Befalinger af May. at shee til bisperne oc borgemester oc raad i kiøbstederne, oc iche til lehnes mændene.
18. En stræg offuer ufrie mand.
19. Hvis contribuieris der hosz at hafve vore commissarier naar det shal distribueris.
20. Naar nogen shal søge indførsel hosz adelen, da af vor stand at være en tillige aff commissarierne, uden ophold at shee.
21. Iche nogen tilladis at opbyde sit gods i hvem de oc ere.
22. Ingen forbud paa nogen wahre at shee uden alle stænders samtyche, oc naar sadant sheer, da iche nogen særdelis det ringeste bevilgis at udføre, i hvem de oc ere.
23. Kongen vilde naadigst lade sig behage, at det kunde midles at enighed oc god fortrolighed imellem alle stænder kunde holdis saa at en hver effter stand oc condition kunde nyde sin respect.
24. Vaarnede i Sielland oc Lolland at maatte for disz friggiffuis.
25. Ingen moede eller forsamling hereffter at shee uden her i Kiøbenhafn.
26. Jus patronatus hereffter iche at maatte afhændis, efftersom en deell dennem bekommet haffuer, lader kircherne fast ruinere.
27. I steden for udshriffning maa bevilgis at giffue pænge.
28. Landene at sættis i plove.

Ny raad

Hannibal S. Shatmester
 J. Gersdorph. rigens Drost. de hofmester
 P. Reds. kongl. cantzeler
 D. Joh. Svanningius
 B. Hans Nanszøn

Notat på bagsiden: »Fra Hr, Irgens 1750«

* Jvf. V.A. Secher: Corpus Constitutionum Daniæ. (I-VI Kbh. 1887-1918) VI, 260 & 437-39.

** Jvf. Secher VI, 374 f. & 427 ff.; jvf. også J. Lindbæk: Aktstykker og Oplysninger til Statskollegiets Historie 1660-1676. (I-II Kbh. 1903-1910) I, 8-12.

*Bilag 2: Adelige postulata med en embedsmands kommentarer.
 Kilde: GKS 2700 4° (nr. 39), jvf. note 12.*

NB: Kommentarerne er placeret i parentes efter hvert pkt.

Underdanigste forslag paa adelige privilegier, som underdanigst begieris, och i andre arffue riiger brugelig, stilen och forbedringen stillis til hans Kongel. Maits naadigste betenchede hvort hen det underdanigst remiteris ey tviflendis paa medføde kongl. generositet och mildhed imod adelstanden, efter naadigste gjorde tilsagn, foruden hvis louven, recesserne och gaards retten indholder:

(Udi recesserne findis atschilligt som er den borgerlig stand til stor præjuditz och skade.)

- 1) Adlen at beholde hals och haand offuer deris bønder och tienere her efter, lige som hid indtil dags.
 (Siunis billigt.)

- 2) Deris tienerer och bønder ey at motte molesteris heller graveris med nogen ny paaleg, och ey lenszmand eller andre kongel. betienter sig noget med dennem haffue at befatte, och med ingen skat och paaleg besvergis, uden rigens raads och samptlige stendernis sambtøcke, kongel. fadaburs reiser undtagen.
(Siunis ey ubilligt.)
- 3) Med deris ugedags tienerer at maa forholdis her efter som hid indtil.
(Eragtes tilbørligt at ugedags tienerer giffue och holde udi paaleg lige ved andre.)
- 4) Att maa nyde dend samme frijhed med jagt och fiskeri som hid indtil, och dennem ingen indpasz att maatte skee aff nogen paa deris grund, skoffue och eyendom.
(Eragtis billigt.)
- 5) At maa nyde den samme frijhed paa deris sædegaarde, och hvor de selff lader holde dug och disk, med tiende och alt andet, som hid indtill, det vere sig enten paa landet, heller i kjøbstederne, och nyde den samme frijhed med told och accise som tilforn.
(Adelen, som haffuer mest aff landsens goede, bør billigen ochsaa hielpen at bære byrden, och udgiffue effter formuffue lige ved andre til rigens conservation enten de holde hus paa landet eller i kjøbstederne. saa och at giffue told och accise lige ved andre.)
- 6) Deris jura patronatus och bircker at for bliffue dem uforkrenket och uformeent.
(Hvis jura patronatus de haffue haft med rette aff arildz tiid, bør de billigen beholde, men hvis de for stacket siden aff cronens haffue bekommit, dennem imod hvis de derfor haffuer udgiffuit, igien at affstaa, hvilkit formeenis at vere kirkerne och meenigheden til gauffn.)
- 7) Naar nogen udskrifning skall skee, at da der med motte forholdis paa adelens goedtz, som hid indtil.
(Udskrifning naar skee skal, at skee paa adelens goedtz lige som paa cronens.)
- 8) Eenhver at maa beholde sin charge, læn och beneficier, saa lenge hand det forsvarligen forrestaar.
(Charge læn och beneficia bør at staa til Hans Kongl. Maits disposition, om nogen dennem skall haffue, hvor lenge, och med hvad vilkor Hans Mait dem dennem forunde vil)
- 9) Adelen at nyde Rang och præ for alle andre
(Siunis billigt.)
- 10) At nyde acces til honores och beneficia fremb for andre, der som de sig der til qualificerer.
(Acces til honores och beneficier bør de at nyde som det best meriterer och dertil er qualificered, enten de ere adel eller andre.)
- 11) Eenhver at maa beholde sit pantegodtz, lige saa frit som sit arffuegodtz, och det icke paa andre maader at forbyrde, end sit jordegodtz.
(Siunis billigt.)
- 12) Hvem Hans Maitts och rigens eringer, reiser och ellers i nogen commissioner brugis, da at underholdis imidler tiid tilbørligen aff cronen fangis och nogen i cronens tieniste, da aff cronen at løssis.
(Siunis att vere billigt.)
- 13) Ingen adels mand at dømmis fra sin ære heller lifff, uden aff kongen sielff och samptlige rigens raad.
(Siunis billig)
- 14) Ingen at anholdis eller fengsligen paagribes effter forige frijhed mens recke hand fra sig at blifue til stede.
(Hvo som gjør de gierninger, som utilbørlig ere, hand bør billigen anholdis, eller stille nøyactig borgen, enten hand er ædel eller anden.)
- 15) Ingen at forbyrde sit jordegodtz och formuffue, uden hand fører avindskiold imod kongen, och da hans godtz at falde til nærmeste venner, som andenstedtz brugelig.
(Jordegodtz och formue som forbyrdis, bør billigen at falde under cronen.)
- 16) At handheffuis for all vold och uret.
(Er billigt.)
- 17) Ingen drages fra sit værneting.
(Er billigt.)

- 18) Med rosztieniste at forholdes efter recessen.
(Rosztieniste som riget dog di sidste forte krig liden tjenste aff haffit haffuer, om den derfore kunde efterlades.)
- 19) At nyde hvis vrag der falder for deris egen grund, som hid indtill.
(Vrag burde vel at være en kongel. regal efter som at loven siger at alle forstrande ere kongens.)
- 20) At nyde den frijhed med øxen at stalde, som hidindtil.
(Øxen at stalde paa adelens eget och deris tieneris foeder, er billigt, dog at borger och bonde och maa niude lige frijhed, och hvis udi recessen eller forordninger der imod er indført at vere macktsizløs.)
- 21) At maa handle och vandle inden och uden landz, som dem løster.
(All handel och vandel som kiøbmandskaff angaar, bør billigen at skee med borgerne paa det at de kand tiltage, Kongl. Maitt. och cronen til beste.)
- 22) Med indquartering hosz adelens tiener att maa forholdis efter det forslaug af adelen vedtagen nu til dette moede her i byen, och ey der offuer besvergis, enten med ryttere eller soldater at holde, och hvem som strax indleffuerer sin jordebog, først at erlediges fra hvis hans tiener aff soldatequet meere haffuer at underholde, end hand derefter tilkommer.
(Hvis indquartering holdis skal, er billigt at adelens bønder holder lige ved andre.)
- 23) Riigens raad at maa bestaae af danske adell.
(Siunis billigt det at staae i Kongl Maitts naadigste villie)
- 24) Hans Maitt vil altid haffue sig een riigens hoffmester, een cantzeler, och een riigens marsk, af adelstanden.
(Eragtis gauffnligt.)
- 25) Ingen at kiøbe adels goedz, uden adel, och de som nu dertil ere privilegered.
(...)
- 26) Hvo som paa leide kommer, heller forskriffuis aff Hans Maitt, at maa frij och ubehindret komme hiem igien, dog plichtig at svare eenhver for Hans Maitt. och riigens raad.
(Er biligt.)
- 27) Angiffuis nogen for Hans Maitt. uskyldig, da angiffueren det at bevise, eller vere lige straff undergiffuen, som den angiffuit meriterit, om ret forbracht var.
(Er billigt.)
- 28) Begieris underdanigst at med fremmedis naturalisering maa forholdis som hid indtil, at indføde icke for mange beneficiar af fremmede maa betagis.
(Siunis billigt.)

Bilag 3: Købstædernes fælles postulata (de 15 punkter) med en embedsmands kommentarer.

Kilde: GKS 2700 4° (nr. 38), jvf. note 31.

NB: Kommentarerne er placeret i parenteser efter hvert pkt.

Paa Kongl. Maitts voris allernaadigste herris och kongis naadigste behag. er dette effterschr[ev]ne kiøbstedernes fuldmechtigers underdanigste forslag och begiering.

- 1) Hvis privilegier som borgerskabit er giffuen til politiens och næringens fornødenhed och kiøbstedernes forbedring det forhaabes at maatte bliffue stadfest bekreffted och forbedred.
(Saa vijt de andre kiøbsteders privilegier ey præjudicere Kiøbenhafns privilegier, saa vijt siunis billigt, om det Hans Kongl. Maitt. naadigst behager at deres privilegier naad. bliffue stadfestet bekreffted och forbedred.)
- 2) Begieris underdanigste, Hans Kongl. Maitts naadigste villie ved Hans Maitts. egne breffue

och missiver, att tillschriffue borgemestere och raad udi kjøbstederne, hvis dennem kunde vere at befahle, som i gammel tijd scheed er, och ingen Kongel. ombudtz mand at vere undergiffuen.

(Eragtis for kjøbstederne gauffnligt.)

- 3) Begieres underdanigst, at alt hvis som udi recesserne och ved udgangen mandater er befaled och forordnet, det vere sig om ufrij mand oxsen handell, supplicationers paaschriffuelse, kjøbmandsbøger gields fordring paa landet och dissilige meere dend borgerlig stand til præjuditz maatte fornemligen tagis udi acht, bliffue forandrede och recesserne saaledis at modereris, at alting maa geraade til dend gemeene beste ingen aff stænderne til schade eller forkleinerung.
(Hvis i denne post underdanigst begieris, siunis at vere for kjøbstederne och borgerskabet meget gauffnligt och billigt.)
- 4) Hvis rettens administration er angaaende, begieris paa det underdanigste, at borgerskabit maatte nyde saadan ret hos adelen hvor de kunde haffue noget at fordre, som adelen kand haffue til dennem, at den sær handell med godtzis opbiudelse och dissilige maatte affschaffis, och hvor nogen udleg skal giøris, at da retten maatte for alle undersaatte være lige goed, och udleg aff det beste løssøre, om til er, er det ey till, da aff gott jordegodtz at skeepaa at creditoren bekommer fyldest, och at hand aff hvis udleggis kand niude sin rente.
(Eragtis billigt at retten administreris eens for alle, och at den eene her udi nyder lige got ret, som dend anden, baade med gield betaling, och udleg, saa och i andre maader.)
- 5) Om alle stender paa landet maatte føre deris korn och vahre til kjøbing at selge, och ey till fremmede ey heller tilladis dennem vahre till Tyschland eller fremmede stæder, som her til dags paa nogle steder besønderlige fra øerne, scheed er, och ey heller vahre at indføre, under detz forbrydelse eller anden høy straff, men om nogit hidtill haffuer verit tilladt, det da maatte ophøre och forbiudis, effterdi det er kjøbstederne til skade och affbrech.
(Siunes ey ubilligt.)
- 6) Om Hans Kongl. Maitt. naadigst ville forbiude all andre forprang paa landtzbyerne, saa vel och de handtvercker, som recessen tilholder i kjøbstederne skal boe, maatte dervid forbliffue, och icke andreledis tilladis.
(Siunis billigt.)
- 7) Om Hans Kongl. Maitt. naadigst ville lade affvijse, dem som begierer sær breff och benaading for kongens eller byens tyngde, hand med sine naboer burde at hielpe och bære saa vel och sær monopolis, at lighed och rett motte schee.
(Siunis ey at være ubilligt.)
- 8) Om Hans Kongl. Maitt. naadigst ville lade sig behage, at erlige folckis børn, hvad stand der ere aff, maatte uden forskiel beforders til hæder eller nytte udi hvis bestillinger de kand findis tienlige.
(Siunes, at vere billigt.)
- 9) Att Ingen som giør drab, uden nødverge imod lougen, paa liiff maa forschaanis.
(Eragtis at være Guds lov gemesz, at hvis drab som giøris, och ey skeer aff vaade eller nødverge, paa lifffuit straffis.)
- 10) Paa mange stæder haffuer borgemestere och raad ingen løn eller indkomst for deris store besvering at de som før iche ere ved goed middel formiddelst nærings afftagelse, deris bestilling forarsager, maa endelig komme til acters, om denem maatte naad. noget betenches.
(Staar til Hans Kongl. Maitts egen naadigste goede dispensation.)
- 11) Eftersom i forrige tiider er holden landtzting paa nogle steder hver 8de och nogle steder hver fiortende dag, hvilcket udi nogle aar for denne krigstiid icke er scheed, mens tiidt och offte udi sex tolf uger, och vell undertiiden fast dobbelt saa lunge er opholdt, saa fattige folck som var langt affliggende ej haffuer vist naar retten bleff holden, om Hans Kongl. Maitt. icke naadigste for gott ville ansee, at landtzdommers saavel som landcommissariers bestillinger for sine visse aarsager tillige aff adels och borgerlig stand maatte betienis, som formodis schulle geraade til det almindelig beste.

- (Herom ordineris vel aff Hans Kongl. Maitt. saa vijt erachtis gauffnligt och tienligt.)
- 12) Efferfolgende kiøbsteder, nemlig Aalborg, Aars, Viborg, Randers, Colding Horszens, Helsingøer, Kiøge, Nestved Slagelse, Callundborg, Holbeck, Nyborg, Middelfar Nachskouff, Nykiøbing och Stubbekiøbing begierer underdanigst de maatte benaades med di samme privilegier, som Riibe och Odenssee at forsvare deris domme for Kongl. Maitt och Danmarckis riigis raad med hvis der viidere tilhører.
(Dersom dette Hans Kongl. Maitt. saa naadigst behager, kunde det dennem bevilgis, om der deraff kand haffue nogen gauffn.)
  - 13) Effer som en deel jorder, som i fremfarne kongers tiid er kommen fra kiøbstederne, och brugis under ladegaarde, om de samme igien motte nyde for sedvanlige forige affgift och fæste. (Siunes at dette dennem kunde bevilgis, saavijt lovligen bevijses fra kiøbstederne uden vederlag at vere kommen.)
  - 14) Een deel som haffuer offuerladt deris husholding paa nogle steder i kiøbing, och den jord der ligger och aff arildz tiid haffuer ligget under kiøbing, dend bruger di paa landet, om sadant maatte forbiudis at samme jorder som hører under byen motte bliffue der till och forhielppe udi ald borgerlig tyngte.
(Hvis jord, som med rette hør til kiøbing, der bør vel billigen forbliffue derved.)
  - 15) Var for kiøbstederne offuer alt riiget meget nøttigt, at der bleff formeret och trycht en stads ret till alles efferretning.
(Her om kand i fremtiden naadigst ordineris saa vijt kand eractis fornøden och gauffnligt at være.)

Bilag 4: Gejstlighedens postulata.

Kilde: GKS 2700 4° (nr. 41), jvf. note 25.

Fremstilles aff geistligheden paa Hans Kongel. Maits. naadigste behag efferfølgende underdanigste begieringer.

- 1) Hvis hoes geistligheden shall forrettis, ved bisperne, som ved deris ordentlig øffrighed att maa forrettis, och iche ved lenszmenedene, eller deris fuldmegtige.
- 2) Hvis nogen her effer en eller flere bøndergaarde lader nedbryde, jorden till aulsgaarden at bruge, eller och der aff aulsgaarden opretter, kongen kircken och præsten deris tilbørlige rettighed der aff aarligen at bekomme.
- 3) Ingen her effer at tillstedes imod ordinantzen jus patronatus til nogen kircke, hvor till hindtill ingen verit haffuer.
- 4) Præstegaardenis biugning att maa præsterne til eyendomb bevilgis, dog saaledis at ingen præstegaard effer præstens dødelig affgang vurderis eller till efterkommeren i kaldet høyere sælges, end 500 sldr, men de som iche saavell ere bygte, att bygningen sig saa høyt kand bedrage, dennem at betaliss efttersom de billigen kand taxeris.
- 5) Att præsterne aff deris annex præstegaarde maa her effer nyde herligheden, saa vel som aff de gaarde, hvilche aff arilds tiid haffuer verit lagde præsterne ad mensam, med mindre de som nu herligheden nyder, den denem med rette att tilkomme, lougligen beviiser.
- 6) Att dend haarde straaff, hvor med præsterne paa atskillige stæder truis i recessen och udi sær forordninger, end og forseelsen er heel ringe, maatte naadigst mitigeris.
- 7) Att hvor degne-boliger fattes, de da degnene, effer ordinantzen maatte bliffue udviist,
- 8) Kirckerne at maa her effer nyde deris anpart thiende, och naar dend er ledig, at bortfæstis till den som mest vill giffue. Item kirckernis regnshab aarligen til Philippi Jacobi i proustens och præstens nærverelse at maa bliffue hørt, saa vel som kirckens arbejde at betinges. Item de kircker som landgilde haffuer, at maa tillige nyde herligheden.
- 9) Prousterne at offuervære skiffett udi præsternes stærbor, hver udi sit herrit.

Bilag 5: Kapitlernes postulata.

Kilde: GKS 2700 4° (nr. 40), jvf. note 35.

Stormechtigste høybaarne fyrste, allernaadigste herre, fædernelandetz fader och arffue konning.

Efftersom vi E.K.M.s underdanigste tienere paa meenige, capitlers vegne deputerede, tillige med de andre stænder endrechteligen E.K.M. for E. Kongel. Maitts naadigste faderlige fromhed, christelige omsorg for rigetz och landets velferd, heroische Kongel. resolution och tapfferhed til E.K.M.s undersaatters frelse fra fremmet aag och tieniste, sampt utallige mange Kongel. dyder och velgierninger med høystberømmelig gode conduite, for en ret arffue konge oc souverain herre erkiendt, proclameret och soret haffuer, som længe tilforn haffuer været høyst mriterit oc øndscht, saa erachte vi voris underdanigste schyldighed at vere, E.K.M. vores aldsom største glede, vi samptlige alle och hver, offuer denne och ald andre E.K.M.s høylofflige kongel. hussis oc tronis ophøyelse haffue och fornemme, underdanigst at tilkiende giffue, med inderlig hiertens ynsche, voris allernaadigste arffue herre och konge voris allernaadigste dronning oc printz med de andre kongelige børn, voris arffue herschab lenge maa leffue och aldrig fattis aff det kongelige husz, som arffueligen maa besidde Danmarchis stoel och crone til evig tid. Och lige som vi visseligen forhaabe denne E.K.M.s regimentis ønskelige forandring schal geraade det gandsche riige, meenige stænder, och alle E.K.Mts. undersaatte til trøst och gaffn, saa ville vi och ingenlunde tviffle E.K.M. jo ocsaa capitlerne, cathedral- och andre kircherskoler och hospitaler med serdelis kongelig och faderlig naade oc gunst, ligesom E.K.M.s høyloffligste herre forfædre oc E.K.M. sielff hid indtil haffuer giort, fremdelis allernaadigst bliffuer bevogen, udi hvilcken underdanigste fortrøstning vi paa det aller ydmygeligste ere begierendis:

- 1) at det maatte naadigst behage E.K.M. osz och meenige capitler, kircher scholer och hospitaler med tilhørige personer, sampt deris familier, tienere och godtz, rørendis och urørendis intet undtaget, udi E.K.M.s kongelige hegn, vern, fred beschermelse och forsvar fremdelis, som hidindtil at annamme och undfange, saa vi med dennem maa bliffue ved mact och lige, voris statuter, privilegier och kongl. benaadninger, som capitlerne aff arilds tiid haffuer haftt, oc aff E.K. Maitts høyloffligste forfædre oc E.K.M. sielff, naadigst alle oc hver særdeelis ere conserverede, fremdelis ved E.K.M.s breff naadigst motte bliffue renoverede och confirmerede, och at de beneficia som serdelis officijs loco salarij ere tillagde, hoesz dennem, som nu de bestillinger betiene deres lifftiud motte forbliffue med deris tiliggende tienere, rente och rettighed, oc hoes deris affterkommere effter fundatzerne och kongel. benaadninger til evig tiid.
- 2) at capitlerne och der under hørige personer iche her effter mue bliffue anden jurisdiction subicerede, end de hid indtil været haffuer, men hvis E.K.M. naadigst behager at befale oc paalægge detz administration at forbliffue hoes capitels procuratorem eller notarium, som derfor paa behørige steder kand svare och gjøre reelighed, och E.K.M. befalinger til capitlerne immediate adresseris.
- 3) at de affdødis arffuinge mue niude annum retributionis et gratiæ, effter statuterne, och E.K.M.s breffs indhold.
- 4) at capitlerne fremdeelis mue haffue deris assesorem in conventibus publicis, som deris interesse kand tage i act, saa vel som andre frij stænder, och i blant geistligheden beholde deris frij stemme.
- 5) at Hans Kongel. Maitt. naadigst ville betenche fattige gamble och skrøbelige geistlige mænd, som længe haffuer tient i kircker och scholer, och ere emeriti, med geistlige beneficiis for andre, naar de vaccerer, effter ordinantzen, och at fattige capitels encker, som effter deris mænds affgang aldelis intet er tillagt sig at opholde med motte saaledis betencheris, at aff hver tønede hart korn capitel haffuer, aarligen maa til dennem indgiffuis 4 sz danske till nogen fremtarff.

6) at hver, som bliffuer pro persona med noget beneficio i capitlerne afflagt, maa giffue til fiscum capituli, som intet haffuer extraordinarie reyser och andre store expenser oc bekostninger med at stoppe, aff hver lest korn hand bekomme in ingressu semel pro semper, sex rixdlr. och dersom E.K.M. naadigst behager efterdags endnu mageschiffter fra capitlerne kircher scholer och hospitaler at samtycke, daa deris reyse umage och bekostning, som til godzit at besichtige fremsendis aff dem sligt begære, effter billighed maa vederleggis, och hver som saadane mageschiffter aff E.K.M. effter erklering vorder bevilget, der foruden in fiscum aff hver gaard at udgiffue semel pro semper, sex rixdaller.

Vi ville visseligen forhaabe, hvis E.K.M. her udi behager osz med at benaade, derom, ligesom andre stender aff E.K.M. naadigst at vorde forsichret, ellers ochsaa at vi altid mue haffue och beholde en mild oc naadig konge, ville alle sammen igien findis, være och bliffue med gotz liff och blod E.K.M.s tro lydige Tienere oc undersaatte, saa och flittige forbedre, at den allerhøyeste herre och himmelsche fader E.K.M. sampt voris naadigste dronning, printz oc anden unge arffue herschab lenge oc vel udi ævigvarende, blomstrende prosperitet och lycksalig velstand vil spare och bevare, at E.K.M. udi fred och rolighed maa besidde sine fienders porte, och effter denne forgengelige krones affleggelse, mæt af rigdom, seyde och dage, hoesz gud triumphere evindeligen.

E.K.Mayts.ts
underdanigste tienere
meenige capitlernis fuldmectige

Paa Viborg capituli vegne
Johan Dirichsson
E hand MP

Paa Roeskilde capitels vegne
Thomas Michaelson
MMH

Paa Riber capitels vegne
Ludvig Pouch
MP

Paa Aarsens capitels vegne
Hans Rhumand
MM

Historisk essay

Gamle toldregnskaber som historisk kildemateriale Dansk studehandels struktur og omfang i senmiddelalder og tidlig nyere tid

Af Poul Enemark

Med udgangen af april 1993 fratrådte lektor, dr.phil. Poul Enemark på grund af alder sin stilling ved Historisk Institut, Aarhus Universitet. I den anledning holdt han den 27. april en afskedsforelæsning om et emne, der har optaget ham, lige siden han som student i 1940'erne skrev speciale om de jyske købstæders udenrigshandel i 1500- og 1600-tallet: den danske studehandel i senmiddelalder og nyere tid – og mulighederne for at kaste lys over den ved hjælp af det bevarede toldregnskabsmateriale. I det følgende aftrykkes manuskriptet til forelæsningen i en ganske let revideret form.

Visse emneområder har i særlig grad været tilsmilet af – for ikke at sige indhyldet i – mytedannelse. Da jeg engang blev bedt om at skrive det historiske afsnit i et jubilæumsskrift for »Sortbroget malkekvæg«, blev jeg ved første redaktionsmøde spurgt, om jeg ikke troede, at den sortbrogede danske kvægrace kunne føre sine aner tilbage til den hellige Apistyr i det gamle Ægypten. Jeg følte mig ikke helt sikker på at have alle slægtsled klart dokumenteret – hvilket tydeligt nok svækkede tilliden til historikere i al almindelighed og til deres fags videnskabelighed i særdeleshed.

Erhvervets høje alder er åbenbart specielt fascinerende – og det gælder såmænd helt ind i faghistorikerens kreds, hvor man tidligt fik øje på stednavnene: Okslund, Oksbøl, Øksnebjerg, Oksenvad – der er jo mange. Oksenvad ligger lige ved Hærvejen, også kaldet Oksevejen, med en romansk landsbykirke fra ca. 1200, så dermed slap oksedrivningen let og elegant 800 år tilbage i tiden. Og opfattelsen står skam ikke alene.

I *Samvirkes* april-nummer fra 1992 fandt jeg følgende sætning: »Lige siden vikingetid og endda længere tilbage havde jyske bønder kunnet opfede staldstude og drive dem sydpå for at sælge dem i Nordtyskland og Nederlandene«. Jo, danske staldstude og studedrivning har virkelig opnået en anciennitet, der næsten må kunne opveje tabet af Apistyreren.

Jeg tror nu alligevel ikke, at der er ret mange vikinger, der har hentet sig berømmelse ved at traske med staldstude ad Hærvejen sønderud. Det

var vist mere ad andre ruter, de gjorde sig bemærket. Selv de okser, der har givet navn til Oksenvad og kirken fra Valdemarstiden, behøver jo ikke nødvendigvis at have »vadet« til udlandet som eksport-staldstude.

Men vikingetiden er svær at blive af med. Nu har arkæologerne i Ribe gravet sig ned i tykke gødningslag, som de mener lugter af okser og måske endda af studehandel. Jeg ved faktisk ikke, om man biologisk kan skelne mellem kokasser og studekasser, så derfor vil jeg helst holde lav profil og bare sige, at arkæologernes gødningslag naturligvis vidner om stort kvæghold i vikingetiden og antagelig også i jernalderen. Det vidste vi faktisk godt i forvejen. En vis eksport ad søvejen fra Ribe til Flandern må vi nok også regne med. En toldtarif fra Brügge 1252 har en takst for danskere og frisere, der fortolder heste og okser, så det kunne altså forekomme.

Medens der står vældigt gny i højmiddelalderens kilder om vor eksport af stridshingste og paradeheste til engelske og franske ridderhoffer, er der forbløffende tyst omkring udskibningen af levende okser fra Ribe. Forklaringen ligger vist lige for: Okserne skulle spises, så da saltkonserveringen i løbet af 1200-tallet gjorde det muligt at emballere slagtningsprodukterne så forsvarligt, at de kunne tåle sørejsen, har man foretrukket at udskibe dem frem for en sejlads med levende kreaturer, hvilket næppe har været fornøjelsesrejser i små middelalderfartøjer.

Drivning af staldstude gennem Ribe kan altså ikke dokumenteres i højmiddelalderen – eller med *Samvirkes* udtryk: »siden vikingetid og endda endnu længere tilbage«.

Erik Arup, handelshistorikeren blandt vore Danmarkshistoriske skribenter, fremhævede i 1932 det danske landbrugs store sommergræssede kvæghold i 1400-tallet, de såkaldte græsøksne, der fortrinsvis slagtedes om efteråret, mens kun et fåtal overvintrede på yderst sparsomt foder, de såkaldte fodernød. Men, fortæller Arup, omkring 1450 gik danske herremænd over til en kraftig staldfodring af græsøksne, så de kunne tåle at drives sydpå til eksport året efter som staldøksne, der viste sig at være stærkt efterspurgt i Rhinbyerne og de hollandske byer. Der er næsten et sus af andelsbevægelse over Arups skildring af det danske landbrugs forædlede produkt, »den staldfedede okse«, der omkring 1450 i kraft af sin kvalitet baner sig vej til verdensmarkedet.

Hvis Arup har ret i sin oprindelsestese, kan vi altså glemme alt om de ældste 4-500 års eksport af fede jyske staldstude i *Samvirkes* fremstilling. Om ikke andet har Arup i alt fald præciseret begreberne græsøksne, fodernød og staldøksne og den erhvervsstruktur, sagen drejer sig om.

Det besynderlige er imidlertid, at handelshistorikeren Erik Arup faktisk heller ikke havde benyttet toldregnskabernes oplysninger som grundlag for sin skildring af eksporten af staldøksne i 1400-tallet, således som det senere vil fremgå.

Dette hænger antagelig sammen med dansk middelalderstofs kildepublisheringsituation. Det meste brevstof fra middelalderen og 1500-tallet er trykt. Lovstoffet – love, forordninger, privilegier, recesser og udførselsforbud – fra 15. og 16. århundrede er stort set publiceret. Helt anderledes ligger det med regnskabsmaterialet. Det ældste toldregnskab fra Gottorp 1485 publiceredes først året efter Arups fremstilling, nemlig i 1933. Og den statelige række af over 100 toldregnskaber fra Gottorp og Rendsborg frem til 30-årskrigen udbrud 1618 ligger stadig godt gemt i Rigsarkivet i København frem til 1579 og derefter på Landesarchiv i Slesvig. Af Ribe- og Koldingmarkedsregnskaber er kun publiceret spredte brudstykker i William Christensens udgave af dronning Christines hofholdningsregnskaber. Det var Hans' dronning og Christian II's moder, der havde fået tillagt indkomsterne af Ribe, Kolding, Assens og en række andre danske byer i den første snes år af 1500-tallet.

Det er således forklarligt, at lovstof tidligt indgik i vurderingen af oksehandelen. Den ældst kendte forordning fra 1475 forbød danskere at drive deres okser længere sydpå end til Ribe, Kolding eller Assens, hvor de skulle sælges til fremmede opkøbere. Erslev antog, at meningen vel måtte være at vælte tolden over på de fremmede købmænd. Arup og Aksel E. Christensen samstemmede: »det første eksempel paa en aktiv dansk handelspolitik«, skrev Arup.

Hvad er det så for nogle spørgsmål, vi forventer at finde svar på, når vi inddrager toldregnskaber i vor handelsundersøgelse? Ja, først og fremmest er det vel en mere præcis opfattelse af omfanget af vor handelsomsætning med udlandet. – Samtiden havde f.eks. stærkt divergerende meninger om størrelsen af okseeksporten. Statholderen i hertugdømmerne, Heinrich Rantzau, anslog i sit værk *Descriptio Cimbriae* fra 1597 udførslen fra Danmark og Slesvig til ca. 50.000 okser årligt. Torquato Recchia, der var hushovmester hos en af de kejserlige generaler, hævdede under besættelsen af Jylland i 1628, at udførslen årligt androg 100.000 okser, og Arent Berntsen fortæller i *Danmarkis oc Norgis Fructbar Herlighed* fra 1656, at der uddrives nogle hundrede tusinde okser til Hamborg og Holland. – Handelens fordeling mellem danske og udenlandske handlende, og de enkelte befolkningsgruppers andel, har jo også interesse, ligesom handelsruters og markeders betydning for den samlede vareomsætning.

Endvidere hvorvidt det lader sig gøre at belyse en vis kontinuitet fra år til år, fra sæson til sæson af de samme handlende med ensartede varekvanta eller ej. Og endelig om man over længere perioder eventuelt kan iagttage synlige forandringer, skal vi sige konjunktursvingninger, i det netop observerede handelsbillede.

Spørgsmålet er nu, hvor godt det overleverede toldregnskabsmateriale egner sig til at indfri disse avancerede forventninger. Vort bedste toldregnskabsstof før 1600 er ubetinget Øresundstabellerne og Gottorp- og Rendsborgregnskaberne. Bortset fra de ved dronning Christine bevarede Ribe- og Koldingregnskaber i begyndelsen af 1500-tallet, er kun spredte danske toldregnskaber bevaret fra enkelte byer i 1500-tallet, hvilket højst kan antyde en størrelsesorden for den pågældende bys handel, eventuelt et sammenligningsgrundlag.

Det kan derfor med det samme fastslås, at det vil være ganske umuligt at skaffe sig et overblik over udskibningen og besejlingen af de danske havne i 1500-tallet, hvilket beklageligvis rammer navnlig vor – antagelig ganske anselige – kornhandel. Øresundstabellerne, der giver et udmærket billede af korntransporten fra de indre Østersøhavne igennem Sundet til Vesteuropa, er ikke rigtigt egnet til at belyse den danske kornhandel, der gik vestover og derfor kun i ringe omfang kan registreres i Øresundstabellerne.

Langt bedre vil okse- og hestedrivningen ad landruterne kunne afspejles i Gottorp- og Rendsborgregnskaber sammenholdt med enkelte velegnede danske regnskaber, bl.a. de nævnte Ribe- og Koldingregnskaber. Blot kan det blive vanskeligt at drage noget sikkert skel mellem danskernes dyr og den slesvigske andel, fordi de slesvigske regnskaber udgør grundstammen af kildematerialet.

Hvilke oplysninger får vi i Gottorp- og Rendsborgregnskaber? Posterne er opført dag for dag angivet ved ugedag, og søndagen er i reglen helgendateret, så en sikker datering kan laves for hele regnskabet, der omfatter et år. I en toldpost anføres navn på fortolder, vareart og mængde samt toldbeløb. En fast toldtarif lader sig beregne. Heste og okser fortoldes med fast takst pr. dyr uden hensyn til værdi. De kan altså tælles op og præcist fordeles på årets måneder og datoer.

Andre varer fortoldes efter emballager, der dog i reglen – men ikke altid – er vareangivet. Mange tønner, fade og kurve er dog ikke varebenævnt. Tønner kunne indeholde alt fra smør til kramvarer. Transportretningen er ikke angivet. For okser vil den dog altid være sydgående, og formentlig i langt de fleste tilfælde gælder det også heste. Men for adskillige varer lader toldposterne i de ellers forbilledligt førte Gottorp- og

Rendsborgregnskaber sig hverken retningsbestemme eller entydigt vare- og mængdeomregne. Der er således adskillige problemer forbundet med at tolke i alt fald nogle af regnskabsoplysningerne.

Det gælder imidlertid ikke for optællingen og årsfordelingen af okser. Det ældste – og i 1933 publicerede – Gottorpregnskab fra 1485 er tillige forsynet med hjemsteder for de handlende, hvilket desværre ellers er unormalt for Gottorp- og Rendsborgregnskaber.

Optællingen af 1485-regnskabet afslører store overraskelser. Årseksporten på ca. 13.000 okser er langt lavere end samtidens store tal. Men mere overraskende er det at finde 80 % af okserne fortoldet i september-oktober måneder, dvs. at der altså ikke er tale om staldøksne, således som Arup formodede, men om græsøksne fra den store sommergræsning. De følgende bevarede regnskaber frem til 1508 viser med stor kontinuitet dominansen af græsøksne om efteråret, men dog tillige en lille, ganske vist hurtigt voksende forårseksport i marts-april af øksne fra stald, som jeg om lidt skal vende tilbage til. – Det er indlysende, at Arup ikke kan have benyttet Gottorpregnskaberne uden at have bemærket, hvor dårligt årsfordelingen harmonerede med hans staldøksneteori for midten af 1400-tallet. Selv en handelshistoriker kan ikke overkomme at være overalt.

Hjemstedsangivelserne for de handlende tillader os at fastslå, at efterårseksporten af okser ikke gik til Rhinbyerne og de hollandske byer, men derimod til Lybæk, Hamborg og Lüneburg, hvis opkøbere selv mødte frem på oksemarkederne i Ribe Vor Frue fødselsdag (8/9) og i Kolding St. Franciscidag (4/10). Dette sidste kan klart belyses, hvis man sammenholder de bevarede markedsregnskaber fra dronning Christines oppebørsel i begyndelsen af 1500-tallet med Gottorpregnskaberne. De samme oksehandlere træffes begge steder, og i år med sammenfaldende markedsregnskab og Gottorpregnskab kan i stribevis af de selvsamme okseflokkede opkøbt og fortoldet i markederne i Ribe og Kolding genfindes i Gottorptolderens posteringer i den følgende uge.

Det kan altså klart dokumenteres gennem regnskaberne, at disse efterårsmarkeder for omsætningen af græsøksne i årene omkring 1500 tjente okseeksporten fra Jylland og Fyn til hansebyernes efterårsslagtning og nedsaltning til byernes vinterforråd af saltkød, ganske ligesom udskibningen af slagtningsprodukter fra Sjælland og de skånske landskaber gjorde det. Det samlede omfang af denne udskibning kender vi ganske vist ikke på grund af manglende udskibningsregnskaber, men den kan dog belyses godt nok gennem snesevis af enkeltlaste og hyppigt forekommende privilegiebestemmelser. Dansk erhvervsøkonomi var stadig i de første år af 1500-tallet baseret på det alt for store sommergræssede kvæghold, der på

grund af manglende vinterfoder til dyrene var henvist til omfattende slagtninger og nedsaltning til vinterforråd. Staldfedningen af okser forudsatte en helt anden erhvervsstruktur, som det vil ses om lidt.

Oksedrivningen om efteråret fra Ribe og Kolding markeder og Assens færgested var ifølge regnskaberne så at sige udelukkende fortoldet af fremmede opkøbere eller slesvigske mellemhandlere, især fra Flensborg, altså i nøje overensstemmelse med forordningsbestemmelsen i 1475.

I hanseatisk brevstof kan man følge, hvorledes de tyske opkøbere allerede før 1450 trængte stadig længere nordpå i deres efterårsopkøb af kvæg, så de antagelig i årene før forordningen må have været faste kunder på de danske oksemarkeder. Forordningen 1475 skal altså bare sikre status quo, nemlig markedsomsætningen og dermed toldoprævningen. Hvis man helst så tolden betalt af fremmede købmænd, skyldtes det nu næppe hensynet til de danske undersåtter. Men Christian I's økonomi så sikkert gerne øksnetolden betalt i hård udenlandsk valuta, rhinske gylden eller lybske sølvpenge, derfor!

Under Hans kan man endog iagttage, hvorledes heste- og oksetolden *skulle* erlægges i rhinske gylden, men til tvangskurs, nemlig 1 gl. = 2 mk. dansk, mens handelskursen faktisk var 1 gl. = 2¹/₂ mk. dansk. Det fik den fatale følge, at Hans ikke alene narrede købmændene, men faktisk også historikerne, der længe tog fejl af møntkursen for den danske skillemønt. Christian II, der jo i forvejen må undgælde for så meget, fik også skylden for faderens møntforringelse.

Forårseksporten, som jo ganske vist var minimal i de ældste regnskaber, voksede sig dog hurtigt større. I regnskaberne omkring 1520 har den nu distanceret efterårseksporten. – Nu følger desværre en lakune i Gottorpregnskaberne, der først tager fat igen fra 1545, for til gengæld at fortsætte så at sige ubrudt resten af århundredet. Forårdrivningen, der i 1519 udgjorde 70%, beløb sig i 1565 til 95% af eksporten (se skema 1). Udførslen af staldøksne var omsider slået igennem, men altså først 80-100 år senere, end Arup formodede.

Forårdrivningen af okser fortoldedes fortrinsvis af danskere, der nu

Skema 1. Årsmængde og -fordeling for okser i udvalgte Gottorpregnskaber

	1485	1501	1519	1546	1565
Årseksport	13.000	28.300	29.200	34.700	47.500
marts/april	2.500=19 %	9.600=34 %	20.900=71 %	30.300=87 %	45.300=95 %
sept./okt.	10.300=79 %	17.800=63 %	7.500=26 %	3.800=11 %	1.100=21/2 %

(Tallene afrundede på 100)

altså selv førte deres dyr sydover grænsen. Et nyt forårsmarked i Ribe var ganske vist etableret Marie Bebudelsesdag (25/3). Men i 1521 fik jyske øksnekøbmænd dog tilladelse til at drive deres okser til Elben, hvis de ikke fandt købere på Ribe marked. – Med forårseksporten havde Christian I's forordningsbestemmelse fra 1475 altså udspillet sin rolle, hvilket regnskaberne fører et uomtvisteligt bevis for. Men hvem afsatte danskerne egentlig deres forårsokser til?

Allerede i 1490'erne færgedes nogle få tusinde okser over Elben om foråret, og under krigen mellem Danmark og Lybæk 1509-12 får vi flere oplysninger. På grund af krigen var efterårseksporten til Lybæk naturligvis forbudt, men der er overleveret en lang række eksportlicenser for danske oksehandlere, der måtte føre okseflokkene i foråret 1511 og foråret 1512 ned over Elben og siden vestværts, så de ikke kommer rigets fjender de lybske til gode, som der står i licenserne.

Opkøberne var altså vesttyske og hollandske prangere, som i øvrigt også jævnlige træffes i Gottorp og i de danske regnskaber som opkøbere, netop fortrinsvis om foråret. I det spørgsmål havde Arup altså ret, og denne danske forårsdrivning til afsætning vestover dominerede vor okseudførsel de følgende 100 år eller mere.

Overgangen fra efterårs- til forårsdrivning var således tillige et led i omlægningen af vor udenrigsomsætning fra senmiddelalderlig samhandel med hansestæderne til landbrugsafsætning til Nederlandene i løbet af 1500-tallet.

Men hvorledes skaffede man sig vinterfoder til staldningen af dyrene, hvilket jo måtte baseres på en fundamental ændring i erhvervsstrukturen? – Ja, det har utvivlsomt også skabt meget store problemer i begyndelsen af 1500-tallet.

Slagtekvægstrukturen byggede bl.a. på, at mange fæstebønder mod nedslag i landgilden påtog sig at fodre et par stykker kvæg for godsejeren i løbet af vinteren (fodernød) for at holde kvægbestanden oppe til næste års sommergræsning.

Da nu efterspørgslen meldte sig om foråret, har lensmænd og godsejere åbenbart søgt at presse bønder med fodernød-kontrakt til i stedet at stalde okserne, så de kunne klare den lange vandring, hvilket naturligvis måtte fordre væsentlig mere, end hvis de blot skulle humpe ud på marken. Det må være baggrunden for Christian II's lovbestemmelse i 1521, at ingen skulle fordre staldning af deres bønder. Hvem der ville stalde øksne, måtte holde dem ved deres egne gårde.

Men Christian II's love blev jo afskaffet, da han gik i landflygtighed, og helt frem i 1550'erne hører vi om stadige konflikter mellem bønder og

lensmænd om hold af fodernød eller hold af staldøksne. Christian III's regering fastslog imidlertid, at græsøksne og fodernød burde holdes af bønderne, mens den egentlige staldning af okser forud for drivningen burde foregå på kronens og adelens gårde, hvor det fornødne foder kunne være til stede, hvis græsøksne- og fodernødhold blev lagt ud til bønderne. Selv om det varede noget, før det rigtig trængte igennem, blev det dog fremtidens erhvervsstruktur med henblik på staldøksne-avl.

Det var altså slet ikke – som Arup mente – det danske landbrug, der gennem en forædlingsproces havde skabt et kvalitetsprodukt, den staldfodrede okse, der kunne skaffe sig indpas på verdensmarkedet. Det var tværtimod udlandet, der mødte frem med en efterspørgsel efter okser om foråret og dermed tog det danske landbrug på sengen; først efter flere årtier lykkedes det at få omstillet erhvervsstrukturen til effektivt at imødekomme den nye opgave at levere staldfodrede okser om foråret.

Men hvorfor ville de fremmede opkøbere absolut have de danske okser om foråret? – Ja, det får vi måske et svar på ved at læse et markedsregulativ fra Köln efterårsmarked 1492, hvor købere advares om ikke at forveksle de gode, fedede friske okser fra marskgræsgangene med danske, ungarske og polske okser, der var taget direkte fra plogen, som der står i regulativet. Her har vi altså en karakteristisk af de udslidte danske græsøksne efter den lange vandring.

De danske staldøksne har næppe været i stort bedre foderstand end græsøksnene. Wedelmarkedet ved Elben, hvor hovedparten af de danske staldøksne blev afsat, kaldtes karakteristisk nok »Magermarkt zu Wedell«. De danske staldøksne var altså ikke fede efter europæisk målestok. Men de fremmede opkøbere satte dyrene på en sommers fedning i marskegnene, så de det følgende efterår kunne sælges som fedet marskkvæg i topklasse og antagelig til toppriser.

Arups andelsbevægelse-visioner om et dansk forædlingsprodukt efterspurgt i Rhinbyerne og de hollandske byer er unægtelig falmet en kende. Vi var blevet leverandør af et brugbart halvfabrikat, men for byernes efterspørgsel af oksekød spillede marskfedningen sikkert en større rolle end den danske staldfodring, der vel snarest skulle sikre, at dyrets konstitution kunne klare den lange vandring til marskegnene.

Kaster vi et blik på mængdetallene fra skema 1, fremgår det, at efterårsdrivningen af slagtekvæg til hansebyerne i begyndelsen af 1500-tallet nåede op på ca. 15-20.000 okser, hvortil må lægges udskibningen af slagtningsprodukter fra Østdanmark, hvis omfang vi ikke kender. Men omlægningen til forårsdrivning i de første 20 år af 1500-tallet krævede åbenbart alle ressourcer, uden at den samlede eksportmængde kunne øges. Først da

den nye erhvervsstruktur blev sat effektivt i system i løbet af 1540'erne og 1550'erne, kunne eksportmængden yderligere øges med henved 60 %.

Krigsuro langs oksevejene som følge af den nederlandske frihedskrig mod Spanien skabte alvorlige tilbageslag for dansk oksehandel i visse år i 1570'erne, mere permanent krisetilstand med flere tilfælde af total ruin for de handlende i løbet af 1580'erne. En gradvis bedring indtrådte i 1590'erne, men først efter krigens afslutning i 1609 fulgte atter en kort højkonjunktur 1610-18, hvor Gottorptallene nåede et absolut højdepunkt med ca. 52.000 okser. Toldregnskaberne sammenholdt med *Kancelliets Brevbøger* tillader at tegne et ganske præcist billede af krisen i oksehåndelen i slutningen af 1500-tallet, der ellers har været ret upåagtet.

Med 30-årskrigen var den bedste tid forbi for dansk oksehandel. Toldregnskaberne viser et rivende fald. I resten af 1600-tallet nåede oksetallene kun i sjældne år op på 25-30.000 dyr.

Selv om Heinrich Rantzaus 50.000 okser i 1597 måske endnu lå lidt i overkanten, må talstørrelsen dog siges at være realistisk, mens Torquato Recchias' 100.000 i 1628 og Arent Berntsens nogle hundrede tusinde i 1656 altså er totalt grebet ud af luften.

Med henblik på at identificere oksehandlerne og skelne den danske andel fra den slesvigske får de bevarede, men spredte danske regnskaber, eller rettere regnskabsstumper, stor interesse. Men her støder man på alvorlige vanskeligheder, især vedrørende de ældre regnskaber, der mangler intern datering og ofte ikke engang er entydigt tids- og stedfæstet.

Først i 1549 forsøgte Christian III's regering at indføre årlig regnskabsaflæggelse. Før den tid lyder told- og byfogedregnskaber på »rede og regnskab på told og andre indtægter oppebåret siden sidst jeg gjorde regnskab«, hvornår så det end var? – For vurderingen af handelsomfanget i regnskabet er toldperiodens længde naturligvis ganske afgørende. I kvittanceregistre kan man heldigvis hyppigt identificere de enkelte afregninger og der spore tilbage til foregående afregning, så perioden kan rekonstrueres. Den kunne ved mindre toldsteder strække sig over både 2, 3 eller 4 år.

Dronning Christine sendte normalt sin regnskabsfører til de store oksemarkeder i Ribe og Kolding for hurtigt at drage toldbeløbene ind i sin centrale hofhusholdning. Derfor er nogle af markedregnskabernes toldposter som indkomster publiceret sammen med udgaven af dronningens hofholdningsregnskaber, hvor de strengt taget ikke hører hjemme. Andre er registreret under toldregnskaber, skønt de også indeholder en lang række udgiftsposter ført for dronningen, hvilke jo retteligt må henhøre under

dronningens hofholdning, hvorfor de altså mangler i William Christensens kildeudgave af hofholdningens regnskaber.

Men toldoprævningen i Ribe, Kolding og Assens uden for markeds- og stuedrivningstiderne havde dronningen sin lokale tolder i byen til at opkræve, og disse indkomster, der også godt kunne omfatte okseposter, bør naturligvis sammenlægges med markedsindkomsterne, hvis man vil have et overblik over de samlede toldindtægter i Ribe eller Kolding, og hermed bliver afregningstidspunkter og oppebørselsperioder pinligt relevante. Men regnskabsforvirringen har endda ikke nået sit klimaks med det.

De lokale tolderes lange regnskabsperioder måtte gøre det ønskeligt at kunne inddrage a'contobeløb i hovedkassen før den endelige afregning, hvilket man da også finder adskillige eksempler på i kvittanceregistrene: F.eks. fik dronningens Ribetolder Laurids Pedersen 22/6 1504 kvittering for 110 mk. danske toldpenninge »på regnskab af tolden siden sidst han gjorde regnskab«. Det viser sig, at disse 110 mk. ikke befinder sig i det ellers overleverede Riberegnskab fra Laurids Pedersen fra regnskabsperioden 23/2 1504 – 12/7 1505. Nu bliver det mystisk! – Da der *er* givet kvittering for de 110 mk. den 22/6 1504, skal der naturligvis ikke gives kvittering for det samme beløb én gang til, når tolderen afregner sin samlede regnskabsperiode 12/7 1505. Ja, men hvordan får han så sit regnskab til at passe? Hvor i al verden er så de toldposter, der repræsenterer de 110 mk. toldpenninge henne? – Jo, de må jo være – som der faktisk også står i kvitteringen – afleveret sammen med a'contobeløbet på de 110 mk., der jo er leveret »på regnskab af tolden«, altså ledsaget af toldbeløbet. – Så passer regnskabet, men følgelig kan Laurids Pedersens bevarede Riberegnskab for toldperioden 23/2 1504 – 12/7 1505 altså *ikke* rumme alle de indkomster, han har oppebåret i perioden. Ser vi på oksedrivningen for marts måned 1504, må de 110 mk. svare til ca. 880 okser, som altså mangler i det bevarede regnskab og naturligvis må lægges til regnskabets første poster, der tæller ca. 400 okser. Forårsdrivningen af okser gennem Ribe androg med andre ord i 1504 ikke blot de 400, som regnskabet registrerer, men antageligt snarere 12-1300 okser.

Dette afregningsprincip for indbetalte a'contobeløb ledsaget af regnskabsbilag (eller -uddrag) er såre almindeligt for tidens regnskabsførelse og kan naturligvis totalt forrykke det umiddelbare indtryk af handelsomfanget i et toldregnskab, som man måske troede var komplet. – Dette har eksempelvis ramt de to ældste bevarede Øresundstoldregnskaber fra 1497 og 1503, der er udgivet som komplette årsregnskaber i Nina Bangs Øresundstabeller. Men de anførte a'contoafregninger »på regnskab af tolden«

afslører, at der faktisk må mangle, hvad der svarer til 44-45% af 1497-regnskabet og 38-39% af 1503-regnskabet. Eller sagt på en anden måde: Skibstrafikken i 1497 må have været 81% større, end regnskabet viser, i 1503 63% større end registreringen.

Der kunne dog også vise sig problemer af helt andre årsager. Et årsregnskab fra Haderslev 1539 registrerer knap 13.000 okser, drivningen fra Fyn via Assens færgested androg godt 4.000, mens 8-8.500 må være kommet nordfra ad den østjyske rute gennem Kolding. Drivningen gennem Ribe kunne samtidig ifølge et Riberegnskab fra 1540 tælles op til ca. 3.700 okser, altså mindre end halvdelen af drivningen gennem Kolding. – I 1519-21 var Ribe toldsted langt vigtigere for oksedrivningen end Kolding. Havde drivningen gennem Ribe mon mistet sin betydning?

Næppe! – Ifølge et rentemesterregnskab fra 1546 kender vi Ribetoldbeløbet pågældende år, som med gældende toldtarif må forudsætte mindst 12.000 okser ført igennem Ribe. – Ja, men hvad er der da galt med Riberegnskabet 1540? Forklaringen er banal. I 1540 var Ribeborgere toldfri i egen by, det var de hverken i 1546 eller i dronning Christines regnskaber. I 1546 har vi et Gottorpregnskab, og heri fortoldes ca. 9.000 okser af Ribeborgere. Hvis disse dyr er ført igennem Ribe, har forskellen mellem tallene fra 1540 og 1546 måske slet ikke været så stor.

De danske regnskabers mange lokaliseringer har interesse i forsøget på at identificere Gottorp- og Rendsborgregnskabernes ikke-lokaliserede handlende. Kontinuiteten i oksehandelen er utrolig stor. De samme navne kan iagttages over en 20-30-årig periode med okseflokkene af nogenlunde samme størrelsesorden, så identifikationsarbejdet lønner sig virkelig.

Men det er nu ikke helt uden problemer. De jyske navne er undergået til tider forbløffende germaniseringer i de tyske regnskaber. At Per bliver til Peter, Mads til Matthias, Lars til Laurens og Søren til Seuerin, er måske knap så overraskende, men man må også være forberedt på, at Jep kan blive til Jacob, Christian til Karsten eller Kersten og Niels ikke blot til Negels, men også til Claus. I visse tilfælde gælder det også efternavnsformen. Men også den danske patronymikon-form, sen-navnet, kunne germaniseres. En hestepreanger fra Hjørring med et særpræget navn som Didrik Lambertsen egner sig til at afprøve mulighederne: Lambert-s eller Lamberd-es er de tyske patronymikon-former, men helt uden endelse træffes personen også: Lambert eller Lambrecht – og stadig er fornævnet garant for, at det virkelig drejer sig om nordjyden i alle posterne. – Mange tyskere kunne hedde Karsten-s eller Kersten-s, den tyske patronymikon-form. Men hvis fornævnet er Tams eller Tammes, er det nok alligevel

en vestjyde: Thomas Christensen, hvis udtale af fornavnet, toldereren ikke har kunnet gennemskue. Hvor ivrigt germaniseringerne foretages, får man ellers et rørende indtryk af, da Påske Juul fra Holstebro pludselig optræder i Gottorp som Pasche Weinachten!

Udseende- og kaldenavne er et kapitel helt for sig, der i regnskaberne kan forårsage stor forvirring, fordi de ofte fører til dobbelt-navngivning. Ribes største oksehandler i begyndelsen af 1500-tallet hed paradoksalt nok »lille Jep« og var identisk med Jep Christensen, der forekom i andre poster, og med Jacob Kerstens i Gottorp, men de store okseflokket røber altid magtaten. »Klene Merten« eller »lille Morten« viste sig at være Flensborgs største hestehandler, Merten Kordes, der figurerer i adskillige toldposter med store kobler. En okse- og hestepreanger fra Randers hed i 1520'erne Søren Rødhoved, og da de senere regnskaber registrerer to Randersborgere med heste og okser under navnene Peter og Mats med vekslende tilnavn Sørensen/Seuerinsen eller Rødhoved, er det nærliggende at antage, at det må være Sørenns sønner, der har holdt hårfarven i hævd.

Eksempler på den slags udseende- eller øgenavne i regnskaberne er talrige. I tidens øvrige kildemateriale – selv i retssager – forekom de også hyppigt, og de var ikke altid særlig smigrende. En Marine Galnehjerns var opkaldt efter sin ægtefælle, hvis intelligens åbenbart ikke nød høj anseelse.

Nu skal man nok heller ikke se udseendenavne allesteder. I regnskaberne forekommer to personer: Joachim og Claus med tilnavnet Damerøw, ja, undskyld, men det står der faktisk. Det har nu næppe noget med udseendet at gøre, men er antagelig et herkomstnavn fra en lokalitet mellem Danzig og Marienburg i Østpreussen, der hedder Damerau (ender på au, hvilket let i danske regnskaber kunne blive til ow eller øw). Navnene vidner således om, at medlemmer fra en danzigsk borgerslægt må være vandret til Lybæk og Hamborg, der var hjemsted for de i regnskaberne registrerede personer.

Men formålet med navnestudierne, nemlig at identificere oksehandlerne, har dog ikke været helt forgæves. Mellem 60 og 80% af okserne kan temmelig præcist placeres. Jyske, fynske og slesvigske byers købmænd tegnede sig for langt de fleste. Fremtrædende var især købmænd fra Ribe, Flensborg og Odense, men også mange østjyske byers købmænd var godt med i handelen.

Hvad regnskaberne har betydet på dette felt, sættes nok bedst i relief af Arups tolkning af Christian III's staldstuelovgivning: »Herremanden kunde da frit sælge sine egne og sine fæstebønders staldøkse direkte til den udenlandske opkøber og selv tage hele avancen. Da nu købmændene hver-

ken ejede eller maatte eje herregaarde eller fæstebønder, betød denne bestemmelse, at herremændene fik tillagt en faktisk eneret paa eksporten af denne landbrugets vigtigste og fordelagtigste eksportvare«, skriver Arup.

Og for ca. 1 år siden skrev *Samvirkes* forfatter, at »Hollændertiden«, hvor de fremmede opkøbere rejste herop og købte de danske staldøksne på adelens, bispernes og kronens slotte og gårde, strakte sig fra forordningen 1475 og et godt stykke ind i 1700-tallet. De danske købmænds store periode i handelen er ganske overset af begge forfattere. – Regnskaberne viser intet spor af Arups formodede adelige eneret på okseeksport. Danske adelige forekommer næsten slet ikke, og regnskaberne dokumenterer i alt fald helt klart, at »Hollændertiden« først indtraf 200 år senere, nemlig efter 1660.

Men de mest bemærkelsesværdige resultater er måske alligevel, at selve oksedrivningens anciennitet har måttet beskæres med 4-500 år i forhold til tidligere fremførte opfattelser, at antallet af udførte okser kun androg fra en fjerdedel til en tiendedel af samtidens egne forestillinger, og at noget af pynten tilmed har måttet pilles af vort efterspurgte forædlingsprodukt, den staldfedede okse.

Når så nedslående resultater er udbyttet af at sidde og fiske med regnskaber, der viser sig kun at omfatte halvdelen af det, de burde indeholde, enten fordi nogen af posterne er pillet ud, eller på grund af toldfrihed aldrig har været der, og hvor de fortoldende personer ikke kaldes det, de virkelig hedder, men noget helt andet og sommetider endda noget helt tredje – ja, det skal måske ikke just friste til toldregnskabsstudier. Men det er nu engang vilkårene, når man har den opfattelse, at historie skal bygge på kildestudier, og ikke på spekulative overvejelser.

Et udvalg af bevarede toldregnskaber før 1660

Gottorp: 1484/85, 1490-92, 1497-98, 1501, 1508, 1510-11, 1519, 1545-79 (alle i Rigsarkivet), 1580-84, 1586-92, 1594-98, 1600-1616, 1620, 1622-27, 1630, 1632-33, 1644-46, 1648, 1650, 1654-62 (i Landesarchiv Schleswig-Holstein).

Regnskabet 1484/85 er publiceret af Caroline Emilie Andersen i *Danske Magazin* 6. rk. VI, 1933, s. 329-376.

Rendsborg: 1543/44, 1546-1579, 1601-1621, 1631, 1641, 1647-66 (i Landesarchiv Schleswig-Holstein).

Øresund: 1497, 1503, 1528, 1536-48, 1557-58, 1560, 1562-69, 1574-1631, 1633, 1635-1657 (i Rigsarkivet).

Regnskaberne er i tabelform publiceret af Nina Bang i *Skibsfart og Varetransport gennem Øresund 1497-1660*, I-II A-B, København 1906-33.

Ribe: 1501-11, 1519-21, 1540, 1568-70, 1636, 1639-41, 1645-49 (i Rigsarkivet).

Regnskaberne 1501-11 og 1519-21 er overvejende markedsregnskaber, men omfatter dog tillige f.eks. Laurids Pedersens regnskab 23/2 1504 – 12/7 1505. Fra 1540 er der tale om årsregnskaber. Enkelte markedsregnskaber er publiceret af William Christensen i *Dronning Christines Hofholdningsregnskaber*, København 1904, s. 163-185, 416-417.

Kolding: 1501-06, 1509-11, 1519-21, 8/11 1523 – 19/5 1524, 1635-36, 1643 (i Rigsarkivet).

Regnskaberne indtil 1521 er markedsregnskaber, regnskaberne fra 1600-tallet årsregnskaber. Enkelte markedsregnskaber er publiceret af William Christensen i *Dronning Christines Hofholdningsregnskaber*, København 1904, s. 163-185, 416-417.

Assens: august 1519 – april 1520, 1633-34, 1636-38, 1640, 1642-47, 1652-55 (i Rigsarkivet).

Haderslev: 1539, 1641, 1651-52, 1662-63 (i Rigsarkivet).

Toldsted: 1616/17, 1617/18, 1619/20, 1622/23, 1623/24, 1626/27, 1633/34, 1634/35, 1651, 1662/63 (i Rigsarkivet).

Et udvalg af litteratur om dansk oksehandel

Af den ældre forskning:

1. R. Brinkmann: »Der Ochsenmarkt in Wedel und das Gericht der Ochsenhändler vor dem Roland daselbst«, *Jahrbücher für die Landeskunde der Herzogtümer Schleswig-Holstein-Lauenburg* IV, 1861.
2. L. Holst: »Bidrag til Studehandelens og Studeholdets Historie«, *Dansk Maanedsskrift* 1866, I, s. 447-476.
3. J. Kinch: *Ribe Byes Historie og Beskrivelse* I-II, Ribe, Odder 1869-84.
4. C.F. Allen: *De tre nordiske Rigers Historie 1497-1536* IV,1, København 1870.
5. F. Voigt: »Über den ehemaligen Ochsenmarkt zu Wedel«, *Mittheilungen des Vereins für Hamburgische Geschichte* IX,3, Hamburg 1886.
6. Richard Ehrenberg: *Aus der Vorzeit von Blankenese und den benachbarten Ortschaften Wedel, Dockenhuden, Nienstedten und Flottbek*, Hamburg 1897.
7. H.L. Møller: »Dansk Studehold og Studehandel i 16. og 17. Aarhundrede«, *Dansk Tidsskrift* 1900, s. 585-601.
8. Nina Bang: »Dansk Studehandel i 2. Halvdel af 16. Aarhundrede«, *Historisk Tidsskrift* 7. rk. I, 1898, s. 328-345.
9. Jesper Madsen: *Studehandelens Historie i Danmark fra de ældste Tider til vore Dage*, Aarhus 1908.
Første samlede oversigt, dog uden regnskabskilder.
10. Adolf Jürgens: *Zur schleswig-holsteinischen Handelsgeschichte des 16. und 17. Jahrhunderts*, (Abhandlungen zur Verkehrs- und Seegeschichte VIII), Berlin 1914.
11. Albert Olsen: »Steffen Rodes Regnskabsbog over Studehandel 1637-1650«, *Historisk Tidsskrift* 9. rk. I, 1918-20, s. 255-281.
Værdifuld gennemgang af købmandsbog om studehandel.
12. Ludwig Andresen: »Zur Geschichte des Viehhandels im Amte Tondern«, *Nordschleswig* III, 1924, s. 163-175, 203-219; IV, 1925, s. 15-22.
13. Thomas Otto Achelis: »Aus der Geschichte des jütischen Ochsenhandels«, *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holstein-Lauenburgische Geschichte* LX, 1931, s. 173-212.
Indrager stednavnene.
14. Erik Arup: *Danmarks historie* II-III, København 1932-55/1961.
15. Axel Nielsen: *Dänische Wirtschaftsgeschichte*, Unter Mitarbeit von Erik Arup, O.H. Larsen und Albert Olsen, (Handbuch der Wirtschaftsgeschichte), Jena 1933.
Middelalderafsnittet ved Erik Arup, 15-1600-tallet ved Albert Olsen.

16. Salomon J. Frifelt: *Ad jydsk Veje sønderud. Smaatræk af Studehandelens Kaar fra Vikingen til Andelsbonden*. København 1934.
Grundlag for artiklen i *Samvirke* 1992.
17. H.V. Gregersen: »Studedriften forbi Toldsted i 1600-tallet«, *Jyske Samlinger* 5. rk. VIII, 1947-49, s. 139-161.
Mængdeoptællinger fra spredte danske markeds- og årsregnskaber kan træffes allerede i den ældre forskning, f.eks. i nr. 3-4 fra Ribe- og Koldingregnskaber, i nr. 10 fra Gottorpregnskaber, i nr. 13 fra Haderslevregnskaber navnlig efter 1660, i nr. 17 fra Toldstedregnskaber; i nr. 3 og 13 findes tillige udskibningstal fra Ribe og Hojer; men sammenhængende tolkning af tallene mangler.
- Nyere forskning:
18. R. Willerslev: »Dansk studehandel fra 1560 til 1660«, *Jyske Samlinger* ny rk. II, 1952, s. 153-181.
Første forsøg på samlet mængdeoversigt fra danske toldsteder hentet i rentemesterregnskaber og kvittancebøger.
19. J. Kolmos: »Fynske Købmænds Indsats i Dansk Handelsliv fra Slutningen af 16. til Midten af 17. Aarhundrede«, *Fynske Aarbøger* V, 1953-55, s. 1-521.
Tidligste identifikation af enkelte handlendes andel fra Gottorpregnskaber.
20. Poul Enemark: »Adelig studehandel i 16. århundrede. Kommentarer til en rettertingsdom af 1557«, *Erhvervshistorisk årbog* VII, 1955, s. 7-34.
Gennemgang af lovgivningen og eksempler på fortjeneste i handel og staldning.
21. Poul Enemark: »Den økonomiske baggrund for de første oldenborgske kongers udenrigspolitik«, *Jyske Samlinger* ny rk. IV, 1957, s. 1-20.
Påpeger overgangen fra efterårs- til forårseksport.
22. Poul Enemark: »En købmandsskæbne i Ålborg fra begyndelsen af 17. århundrede«, *Erhvervshistorisk årbog* IX, 1957, s. 7-28.
Identifikation af Ålborghandlendes andel i 1600-tallet fra Gottorp- og Toldstedregnskaber.
23. L. Schwetlik: »Der Gottorp passierende hansisch-dänische Handel und seine Träger 1484-1519«, *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holstein-Lauenburgische Geschichte* 85/86, 1961, s. 61-130; 88, 1963, s. 93-174.
Første forsøg på identifikation af de enkelte handlende i de ældste Gottorpregnskaber (jf. dog også nr. 25).
24. H. Wiese: *Der Rinderhandel im nordwesteuropäischen Küstengebiet v. 15. b. z. Beginn d. 19. Jahrhunderts*, i: H. Wiese und J. Bölts: *Rinderhandel und Rinderhaltung im nordwesteuropäischen Küstengebiet vom 15. bis zum 19. Jahrhundert*, (Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte XLV), Stuttgart 1966.
Første samlede mængdeoptælling af Gottorp- og Rendsborgregnskaber (jf. E. Ladewig Petersen: »The Danish Cattle Trade during the Sixteenth and Seventeenth Centuries«, *Scandinavian Economic History Review* 18, 1970).
25. Poul Enemark: *Studier i toldregnskabsmateriale i begyndelsen af 16. århundrede. Med særligt henblik på dansk okseeksport* I-II, Århus 1971.
Første forsøg på en samlet metodisk vurdering af toldregnskaberne og deres anvendelse til identifikation, mængdeoptælling og værdibestemmelse i oksehandelen. Med stærk kritik af nr. 23.
26. Ekkehard Westermann: »Register vom Ochsen- und Schweinekauf des Kasseler und Marburger Hofes in Dänemark, Hannover, Greven, Lipling, Buttstädt, Zerbst und Berlin von 1508-1618«, *Scripta Mercaturae*, 1973, 1, s. 53-86 (jf. også H.V. Gregersen: »Fremmede okseopkøbere i Danmark i 1508«, *Sønderjyske årbøger* 1984, s. 5-12).
27. Poul Enemark: »Øksnehandel«, *Kulturhistorisk Leksikon for nordisk Middelalder*, red. Allan Karker, XX, 1976, sp. 674-683.
Første oversigt over strukturændringen fra efterårs- til forårseksport.
28. E. Ladewig Petersen: »Production and Trade in Oxen 1450-1750: Denmark«, *Wirtschaft-*

- skräfte und Wirtschaftswege. Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte*, hrsg. H. Kellenbenz & J. Schneider, Bd. 9: Internationaler Ochsenhandel (1350-1750), hrsg. E. Westermann, (Akten des 7th International Economic History Congress, Edinburgh 1978), Stuttgart 1979.
29. H.V. Gregersen: *Toldsted ved Hærvejen*, Haderslev 1978.
Identifikation af enkelthandelnde i Toldstedregnskaberne.
  30. Ole Degn: *Rig og fattig i Ribe. Økonomiske og sociale forhold i Ribe-samfundet 1560-1660 I-II*, Århus 1981.
Optælling af udskibningen over Ribe havneregnskaber.
  31. Poul Enemark: »Oksehandelens historie ca. 1300-1700«, *Sortbroget Kvæg – baggrund og udvikling i Danmark*, red. A. Pedersen m.fl. Udg. Avlsforeningen for Sortbroget Malkekvæg i Danmark, 1983.
Første forsøg på en samlet oversigt på basis af regnskabsmateriale. Stor kildefortegnelse og litteraturliste.
  32. Mikael Venge: »Fra åretold til toldetat. Middelalderen indtil 1660«, *Dansk Toldhistorie I*, 1987, især kap. V, s. 139-173, jf. hertil også Poul Enemark: »Fra åretold til toldetat«, *Historie. Jyske Samlinger* ny rk. 18,3, 1990, s. 471-484.
  33. H. Becker-Christensen: »Protektionisme og reformer 1660-1814«, *Dansk Toldhistorie II*, København 1988, især kap. VIII, s. 219-241.
  34. Bjørn Poulsen: *Land – By – Marked. To økonomiske landskaber i 1400-tallets Slesvig*, Flensborg 1988. Jf. også hertil Poul Enemarks anmeldelse i *Historisk tidsskrift* bd. 89, 1989, s. 331-358.
  35. *Det danske landbrugs historie*, red. Claus Bjørn m.fl., I-II, København 1988.
  36. Poul Enemark: »Lybæk og Danmark. Skæbnemodstandere eller handelspartnere?«, *Kongemagt og Samfund i Middelalderen. Festskrift til Erik Ulsig*, (Arusia – Historiske Skrifter VI), Århus 1988, s. 161-189.
Forsøg på anslåede eksport- og importværdiberegninger for enkelte varer.
  37. Poul Enemark: »Flensborg og oksehandelen i årtierne op til 1500«, *Sønderjyske årbøger* 1989, s. 67-98.
Fortsættes i nr. 39.
  38. Poul Enemark: »En nordjysk prangerfamilie gennem 4 generationer«, *Slægter – Skjolde – Steder. Festskrift til Knud Prange*, Odense 1990, s. 29-47.
Forsøg på at give et overblik over handelsudviklingen i 1500-tallet.
  39. Poul Enemark: »Flensborg og oksehandelen i årtierne efter 1500«, *Sønderjyske årbøger* 1991, s. 35-72.
Fortsættelse til nr. 37.
  40. Poul Enemark: »Vesteuropa, Lybæk og dansk handel i senmiddelalderen«, *Historisk tidsskrift* bd. 91, 1991, s. 361-401.
Forsøg på en handelshistorisk syntese over senmiddelalderen.

»Vi evangeliske«

Kristendom og politik på Frederik I's tid

Af Troels Dahlerup

Den 30. juni 1993 forsvarede cand.theol. Thorkild C. Lyby sin disputats »Vi evangeliske. Studier over samspillet mellem udenrigspolitik og kirkepolitik på Frederik I's tid« (Aarhus Universitetsforlag 1993) for den teologiske doktorgrad. Her aftrykkes manuskriptet til professor, dr.theol. Troels Dahlerups opposition som første officielle opponent, efter at det har været underkastet en lettere sproglig revision og har fået tilføjet enkelte noter.

Højtærede dekan, højlærde professorer, vellærde doktorer, ærede tilhørere, kære præses:

Det er sandt at sige ikke hver dag, endsige hver måned, at der her på stedet ventileres en afhandling med kirkehistorisk sigte for den teologiske doktorgrad. Bogen har været længe ventet med ikke ringe spænding.

Emnemæssigt slutter den sig til den stribe af udenrigspolitiske afhandlinger, som jeg på forskellig vis har haft med at gøre, således Leo Tandrup's om Christian IV's og Frede P. Jensens om Frederik II's udenrigspolitik, men naturligvis især til Martin Schwarz Laustens magistrale arbejde om Christian III's forhold til sine nordtyske religionsfæller, og den oprædler følgelig umiddelbart som endnu et bidrag til belysning af periodens alt for forsømte udenrigspolitik.

Ganske vist starter vi (s. 11ff.) med ikke ringe undren over den ved første øjekast let bizarre indfaldsvinkel »Frederik I's personlige religion« (naturligvis inspireret af selveste Caspar Paludan-Müller), som bevares i ret afsvækket tilstand genoptages i værkets afslutningskapitel; derpå følger en lang række brede, lejlighedsvis hartad uendeligt omstændelige indledningskapitler: om periodens almindelige historie, om den på det nærmeste kaotiske tilstand i Danmark ved Christiern II's fordrivelse samt om samfunds- og kirketænkning, således at man lejlighedsvis kan være i tvivl om, hvorhen rejsen egentlig går, indtil vi – navnlig ved, hvad jeg anser for hovedstykket: skildringen af den tyske udvikling i 1520'erne (s. 198ff.) – indser, at det af præses stillede (og vel i virkeligheden fortsat problematiserede) spørgsmål skal søges løst eller i hvert fald grundigt belyst ved en sammenstilling af dansk reformationshistorie og af udviklingen blandt de

tyske reformationsvenlige fyrster (især i disses forhold til netop Frederik I); og når jeg anser dette for hovedstykket, det vægtigste og for mig væsentligste, er det naturligvis, fordi dette afsnit især hviler på den empiri og den primærforskning, der lader præses' evner for arkivstudier komme til deres ret (medens jeg, som det nok vil fremgå, i langt mindre grad er begejstret for hans teoretisering).

Dette er så meget vigtigere, når vi betænker, at store Bjørn Kornerup (i sin i øvrigt yderst elskværdige biografi over kirkehistorikeren L.N. Helveg i *Dansk Biografisk Leksikon*) med beklagelse måtte fastslå, at dennes kirkehistoriske arbejder (og her vel ikke mindst reformationsafsnittet) led under en total mangel på kendskab til udenlandsk kirkehistorie (vel en tidstypisk ulyst til at sammenholde dansk og tysk historie), dvs. at vi med dette værk omsider får et forsøg på virkelig at råde bod på det forsømte.

Men her opstår der straks et ikke helt uvæsentligt forskningsteknisk problem, da det er to ret forskellige former for »grundmateriale«, der skal sammenstilles. Nok findes der talrige store, gode og ganske nye værker om den tyske udvikling; men ikke nok med det har præses med største grundighed selvstændigt været en utrolig mængde primærkilder igennem. Til gengæld er det særdeles problematisk at betragte det materiale, som hans fremstilling af de hjemlige, danske forhold hviler på.

Hovedsageligt er det jo store, gamle Caspar Paludan-Müller (i lidt mindre grad Allen, samt specielt med henblik på kirkehistorien selvfølgelig gamle Helveg), og uanset at disses for deres tid banebrydende værker endnu er af betydelig værdi, er der faktisk tale om forfatterskaber, der er henvend 150 år gamle, og som her skal sammenstilles med en på mange måder dagsaktuel tysk forskning (det er således symptomatisk, at den omfattende litteraturnote 12 på s. 3 hovedsageligt opregner populærhistoriske arbejder fra dette århundrede).

Ganske vist er der ikke kommet meget til siden (præses overser naturligvis ikke J. Oskar Andersens indsats 1917 og 1927); men enkelte småbidrag kunne præses muligvis have haft lidt nytte af (se nedenfor). Og her foreligger altså den fare, at afhandlingen automatisk kommer til at halte, idet denne ofte splinternye tyske forskning (inklusive præses' egne bidrag) konstant relateres til en dansk helhedsopfattelse, der mildt sagt og med al respekt for Paludan-Müller lejlighedsvis virker lidt altmodisch, når vi som her går ud over det faktuelle og ind i tolkninger (in casu om majestætens »personlige« religion).

Læsningen lettes ej heller af præses' meget redelige stil: et spørgsmål rejses og diskuteres; på den ene side og på den anden – hertil kunne man måske, ja eventuelt bør vi omtolke spørgsmålet, der tænkeligt har været

forkert stillet, hvorefter gerne følger adskillige forbehold etc. etc. Bevarer, så vidt jeg kan se, når præsens gerne frem til et redeligt svar; men jeg er vist ikke den eneste, der efter alle disse visse-vasser nu og da rent har glemt, hvad det var for et spørgsmål, der her er søgt besvaret?

Allerede s. 13 rejser præsens helt berettiget spørgsmålet, om ikke Paludan-Müllers problem er rent anakronistisk (hvad vi er mange, der er tilbøjelige til at give ham ret i); men omtolket a la »hvilken holdning indtog majestæten til hele reformationstrøret«, er det jo bogens hele vejen igennem centrale spørgsmål.

Jeg ville gerne rejse et efter min opfattelse nok så centralt spørgsmål: Hvornår træffer vi egentlig Frederik I *som person*? Med eller uden Utenhofs berømte beskrivelse (her s. 13) af manden, der havde *pokerface*, så er Frederik I bestandigt *rollehaver* (ved lejlighed kunne han skifte rollen som konge ud med den som hertug af Holsten). Dette var Filip af Hessen helt klar over, men kan (s. 400f.) alligevel undre sig over, at Frederik ikke »som person« kan tilslutte sig et af de mange forbundsforslag (dvs. som »privatmand«; thi en sådan eksisterer ikke, i hvert fald ikke i kildematerialet). Pudsigt nok citerer præsens (men kommenterer ikke) den *ene* lejlighed, hvor Frederik udtaler velvilje »für unser person« (s. 401 nederst), fordi det er indlysende, at et sådant (helt nutidigt) udtryk: »personligt kunne jeg da godt«, på normalt dansk ufravigeligt efterfølges af et *men!* (det kan desværre ikke lade sig gøre etc.).

Problemet minder mig i øvrigt om Martin Schwarz Laustens påvisning af, at vel var Christian III forpligtet til at støtte sine nordtyske religionsfæller, men kun hvis der var tale om religionskrig, hvorfor han altid skaffede sig kejser Karl V's forsikring om, at dette rent konkret bestemt ikke var en sådan (men ganske almindelig politik), hvorfor den danske konge undgik at komme sine betrængte trosfæller til hjælp.

Præsens skriver (s. 19), at kong Frederik havde begrænset handlefrihed, hvilket nu engang gælder den meste politik, hvor det dengang som nu var vigtigt *at kunne prioritere*. Og kongens hovedsag var nu engang at holde sig ved magten (da han som bekendt var og blev en usurpator, der savnede udlandets accept). Men i en vis grad stod Frederik netop derfor ganske stærkt, da ingen ansvarlig dansk politiker ønskede sig alternativet, Christiern II's tilbagevenden (præsens anfører helt korrekt kongens »abdikationstrussel« s. 39).

Det nærmeste, præsens her i indledningen kommer til »en bekendelsehandling«, er vist fastebruddet 1526; men det kan ikke understreges stærkt nok, at dette sker i sammenhæng med, at kongen sætter sin datter »i kloster«, til og med et munkekloster! Det er dog ret skandaløst at lade en

dansk prinsesse ægte en forløben munk, der ydermere har brudt sit cølibatsløfte. Som præses rigtigt fremholder, brydes Danmarks udenrigspolitiske isolation ved denne kontakt til Preussen, selv om det ganske vist blot er to outsiders, der finder sammen (jf. senere s. 423f.). Den eneste »konfessionshandling«, vi har fra kong Frederiks hånd og mund, er nu engang hans håndfæstning med dertil hørende kroningsed, og den kommer han i den følgende tid til at bryde ret eklatant (så det er vist kun heldigt, at vi ikke har flere »bekendelseskrifter« af lige så tvivlsom værdi). I øvrigt er det vel karakteristisk for kongen bestandigt at søge at holde flest muligheder åbne, og alt for mange »bekendeshandlinger« ville begrænse hans spillerum og ydermere skabe den modstand, som hans velberegnedede »passivitet« behændigt undgik.

Som før antydet, virker fremstillingen af de danske forhold lejlighedsvis lidt mølædt, næsten som er den en fastslået kendsgerning, der ikke behøver at blive problematiseret: der optræder (bl.a. s. 30) klare reminiscenser af den i bund og grund forældede »klassekampstradition«,¹ skønt Christiern II selv mente, at det bl.a. var store dele af den jyske almue, der havde rejst sig imod ham,² og når vi (s. 164) hører om »den for sin danskhed berømmede« konge, overses totalt, at propagandaen imod ham rejstes netop på nationalitetsproblemet (udenlandske sæder og skikke, fremmed lov, samt de nederlandske Amagerbønder; en tradition gør Poul Helgesen til chefpropagandist), der tvang den gode danske prins Frederik til at komme sine landsmænd til hjælp.³ S. 36 hører vi, »at der var ringe forskel imellem de to kongers reelle politik, hvilket ej heller bør undre, da deres rådgiverkreds (f.eks. Mogens Gøye, Erik Banner og Ove Bille) var den samme.⁴ Vedrørende den 1527 skete legitimering af verdsliges opkrævning af gejstlige bøder (s. 42) kunne præses måske have erindret Kungälv-rapporterne, hvorefter praksis var mindst 30 år ældre.⁵

Med kapitel III (s. 56ff.) er det naturligt med en storpolitisk oversigt (hvor et Tysklands- eller Europakort havde været ønskeligt), om end det »geo-

---

1. Troels Dahlerup, »En bonde i kongens råd. Bidrag til Østjyllands politiske historie i Grevefejdens tid«, *Tradition og kritik. Festskrift til Svend Ellehøj*, København 1984, s. 51f.

2. Troels Dahlerup, »Ukritiske betragtninger over Christiern II's rigslovgivning«, *Middelalder, metode og medier. Festskrift til Niels Skyum-Nielsen*, København 1981, s. 261-278.

3. Dahlerup 1981, s. 271.

4. Dahlerup 1984, s. 60f.

5. Troels Dahlerup, »Den kirkelige disciplin i Danmark 1536-ca. 1610«, *Reformationens konsolidering i de nordiska länderna 1540-1610*, red. Ingmar Brohed, Oslo 1990, bl.a. s. 396 med noter.

politiske« vue med »den habsburgske indkredsning af Frankrig« vist forlængst er forladt af alle, idet det gerne var en fordel at have de indre linier, og specielt virker det mærkværdigt i den ellers så sobert skrevne bog at se paven blive korrekset for sit »verdenshistoriske fejlgreb« (s. 69 nederst).

Det er, som om præses forudsætter den moderne nationalstat som »det rigtige«, hvorfor det (s. 71) konstateres (om udviklingen ca. 1500), at »dette har næppe været til gavn for Tyskland«, hvor man efter nogen forundring opdager, at præses på det nærmeste identificerer »kejserriget« med det moderne Tyskland (næsten som det oldenburgske flernations-samfund vel kaldes »Danmark«, men bestemt ikke er en parallel til nutidens nationalstat).

Lige så nyttigt det end er at få en kort beskrivelse af dette tysk-romerske kejserrige (s. 71 ff.), lige så uheldigt er det at vælge sit udgangspunkt i Laffans oversigtsskitse (fra *New Cambridge Modern History*), og det ikke mindst på baggrund af, at præses umiddelbart forinden røber (note 86), at der generelt henvises til Gebhardt, som følgelig har en præcis og korrekt fortegnelse over den tyske rigsdags medlemmer 1521 (utvivlsomt bygget over præses' egen hovedkilde *Reichstagsakten* med lister over tyrkerskat, romertog m.v.):

1. stand (»bænk«) er naturligvis kurfyrsterne, hvor præses i et af sine hyppige forsøg på at være »overkorrekt« alligevel er unøjagtig i sin påstand (note 90) om, at kongen af Böhmen var selvstændig og ikke hørte med til riget (sic);
2. bænk er fyrstebænken, der består af såvel *geistlige* (ca. 60) som *verdslige* fyrster (et par og tyve fyrstendømmer, men med betydeligt flere besiddere (p.t. ca. 30-40?)), og
3. bænk = rigsstæderne (ca. 85).

Hertil kom endelig prælaterne (en ca. 75), der *ikke* havde sæde på rigsdagen personligt, men to (2) såkaldte curialstemmer, ligesom også de ca. 125 rigsgrever tilsammen besad 4 curialstemmer.

Egentlig turde det være ret overflødigt i en disputats med denne populære »fars«, men koger man andres fars op (til døde frikadeller), skal og må det være præcist og korrekt. Også et par stamtavler, f.eks. over Braunschweigerne kunne have været til nogen hjælp, selv om det skal indrømmes, at det omhyggeligt udarbejdede register er til stor nytte.

Med historiens (og historikernes) bagklogskab er det nemt at se svaghederne i rigets forfatning; men med dels kredsinddelingen, dels de gamle landefredsforbund spillede riget dog en ikke ringe rolle som garant for

indre fred, hvor netop det schwabiske forbund havde vist sin eksistensberettigelse ved fordrivelsen af det evige uromoment Ulrik af Württemberg 1519. Når vi senere gentagne gange ser Ansbach og Nürnberg optræde så utroligt »kejseroyale«, burde man overveje, om ikke deres medlemskab af netop det schwabiske forbund måtte anses for vigtigere end deltagelse i et nyt og helt uprøvet (konfessionelt, men) overvejende nordtysk forbund?

Lad os derpå springe frem til kapitel V (s. 106ff.) om Preussen, hvor jeg finder det prisværdigt, at præses ikke starter med blot selve Albrecht af Hohenzollern, men giver lidt »forhistorie«, hvorved vi bl.a. hører, at man faktisk allerede 1525 er ved at få en evangelisk kirkeordning med bisperne Polentz og Queiss i spidsen (og dette har måske i nok så høj grad været et muligt forbillede for den danske udvikling? jf. også den preussiske indflydelse på Sverige).

Men er det derfor nødvendigt at gå helt tilbage til 1226?? Og det så meget mere, som der er bedre og mere præcise oplysninger at hente i ethvert større konversationsleksikon. Takket være reformationens udbredelse af folkesprog kan vi konstatere, at preussisk ikke var »slavisk« (s. 106), men nært beslægtet med de øvrige *baltiske sprog* lettisk og littauisk. Vigtigere er vel at fastslå religionsspørgsmålets beskedne prioritering, da det altid så rettroende Polen kan acceptere kirkeordningen, så længe hertugerne har aflagt lensed (hvilket minsandten gentager sig, da Kurland 1561 blir et evangelisk hertugdømme, men under polsk lenshøjhed).

Om kapitel VII (s. 154ff.) kunne jeg bruge hele min knapt tilmålte tid, da jeg – i den udstrækning jeg har forstået det (jf. note 276 om præses' hovedværk Carlyle, hvor »man let mister overblikket«, sande ord) – finder det lidet heldigt. Når præses for en gangs skyld vover pelsen med et »jeg vil vove den påstand« (s. 166 øverst), følger en banalitet a la at »den nationale identitet« (hvad det så er for en) ikke spillede speciel statsdannende rolle.

Som eksempel på, hvor meget og anderledes præses kunne have fået ud af et sådant afsnit skal derfor blot omtales (s. 172) citatet fra Henrik VIII's lov af 1533, der (med et endnu ikke eksisterende ord) faktisk fastslår, at England er en *suveræn* stat. Udgiveren Tanner har en klassisk pædagogisk tåbenote, at »empire« naturligvis ikke må forveksles med »the britisk empire«; men præses har næppe været opmærksom på, at Tanner havde været død i 20 år, da hans lærebog i forfatningshistorie fortsat optryktes (1951), og at den vel var et fremskridt i forhold til dens forgænger, men at Elton (1960) skyndsomt lavede en ny (og langt bedre) lærebogs-kilde-udgave (i flere optryk).

Naturligvis må loven af 1533 være lidt forblommet («divers sundry old authentic histories and chronicles»), da der spilles på henholdsvis parlamentstraditioner (som Statute of Provisors 1351 og Præmunire 1353) og på selveste dekretet *Per venerabilem* (1201), der fastslår suveræne fyrsters uafhængighed af kejseren (som her vendes om a la »total suverænitet« også over kirken), på grundlag af hvilket franske legister hurtigt skabte maksimen »Rex Franciæ imperator est in regno suo«. (I sine sidste år beskæftigede afdøde Knud Hannestad sig meget med spørgsmålet, hvorvidt Saxo kunne have været inspireret heraf, da han beskrev afvisningen af Frederik Barbarossas krav om lensed?) Antagelig ville den nederst i note 276 opregnede Wilks kunne have været til bedre hjælp end Carlyle?

Præses foretrækker (s. 173ff.) glosen »territorialstat«, hvor jeg (og mange tyske forfattere) ville bruge »territorium« for at undgå dette anakronistiske statsbegreb; men helt afgørende er det selvfølgelig, at Luther ikke havde begreb om (og vel ej heller interesse for) statsret og derfor længe synes at have opfattet Karl V som naturlig descendent af Augustus: »det tog mange år, før Luther så dette i øjnene« (s. 195), sande ord.

Med kapitel VIII (s. 198ff.) starter så den arkivalsk-diplomatiske gennemgang af Tyskland i 1520'erne med de talrige forbundsplaner (egentlig en gammel rigstradition, jf. ovenfor), således om Regensburg (s. 203), hvilket som reaktion afføder Gotha-Thorgau-forbundet, hvor jeg finder, at den strengt videnskabelige afhandling faktisk begynder med gode analyser og mange fine iagttagelser, hvorfor jeg her vil begrænse mig til almindeligt akademisk pindehuggeri:

Hvem var bispnen af Riesenburg (s. 235)? Her giver end ikke det ellers så omhyggelige register nogen hjælp. Som Polentz var biskop af Samland med civitas i Königsberg og residens i Fischhausen, var den ofte omtalte Queiss biskop af Pomesanien med Marienwerder som civitas og sæde i netop Riesenburg (jf. herhjemme det velkendte, at Vendsysselbispnen havde (klosteret) Børglum som civitas og residens på Sejlstrup).

Vi hører (s. 245) på udmærket vis om »opbygningen af fjendebilleder«, hvor der vel egentlig menes, at gamle fjendebilleder er ved at afløses af nye (og et storartet eksempel gives deri, at Filip af Hessen efterhånden vender sig fra sin gamle allierede hertugen af Sachsen til fordel for den gamle modstander kurfyrsten sammesteds o.m.a.).

I klassisk tysk traditon skrives Mömpelgard, men registeret fastslår, at præses selvfølgelig ved, at Montbeliard ligger i Frankrig (hvor befolkningen i øvrigt den dag i dag er fransktalende Lutheranere!).

Af et svindelnummer at være fylder »den pachske handel« bravt; men

det er uudgåeligt, da den netop virker som en katalysator, der sætter skub i udviklingen. Personligt finder jeg det dog yderst ubarmhjertigt (s. 248) udførligt at citere Fabians vås (og det så meget mere, som denne i 2. udgave trak i land). Præses har tilsyneladende lidt svært ved at forstå, at en diplomat aldrig siger: Nej (thi så var han jo ikke diplomat), men i stedet: »Ja, men«! At også præses kan se »en vis rimelighed« heri (dvs. i Fabians »moralisme«, s. 338), viser præses' ukendskab til almindeligt diplomati, altid at have en undskyldning parat (Filips sygdomsmeddelelse i Augsburg er jo så meget mere nødvendig, da kejseren ellers ville tabe ansigt!).

Og det understreges, at selv for Filip er affæren bestemt ingen fuser, idet de frankiske bisper må købe fred af ham, samtidig med at Albrecht af Maintz (midlertidigt) afstår fra sin åndelige jurisdiktion i de hessiske besiddelser (egentlig en forudsætning for en evangelisk landskirke).

Endelig (s. 259ff.) vender vi os atter til Danmark, og her understreges det, at under alle vanskeligheder er de tyske evangeliske aldrig i tvivl om, at Frederik er på englens side, og det skønt det er et stort problem at opnå andet end uforpligtende sympatitilkendegivelser; her finder jeg faktisk det sikreste svar på præses' evindelige spørgsmål: Samtidens tyske fyrster var absolut overbeviste om, at Frederik var deres meningsfælle og medkæmper (hvis bare rigsrådet, finanserne og meget andet tillod det).

Følgelig foretager den hyperaktive Filip et af sine mange lynridt op til Gottorp, hvor der i april 1528 udfærdiges to (2) forbundstraktater, begge underskrevne, men ikke beseglede (ifølge *Danmark-Norges Traktater*), mon overhovedet »ratificerede«? Da rigsrådet hører dette, protesterer det (26/5) voldsomt (og takket være det altid omhyggelige register kan vi identificere den her nævnte Knud Gyldenstjerne med mester Knud Henriksen, den senere omtalte Odensebiskop).

Derpå anføres efter selveste Arild Huitfeldt en liste over adelsudbuddet (af 27/7, her s. 263f.), hvortil dog er at erindre, at vel er »doktor Arild« en udmærket gengiver af (ellers ofte tabte) kilder; men nogen saglig sammenhæng (ud over den besnærende kronologi) gives ikke. I betragtning af, at netop herredagen af 1525 havde beordret årlige, landsdelsvise rostjenestetakseringer med våbensyn, forekommer det nok så rimeligt at antage, at det er en sådan jysk-fynsk liste, som Huitfeldt har gengivet og dermed mere end insinueret, at der også var en årsagssammenhæng.

Hvorom alting er, virker det, som om alle parter hurtigt glemmer alt om disse april-traktater, da der endelig og omsider i oktober 1528 sluttes en rigtig forbundstraktat, om end rent defensiv, og præses understreger (ved sammenligninger af udkast og tekst m.m.), at kejseren udtrykkeligt er undtaget, dvs. at Frederik egentlig er forholdsvis uforpligtet (s. 269f.).

Derpå styrter vi frem til Speyer 1529 (s. 271ff.), idet vi gør klogt i (bl.a. med hjælp af registeret) at erindre, at »Brandenburg« bogen igennem (næsten) altid betyder *Ansbach*. Denne tyske tradition (vist dog gerne ledsaget af et forklarende »*markgreven af Brandenburg*«) er vi ikke forpligtet til slavisk at følge, men kan referere i et klart og umisforståeligt sprog. Disse afsnit er ikke mindst interessante til forståelse af Luthers psykologi, specielt hans hartad utrolige kejser- og rigsloyalitet, hvor det vel er karakteristisk, at de (især af Müller s. 276) anførte argumenter er den slags juri-steri og senmiddelalderlig skolastik, som Luther konstant gjorde op med. Endelig er man (s. 296) i stand til i Luthers fravær at kunne spørge Bughagen til råds, og med Brenz (s. 309) opdager man omsider, at der findes rigsstænder, der sandelig også er i besiddelse af forfatningsmæssige rettigheder, hvorpå det kan konkluderes (s. 315), at Luther har »en teologisk bestemt fortolkning af retstilstanden, der var urimeligt forenklet«, sande ord.

Midt i alle disse forbundsplaner (hvor Luther farer i flint, blot han hører Zwingli nævnt) vil jeg godt et øjeblik dvæle ved Frederiks brev til Filip (s. 331 ad note 682), som er dateret 3. november 1529.

Det er en opponents pligt at efterkontrollere præses' arbejde og dettes konsistens og akribi; men det har ikke været nemt at finde klare fejl, end-sige sjusk i præses' omfattende og uhyre grundige arkivarbejde, indtil jeg kom til dette brev. Marburg PA 1747 fol. 33 er skrevet i en nydelig og let læst kancellihånd og er dateret *tirsdag efter Alle Helgensdag*, hvilken som bekendt er 1. november. Da denne i 1529 falder på en mandag, må brevet følgelig skulle dateres til 2. november (sic).

Om præses så virkelig er svag i kronologien (som bekendt »historiens ryggrad«), eller han næsten overomhyggeligt gengiver sine forlæg, virker note 692 misforståelig (»Brevet er dateret 26.12.1528, men ... Waitz (viser), at det må være fra 1527«); forholdet er jo det enkle, at man dengang over store dele af Europa daterede *efter Kristi fødsel* (der som bekendt faldt 25/12), således også i Danmark (fra kong Hans til ca. 1596), dog undtagen kurien i Rom, der foretrak gammel (hedensk) romersk nytår ved 1. januar (hvilket kom til at spille en pudsig rolle i dansk reformationshi-storie, idet mindre ånder har været i tvivl om, hvorvidt kirkestormen i København 3. juledag nu egentlig skete 1530 eller – som hos Poul Helge-sen – 1531!).

Da rigsdagen i Augsburg 1530 (s. 339f.) forløber ret parallelt til rigsdagen i København, hvor der begge steder fremlægges *bekendelser*, havde det måske været værd at understrege, at religionsspørgsmålet aldrig var specielt højt prioriteret (selv om det omsider vist rykkede fra »eventuelt«

op på selve dagsordenen). Som Augsburg skulle skabe en front imod tyrkerfaren (og nominere Ferdinand), gjaldt det i Danmark om et forsvar imod truslen fra Christiern II.

Men her standser Rigsdagsakterne (med bind 8, og nok har Wolgast startet bind 10, men netop Augsburgbindet – nr. 9 – savnes hårdt), hvorfor præses har måttet anvende Förstemann (fra 1830'erne). Her konstaterer vi, at hele fem kurfyrster kan enes om en anmodning om at lade Ulrik af Württemberg blive restitueret, dvs. en rent politisk anti-habsburgsk politik.

Mon i øvrigt Melanchton selv havde forestillet sig, at hans »lejligheds-skrift« i al dettes forsonlighed over for traditionen og den skarpe front imod Zwingli skulle gå hen og blive den eviggyldige konfessionelle sandhed? (Det er vist ligeledes farligt at overfortolke den tilsvarende i København fremlagte bekendelse, da også denne er »et lejlighedsskrift«).

Da Filip er nødt til at være i Augsburg, må han denne gang sende sin marskal til Danmark, og dennes hastige ridt til Frederik I, hvor han bestandigt kommer »en færge for sent«, kan faktisk eksemplificeres med kancelliregistranternes mulighed for at skildre kongen hastige fart fra Jylland til Sjælland.⁶ Og først nu går det omsider op for Luther, at der næppe findes nogen »kristen politik« (»*politicus vir non est christianus*«, s. 372).

Omsider vender vi (s. 383ff.) tilbage til udgangspunktet om »Frederik I's bekendelse«, hvor det unægtelig – som allerede påpeget – forekommer mig vigtigere end nok så mange ord, at de tyske evangeliske aldrig tvivler på, at Frederik er på deres side, og det skønt de egentlig aldrig opnår positive reaktioner på de mange henvendelser. Interessen styrkes nok, når man betænker, at kongen på den ene side er suveræn (og ikke automatisk kejserens undersåt) og på den anden side er hertug af Holsten og dermed berettiget til »at blande sig« i tyske anliggender (i øvrigt vedblev de oldenburgske konger i århundreder at være en art »protektorer« for lutherdommen verden over). Men naturligvis kan Frederiks efter 1523 isolerede stilling have medført, at han så at sige er tvungen til at gå frivilligt med for ikke at stå helt alene.

Konfessionelle udtalelser (f.eks. 1526 eller 1527) måtte jo nødvendigvis have medført ubehagelige reaktioner fra f.eks. bispernes side, hvor hans pokerface og fortsat holden situationen flydende reelt giver ham (og den reformatoriske udvikling) et langt større spillerum. Men som tentativt svar på sit »anakronistiske spørgsmål« har præses fremdraget en gammel

---

6. *Kong Frederik den Førstes danske registeranter*, udg. Kr. Erslev og W. Møllerup, København 1879, s. 254f

traver (fra selveste Sleidanus 1557), at kongen *personligt* var positivt indstillet over for evangeliet (kunne man egentlig være imod?), men...! jf. ovenfor s. 96). Idet Christiern II-sagen tilspidises, bliver kongen endnu mere forhandlingsvenlig og tilslutter sig 1532 det Schmalkaldiske Forbund, medens rigsrådet i stedet foreslår en mere traditionel politik, dog næppe forbund med Frankrig og *England* (s. 408), idet jeg læser Frankrig og *Ungarn*,⁷ (hvilket må være = Zapolya), og idet Saalfeld-forbundet regner med, at også Bayern kan deltage, er det dermed en ren anti-habsburgsk alliance (som man næsten kunne forvente, at selv paven kunne tilslutte sig).

Men alt dette er i nogen grad underordnet, da Christiern II 1532 »flykpres« (s. 416f.). I betragtning af den kritiske moralisme, hvormed præses gerne behandler diplomati (jf. s. 338: »Man kan mene om denne form for diplomati...«), virker det ualmindelig kynisk at fastslå: »Men naturligvis kunne Frederik ikke tillade sig at lade den mand slippe fri...«. Hvad vi mener, er underordnet, men samtiden var dybt chokeret, og kun kongens snarlige død forhindrede rigets totale isolation; og idet Grevens Fejde kommer imellem, har man længe andet at tænke på. Men efter at Christian III 1536 ubestridt kommer i besiddelse af magten, bliver netop dette spørgsmål afgørende og reelt vel en forudsætning for at få sluttet fred med kejseren. Følgelig »overtales« mester Knud Henriksen (Gyldenstierne) 1542 til at afgive en lettere dobbelttydig forklaring, der dog først efter en ret fri »oversættelse« er anvendelig til brug over for udlandet, og først da kan kejseren med æren i behold indgå i Speyeraftalen 1544 (med den hemmelige biakt om Christiern II).

Endelig vender vi (i kapitel X, s. 423ff.) tilbage til forholdene i Danmark fra 1526 til 1530 med understregning af, at det hohenzollernske ægteskab repræsenterer et brud med »romersk-katolsk holdning«, hvilket understreges, da rigsrådet (herredagen) såvel 1526 som 1527 accepterer bruddet med Rom. Her kunne det vel have været understreget, at det havde man da prøvet så mange gange før (dvs. at det i og for sig ikke var så uigenkaldeligt, som det altså viste sig at blive). Det bør her understreges, at der i Danmark synes at herske yderst valne følelser over for Rom på denne tid: Det berømte klageskrift af 1536 imod de gamle bisper har på det nærmeste frit slag, om end med een, ikke uvigtig undtagelse; kun 2 (to) af bisperne beskyldes for at have været »paviske« (og af disse var den ene tilmed den pæne Ove Bille, hvis indflydelsesrige slægt nødtigt skulle

7. *Danske Magazin* 2. rk. VI, 1836, s. 124f.

fornærmedes); der var grænser for, hvad man kunne bilde folk ind. I sin krønike kommenterer Poul Helgesen bittert begivenhederne med den klage, at nu afløstes pavens tyranni blot af kongens!

Her mærker man dog, at præses – efter sine minutiøse arkivstudier i det udenlandske materiale – har anset det tilstrækkeligt at jævnføre sin empiriske indsats med, hvad man må kalde den traditionelle danske reformationshistorie, hvilket er skade, da denne endnu næppe er skrevet på et forsvarligt grundlag. Det er lidet præcist at hævde, at kongen 23. oktober tog Hans Tausen i sit værn (s. 426), da vi ikke ved, hvornår (eller hvordan) dette skete, blot at pågældende dato meddelte kongen Viborg by, at det var sket, og at staden anmodedes om at tage godt imod ham. Mester Jørgen Jensen fik derimod et skriftligt værnebrev i december i forbindelse med en art »borgerskabsbrev« i Viborg, hvor han skulle oprette en skole, begyndelsen til den smukke og vist uudryddelige myte om »præstehøjskolen i Viborg« (som jeg håber inden længe at kunne behandle i detaljer). At jeg blev opmærksom på problemerne omkring dette »menighedsfakultet«, skyldes ganske enkelt, at præses har skrevet gal dato: 2. december i stedet for det korrekte 1. december (anden dag *Andræa* må være »altera die«).⁸

I betragtning af at præses naturligvis følger nyere forsknings afvisning af et særligt »tolerance-edikt«, er det lidt mærkeligt at høre, at værnebrevene (og den dertil hørende evangeliske prædiken) »uundgåeligt ville svække gejstlighedens stilling« (s. 428). Det var dog egentlig blot bispernes jurisdiktion, der hermed undergravedes? Ligeså optræder (s. 436) der mindsandten »en evangelisk frikirke«, et af de tydeligste eksempler på Helvegs indflydelse. Og endelig kan Huitfeld-citatet (s. 473) i nogen grad stå som en art svar på præses' gentagne spørgsmål, selv om vi bestandigt må erindre, at der her ikke er tale om Huitfeld som kilde og (ofte fremragende) aktstykke-udgiver, men alene om den velinformerede historikers egen fornufts-konklusion (i øvrigt en ret nøje parallel til de mange tidligere tyske eksempler på, at man ikke er »lutheraner«, undtagen for så vidt etc., f.eks. s. 216). Endelig har præses lært af nutidens reformationsdebat, at reformationen næppe så meget var en begivenhed som et *forløb*, hvilket jeg bestemt ikke skal opponere imod.

Min konklusion bliver da, at det er et uhyre centralt problem i såvel dansk som også tysk (nordtysk) forskning, som præses her har givet sig i lag

---

8. *Jf. Kong Frederik den Førstes danske Registranter*, s. 124.

med. Måske er der alt i alt ikke de store sensationer, bl.a. fordi præses som et helt igennem redeligt menneske holder meget af at lade kilder og forfattere tale selv – hvilket lejlighedsvis kan bidrage til at gøre bogen meget, meget lang, en omstændelighed, der trods flere gode pædagogiske anslag gør den vanskeligt tilgængelig, jf. at det endelige svar – efter samtlige alternative tolkninger (og endnu et synspunkt etc.) – tit og ofte først kommer, når man har glemt, hvad pågældende spørgsmål egentlig var.

At man gang på gang er uenig – eller ville foretrække en anden formulering, evt. et helt tredje begrebsapparat osv. – skal ikke forstås som en kritik; det er nu engang præses' soleklare ret selv at vælge, hvor slaget skal slås.

Som gammel arkivar kan jeg kun beundre præses' flid og omhu i de meget omfattende arkivstudier (og samtidig misunde ham hans mange rejser), hvorfor jeg med glæde har sluttet mig til mine kollegers antagelse af dette – finder jeg fortsat – bestemt ikke uvæsentlige bidrag til den danske udenrigspolitikks historie.

Kommentar

Sygehusvæsenets historie

Af Gerda Bonderup og Jacob Christensen

Signild Vallgård: *Sygehuse og sygehuspolitik i Danmark. Et bidrag til det specialiserede sygehusvæsenes historie 1930-1987*. (Jurist- og økonomiforbundets forlag, 1992). 399 s., 325 kr.

Med denne afhandling har historikeren Signild Vallgård erhvervet den medicinske doktorgrad. Det er en utraditionel vej for en historiker at gå. Og utraditionel er også selve afhandlingen, såvel dens emne og formål som kombinationen af indfaldsvinkler. Den er usædvanlig, både set med historiker- og med lægeøjne. Sygehushistorien fra de seneste 60 år, som er en historie om sygehusenes udvikling fra såkaldt blandede til specialiserede og centraliserede institutioner, er ikke blevet skrevet før. Det er også første gang, nogen har sat sig for at finde ud af, hvilke forestillinger de centrale aktører – læger, politikere og embedsmænd – havde om de forskellige problemer, og hvordan de kunne løses, og at analysere, hvad beslutningerne medførte for sygehusenes udvikling. Der prøves to forskellige indgange, dels kvantitativt at undersøge sygehusvæsenets udvikling, inddelt i tyve tre-årsmoduler, og dels kvalitativt at analysere indhold og retorik i debatten herom. Og det er lykkedes vel.

Bogen har en klar struktur: Efter den statistiske undersøgelse følger en beskrivelse af de fire udviklingsfaser, som Signild Vallgård har fundet i sit materiale, nemlig det specialiserede og centraliserede sygehusvæsenes etablering, kon-

solidering, storhedstid og begyndende nedgang. For hver af faserne gør forfatteren kort rede for den generelle økonomiske udvikling, dernæst for den specielle sygehusudvikling og sidst for debatternes indhold og retoriske midler.

I den første fase (1930-45) opstod tanken om det specialiserede og centraliserede sygehus. Argumentationen herfor blev første gang fremført af medicinaldirektør J. Frandsen. Han og de andre debattører, der slog et slag for et sådant sygehusvæsen, udviklede en sygdomsopfattelse, som i højere og højere grad fokuserede på kroppens enkelte dele. Det medførte et krav om speciel behandling af disse dele og udpræget specialisering i enkelte fag. Yderligere henviste tilhængerne gang på gang til den rationelle side af sagen og den beslutning, der nødvendigvis måtte tages på grund af medicinens udvikling. Modstanderne, som der på den tid endnu fandtes en del af inden for lægeverdenen, hævdede, at mennesket skulle anskues som en helhed. Ude i samfundet og ikke mindst på Rigsdagen var man dog meget lydhør over for tanken om det specialiserede sygehusvæsen.

Konsolideringsfasen (1945-60) kendetegnedes hovedsageligt ved, at modstanderne var forsvundet, og at kroppen blev yderligere parcelleret, nu til celledniveau. Og ved at den specialiserede, behandlingsorienterede og stordriftsprægede sygehusmodel var blevet alment anerkendt i både handling og tænkning. Det hele fortsætter i den

næste fase (1960-73), dog begyndte man – især fra embedsmændenes side – sidst i 1960'erne at sætte spørgsmålstegn ved, at væksten i sygehusvæsenet nærmest var at betragte som en naturløvmæssig, selvaccellererende proces. Og fra midten af 1970'erne blev kritikernes røster stærkere og stærkere, de knyttede an til modstandernes argumenter fra 1930'erne og ønskede helhedssynet mellem kroppen og sjælen genindført. Indtil da var antallet af sengepladser, ansættelser etc. steget støt, men nu begyndte man at sætte bremserne i, samtidig med at de politiske partier opgav deres årelange konsensus med henblik på sygehuspolitikken. Derfor karakteriserer forfatteren denne sidste fase (1973-87) som det specialiserede og centraliserede sygehusvæsens begyndende nedgangsperiode, økonomisk, organisatorisk og ideologisk. Det skal dog ikke forstås således, at bevillingerne til sygehusene blev skåret ned absolut set, for det blev de ikke, tværtimod; men i forhold til andre ydelser i samfundet blev de nedprioriteret. I de tre sidste faser illustrerer Signild Vallgård sine iagttagelser med udviklingen i obstetrikken og gynækologien.

Der er mange flere pointer i bogen. Her vil jeg kun gøre rede for en af de bedste. I retorikanalysen peges på forskellige bevidst eller ubevidst anvendte figurer såsom begreber med positive konnotationer som »rationel«, »objektivitet«, »videnskabelighed« etc. Disse begreber fik først sidst i perioden en vis bismag. Aktørernes henvisningsfigurer med deres positive paralleller såsom »udviklingens ubønhørlige krav«, »den moderne lægevidenskab krav« eller »medicinens udvikling« levner ikke befolkningen og politikerne nogle valgmuligheder og bliver derfor brugt som magtsprog. Signild Vallgård siger, at de, der har magten, definerer indholdet af retorikfigurer. Og det var altså i den

ne sammenhæng det specialiserede og centraliserede sygehus.

Men der er også svage punkter i bogen, det svageste for mig at se er mangelen på en præsentation af udvalgskriterierne for debatcitaterne. Nok siger Signild Vallgård, at hun har brugt tre kriterier, hvoraf det første er: »Udsagn, der *efter min bedømmelse* har været repræsentative for debatten i den analyserede periode. Det er det vigtigste kriterium« (s. 26, GBs fremhævelse). Men jeg kunne godt have tænkt mig at blive delagtiggjort i forfatterens bedømmelseskriterier for selve repræsentativitetsanalysen. For netop at kunne vurdere kilders repræsentativitet er historikerens force, og kriterierne derfor skal fremstå klart.

Det forekommer mig også, at der er mangler i konsekvens: For hver fase præsenteres slutresultatet for den generelle udvikling for sygehusene i alle dens detaljer med hensyn til antallet af sengepladser, ansættelser af læger og sygeplejersker og antallet af specialafdelinger, anskaffelse af det tekniske materiel og den økonomiske ekspansion. Dernæst gennemgås debatterne, der ifølge indledningen er styrende for udviklingen (s. 23f. og 35). På den anden side siger forfatteren, at den faseinddeling, som hun har foretaget på baggrund af den statistiske analyse, også har været styrende for ideologi/debatanalysen (s. 29). På s. 282 ses problemet i en nøddeskal:

»Min undersøgelse har vist, hvilke forestillinger de implicerede danske politikere, læger og embedsmænd danne sig om, hvordan det offentlige sundhedsvæsen skulle organiseres – opfattelser, der blev udviklet på baggrund af allerede eksisterende forestillinger og med udgangspunkt i den måde, sygehusvæsenet var udformet på. Undersøgelsen har analyseret en politisk proces, som efter min mening illustrerer, at

politik, inden for disse rammer, kan lykkes.

De forandringer, der skete i sygehusvæsenet, var stort set diskuteret og efterlyst, før de indtraf, men der var ikke kun tale om, at aktørerne legitimerede en given udvikling. De formede den. Sygehusvæsenet er forandret og udviklet i væsentlige henseender på den måde, som politikerne mere eller mindre artikulere ønskede...«.

Men måske er problemet kun en variant af det med hønen og ægget.

Andre mindre ting kan påpeges, jeg vil nøjes med et par stykker. Når Signild Vallgård opererer med en fire-fase-model, hvorfor bruger hun så i en væsentlig argumentation nogle ni-årsmodeller, der sprænger de afstukne faser og forvirrer argumenternes gyldighed (s. 38)? Jeg blev også noget irriteret over, at forfatteren fortsætter med de små absurditeter, som 1970'ernes kvindebevægelse affødte ved for eksempel konsekvent at gøre alle patienter til hunkøn.

Afslutningsvis vil jeg gerne igen fremhæve det store, grundige arbejde, der er lagt i denne afhandling, der også er imponerende nytænkende, og som kombinerer forskellige indfaldsvinkler på utraditionel vis.

Gerda Bonderup

Som bogens undertitel meget præcist angiver, drejer Signild Vallgårdas disputats sig om en undersøgelse af det danske sygehusvæsenes udvikling i retning af en meget vidtgående lægefaglig specialisering i perioden mellem 1930 og 1987. Selv om forfatteren selv er omhyggelig med at understrege analysens begrænsning, har jeg efter læsningen dog også en fornemmelse af, at hun kunne være kommet en hel del længere i analysen med det anvendte materiale, hvis hun havde anlagt en bredere teoretisk synsvinkel.

Signild Vallgård formulerer på s. 23

selv undersøgelsens målsætning som en analyse af den ideologi, der har ligget til grund for de beslutninger, der siden 1930'erne er truffet om sygehusvæsenet. Hun anvender her Göran Therborns definition af ideologi som en måde at fortolke omverdenen på med hensyn til, hvad der er godt og rigtigt, hvad der er muligt, og hvilke handlingsalternativer man mener at have på et givet tidspunkt. Ideologien skal altså ikke forstås som et magtmiddel eller som udtryk for falsk bevidsthed, og Vallgård gør en del ud af at understrege, at det for en ideologianalyse efter hendes mening er mindre interessant at se på, nøjagtig hvilke grupper blandt de politiske, administrative og lægefaglige beslutningstagere, som formulerede de centrale ideologiske opfattelser.

Forfatteren afviser samtidig tre alternative forklaringer på sygehusvæsenets udvikling. Interessegruppemodellen kan ikke anvendes, fordi vi her har med både fremvæksten, konsolideringen og – måske – sammenbruddet af en bestemt sygehuspolitik at gøre. Behovsforklaringer lider af den mangel, at man ikke på en rimelig måde kan argumentere for en sammenhæng mellem sociale og sundhedsmæssige forhold på den ene side og hospitalsvæsenets udvikling på den anden; specielt ikke hvis man tager internationale forhold i betragtning. Endelig er problemet med forklaringer, der bygger på den videnskabelige udvikling, at de gør menneskelige frembringerer til objektive fænomener.

Jeg er enig med Vallgård i afvisningen af behovsforklaringerne, men afvisningen af interessegruppemodellen og vidensmodellen forekommer lovlig firkantet i forhold til resultaterne af hendes undersøgelse, hvilket jeg skal vende tilbage til.

Som grundlag for ideologianalysen har forfatteren samlet en omfattende statistik om hospitalsvæsenets udvik-

ling fra omkring 1920 og frem til 1987, som bliver præsenteret i kapitel 2. Der er naturligvis store problemer forbundet med opstillingen af tidsserier for så lang en periode, men det er efter min mening lykkedes for hende både at samle et materiale, der er relevant for den senere undersøgelse, og at behandle det med den fornødne forsigtighed, uden at forståeligheden er gået tabt. Kapitlet er i sig selv yderst læseværdigt og informativt.

Jeg vil her fremhæve, at Signild Vallgård gennem en undersøgelse af antallet af senge, den gennemsnitlige liggetid og antallet af specialafdelinger får vist, at perioden mellem 1927 og 1945 viste et fald i liggetiden fra 33 til 21 dage, samtidig med at antallet af senge steg kraftigt. Specialiseringen er derimod i højere grad et efterkrigsfænomen: I 1942 var der 187 specialafdelinger på de danske sygehuse, i 1981 782, samtidig med at antallet af sygehuse var faldet med omkring en tredjedel. Driftsudgifterne målt i faste priser blev fordoblet mellem 1920 og 1945 for så at ligge stille indtil omkring 1960, hvor en ny kraftig vækst, der varede til 1975 satte ind.

For eftertiden må årene 1972-1975 stå som hospitalernes gyldne år: Her steg driftsudgifterne med ikke mindre end 40 % målt i faste priser. Det er med god grund, at Signild Vallgård kalder perioden mellem 1960 og 1975 for det specialiserede hospitalsvæsens storhedstid.

Det er på baggrund af den statistiske analyse, at forfatteren laver en opdeling af tidsrummet 1930-1987 i fire perioder. Mellem 1930 og 1945 begynder modellen for et specialiseret hospitalsvæsen at fortrænge andre alternativer i den politiske debat, mellem 1945 og 1960 opnår den en næsten total dominans i diskussionen om sundhedspolitikens mål og midler, mellem 1960 og 1975 kommer modellen til fuld udfoldelse i den dan-

ske sundhedspolitik, mens perioden efter 1975 ser en delvis opløsning af dominansen og en fornyet diskussion af andre måder at indrette sundhedsvæsenet på.

Det er i virkeligheden udviklingen i magtforholdet mellem to alternative opfattelser af sygdom, Vallgård følger mellem 1930 og 1987, samtidig med at hun forsøger at sammenholde den med den institutionelle udvikling. Den første orienterer sig mod patienten som helhed og forsøger at sætte sygdommen i forbindelse med forskellige sociale og sundhedsmæssige faktorer, mens den anden anlægger et klassisk naturvidenskabeligt syn, hvor det er lægevidenskabens opgave at isolere de enkelte sygdomsfaktorer og udvikle behandlingen på specialiserede felter.

Selv om hun ikke laver en opgørelse af, hvor mange spaltemeter, de to synspunkter optager i fagtidskrifter, betænkninger mv., argumenterer Signild Vallgård alligevel overbevisende for, at der er sket et tydeligt skift i holdningen til sygdom blandt læger, embedsmænd og politikere i 1930'erne, så det naturvidenskabelige syn er blevet helt dominerende.

Det er desuden en styrke ved afhandlingen, at hun har taget et enkelt område ud og gennemgår dets faglige udvikling i efterkrigstiden parallelt med den generelle analyse. Rent faktisk viser udviklingen inden for gynækologien og fødselshjælpen, hvordan lægerne for det første har benyttet biologiske snarere end sociale kriterier i afgrænsningen af lægefaglige specialer, og for det andet hvordan den lægefaglige risikotænkning efterhånden gør det, der var en forholdsvis normal del af kvindelivet, til en kompliceret medicinsk begivenhed. På s. 199 viser forfatteren ved et var velvalgte citater, at mens omkring to tredjedele af samtlige fødsler i 1960 blev anset for at være ukomplicerede,

var andelen på mystisk vis faldet til en tredjedel i 1970. Bare to år efter var ethvert svangerskab blevet defineret som en akut risiko for både kvinde og barn. Det fulgte naturligvis heraf, at lægerne anbefalede, at fødsler burde foregå på hospital under lægeovervågning og anvendelse af hele den forhåndenværende teknologi.

Analysen af gynækologiens udvikling peger imidlertid også på svaghederne i analysen. Signild Vallgård gør en del ud af at analysere den retorik, som er blevet anvendt i den sundhedspolitiske debat, og hun viser, hvordan henvisningerne til og opfattelsen af den videnskabelige udvikling, dvs. det forhold, at man ikke kan – eller bør – stoppe udviklingen, har haft stor vægt.

Hvis man har analyseret udviklingen inden for et hvilket som helst andet policyområde i nyere tid, kan konklusionen ikke komme som nogen overraskelse. Den politiske og administrative diskussion vil oftest blive ført på et »sagligt« grundlag, og det interessante er derfor mere, hvorfor bestemte opfattelser har kunnet slå igennem og blive dominerende, og her synes jeg, forfatteren har været hurtigt til at lade alternative forklaringer ude af betragtning.

Hvis vi for det første antager, at den naturfaglige opfattelse af sundhedspolitikken har været dominerende, kan videnskabens udvikling inden for denne ramme være en gyldig forklaringsfaktor, også selv om der er tale om et menneskeskabt og ikke et objektivt fænomen. Det er efter min mening en både interessant og væsentlig konklusion, at et sæt af faglige standarder i vidustrækning har været i stand til at bestemme den førte politik på området, mens andre prioriteter har måttet vige. Man kunne måske oven i købet formulere den generelle hypotese, at sundhedsvæsenets udvikling i højere grad har været bestemt af lægevidenskabelige

forskningsinteresser end af hensynet til patienternes sundhed.

For det andet synes jeg, Signild Vallgård viger uden om den diskussion af lægernes politiske rolle, som hendes materiale i virkeligheden også lægger op til. En politolog som undertegnede kan ikke undlade at bemærke, hvordan både produktionen af læger og af lægekundskab får store effekter på sundhedsvæsenets organisation. Vallgård bemærker flere steder, hvordan man politisk må tage spørgsmålet om lægernes karieremuligheder op og indrette stillings- og afdelingsstrukturen efter hensynet til de yngre lægers ansættelsesforhold.

For det tredje rejser lægernes og forskningens rolle vel også spørgsmålet om, i hvor høj grad udviklingen på sygehusområdet har været styret af faktorer på udbudssiden. I nyere politologisk beslutningsteori vil man tale om »løsninger, der søger efter problemer«. For at tage gynækologien og obstetrikken som eksempel kunne man spørge, om gravide bliver ultralydsskannet og får taget fostervandsprøver for at forhindre misdannelser af fostre og for tidlig fødsel, eller for at lægerne kan anvende ultralydskannerne og fostervandstestene. Jeg synes perspektivet er relevant, fordi Signild Vallgård mange steder viser, hvordan nye behandlingsmetoder blev taget i brug, uden at der på noget tidspunkt er blevet gennemført undersøgelser af deres effekter på befolkningens sundhed.

Endelig har jeg en fornemmelse af, at forfatteren er lidt på vildspor, når hun i kapitel 6 diskuterer udviklingen efter 1975. Hun konstaterer, at de tendenser i retning af yderligere specialisering og udbygning af sygehusvæsenet, der havde domineret i 1960'erne, var blevet brudt. Vallgård præsenterer selv en række forskellige faktorer, som kan have haft betydning, men jeg finder det

selv tankevækkende, at de fleste udviklingslinier bliver brudt omkring 1975. Analyser af udviklingen i de offentlige udgifter i de industrialiserede lande viser, at den kraftige vækst fra 1960'erne og første halvdel af 1970'erne netop omkring 1975-76 blev afløst af enten stagnation eller en meget beskeden vækst.

Forfatteren har ret i, at det danske sundhedsvæsen generelt og sygehusvæsenet specielt reelt ikke har været udsat for besparelser siden 1975, men den internationale sammenhæng er bemærkelsesværdig, og man kunne godt forestille sig, at den nye økonomiske re-

striktion har haft effekter på sundhedspolitikens ideologi.

Sammenfattende mener jeg, at afhandlingens kapitel 2, hvor Signild Valgård opstiller og gennemgår en lang række statistiske indikatorer for sygehusvæsenets udvikling mellem 1930 og 1987 er yderst værdifuldt. Ideologianalysen i kapitlerne 3-6 er god inden for sine forudsætninger, men som mine kommentarer ovenfor viser, mener jeg, at forfatteren ved at tage et bredere teoretisk perspektiv kunne være kommet en hel del længere med det valgte materiale.

Jacob Christensen

Landbrugsorganisationerne, staten og politikerne

Af Vagn Wåhlin

Flemming Just: *Landbruget, staten og eksporten 1930-1950*. (Sydjysk Universitetsforlag, 1992). 583 s., 300 kr.¹

Landbrugsorganisationerne og landbrugsgets kooperative virksomheders landsdækkende organisationer har i Danmark op gennem det 20. århundrede haft stor indflydelse på mangfoldige og vigtige samfundsområder. Disse sammenslutninger har deres rødder i den andelsorganiserede landbrugsproduktion og har i samspil med bl.a. partierne Venstre og Det radikale Venstre påvirket det politiske systems rammelovgivning for landbruget. Nok så betydningsfuldt har det antagelig været, at dette organisations-system under Første Verdenskrig og igen fra 1930'erne og fremefter har

stået for det meste af den konkrete administration af den lovgivning, som fastlagde såvel de indenrigske som de udenrigske vilkår for produktion og afsætning for landbruget og dets forædlingsindustri. I mellemkrigstiden udgjorde alene baconeksporten til England i værdi op mod en tredjedel af landets samlede eksport, og helt frem til o. 1960 var landbruget og dets forædlingsindustri landets førende eksporterhverv. Derfor var samspillet mellem statsmagt, partier og landbrugsorganisationer af største betydning for såvel hele det øvrige samfund som for hver enkelt landmands produktions- og levevilkår. Mens tidsrummet 1919-33 og 1957-61 er dækket i forskningen vedrørende denne problematik,² har netop afhand-

lingens tidsrum, 1930-50, ventet på sin nu foreliggende, grundige behandling, om end resultaterne snarere udfordrer til fortsat debat end til faglig konsensus.

Dispositionsmæssigt er afhandlingen med en kombination af kronologiske og tematiske afsnit opdelt i fem hoveddele og i 16 kapitler. Hvert kapitel er igen opdelt i en halv snes underafsnit, der er markeret med tydelige undertitler, hvilket sammen med en klar indholdsfortegnelse gør det nemt at finde rundt i den omfattende afhandling. Fremlæggelsen er nøgtern, og sproget er klar fagprosa uden unødvendige akademiske kruseduller; men ind imellem savnes i de stoftunge afsnit lidt opmuntrende illustrationer, fx fra periodens veloplagte satiriske tegninger i *Blæksprutten* eller fra Bo Bojesens uovertrufne Venstre-vikinger.

Afhandlingens arkivalske materiale omfatter primært de ledende agrare erhvervsorganisationers bevarede arkiver fra eksportudvalgene og produktionsudvalgene, men også Rigsdagens gruppe-mødereferater og udvalgsbehandlernes arkivalier er inddraget. Den første gruppe er grundigst behandlet, og den håndværksmæssige side af arbejdet er solidt og nøgternt udført, mens man savner en principiel diskussion vedrørende det udvalgte materiales repræsentativitet og mulige tendenser og skævheder. Ministerierne havde på visse felter egne opfattelser. Her havde det været rimeligt med en stikprøvevis gennemgang af akterne derfra. Emnet drejer sig om *samspillet* mellem statsmagt og organisationer, og vi får hos organisationerne helt naturligt primært deres version af synspunkter og sagsforløb, hvilket antagelig ville blive nuanceret ved en inddragelse af fx ministeriernes materiale. Endvidere er det et spørgsmål, om en nøjere inddragelse af en for emnet centralt placeret person, som fx Erik Eriksen, kunne have givet en ræk-

ke nuanceringer til linjen fra det dominerende organisationsmateriale, ligesom en uddybende behandling af forholdene omkring de private eksportører kunne have afbalanceret det fremlagte billede.

Det trykte kildemateriale er i vidt omfang inddraget vedrørende en række organisationsblade. Der udvises sund sans over for deres dobbelte karakter af dels informationsfremlæggelse til medlemmerne, dels partsindlæg i en offentlig debat. Aviserne er derimod mere snævert udvalgt (vigtige dele af Venstre-pressen er udeladt) og kun medtaget i to et halvt år af den centrale periode 1945-50. Faglitteraturen til afhandlingens mange aspekter er overvældende, og et udvalg har derfor måttet foretages. Principperne for udvalget synes ind imellem lidt tilfældige, og en systematisk brug af gængse opslagsværker ville have hindret nogle fejl og uklarheder, fx omkring forholdene under Anden Verdenskrig.

Omkring *teori og metode*: Der har i de seneste år været ført en international diskussion, »korporatisme-debatten», om forholdet mellem erhvervsorganisationer, statsmagt og det politiske system. Flemming Just gennemgår hovedtrækkene i disse opfattelser, men det er ikke hans ærinde at opstille en ny generel teori herom på dansk stof. Derimod vil han som et af sine hovedspørgsmål afdække, om korporatisme-begrebet er nyttigt som »teoretisk forklaringsramme for undersøgelsen» (s. 21, 502f.). I sin praksis får han dog mere ud af begrebet »segmentering», der hentyder til stærke korporative træk i visse dele af systemet, uden at samfundet derfor som helhed er korporativt (s. 508 f.). Den teoretiske ekskurs har dog skærpet og nuanceret hans iagttagelser vedrørende visse sider af samspillet mellem staten og organisationerne. En mere systematisk komparativ fremgangsmåde

kunne have været anvendt til at udrede, hvad der var særdanske og tidstypiske træk, og hvad der var lokale varianter af mere generelle forhold – jf. s. 26f. og note 34, hvor tilsvarende forhold vedrørende stærke kooperative agrarorganisationer i Norge og Sverige fremføres, men ikke følges op. Dette må undre, da Just selv har fremlagt flere mindre komparative afhandlinger om nordiske og vesteuropæiske Kooperationer. Afhandlingen er ikke en teoretisk funderet politologisk fremlæggelse, men er derimod i sine centrale afsnit en klassisk *historisk* behandling af interaktioner i et vigtigt historisk forløb. Forfatteren har, men fremlægger ikke eksplicit, sin medbragte opfattelse af relationer og tendenser i en samfundsmæssig ramme-forståelse. Han har en heldig hånd med at fremlægge overbevisende opfattelser og udrede spegede tråde – han har »næse" for finesserne i det politiske spil. Læseren må følge forfatteren i hælene uden via en tydeliggjort angrebsvinkel, en rød tråd, på forhånd at kunne udregne resultatet. Som en god journalist eller kriminalforfatter tvinger Just os til at læse med.

Afsluttende om det *teoretiske og metodiske* må det mere generelt fremhæves, at forskeren selv på disputatsplan for ikke at blive styret af et komplekst og spændende stofs indre logik og mere umiddelbart forståelige muligheder til stadighed må afprøve dels repræsentativiteten af det benyttede materiale, dels relevansen af de fremdragne iagttagelser i forhold til arbejdets mere overordnede spørgsmål og synsvinkler. Denne kontrol kan foretages på i det mindste seks hovedmåder:

- 1) *teoretisk*, dvs. ved at afprøve, om materiale og/eller iagttagelser er rimeligt i overensstemmelse med det forventelige ud fra en overordnet teoretisk antagelse;
- 2) ved en *rammeforståelse*, dvs. ved at

udrede, om materiale og iagttagelser falder inden for det mulige og forventelige i forhold til en samlet samfundsmæssig og historisk ramme-forståelse vedrørende hovedtrækkende i en given kortere periode for det undersøgte samfund;

- 3) *over tid*, dvs. ved at undersøge, om vi – uden for store krumspring – i arkivalier og i konkrete forhold kan finde forudsætninger forud for og følger bagefter af det ved analysen fundne;
- 4) *komparativt*, dvs. ved at sammenligne med dels andre sektorer i samfundet, dels rimeligt parallelle forhold i nærliggende lande og så afveje, hvad der (in casu) nu var *specifikt* landbrugsmæssigt og dansk i den periode, men dog rimeligt troværdigt, og hvad der var *forskelligt*, skønt man skulle have forventet en vis lighed (fx ud fra pkt. 1 og 2);
- 5) ved overvejelse af *afgrænsningsproblematikken og repræsentativiteten*, dvs. ved at søge en afklaring af kriterierne for nødvendige afgrænsninger i teori, materiale, tidsperspektiv og emneomfang samt konsekvenserne af disse afgrænsninger for bærekraft af resultaterne og repræsentativiteten af elementerne i projektet;
- 6) ved en *kombination* af to eller flere af de nævnte tilgange støttet af almindelig sund fornuft og egen livserfaring.

Forfatteren har ikke redegjort for nogen styrende teori for sit arbejde og har ikke eksplicit fremlagt en *rammeforståelse* for, hvad der var hovedelementerne i den danske samfundsstruktur og de forandrende kræfter i Danmark 1930-1950; han har kun delvist i et *tidsperspektiv* søgt forudsætningerne for sit tema og har kun glimtvis pejet konsekvenserne op i 1950- og 1960'erne, ligesom han ikke har foretaget nogen konsekvent *komparation* og ikke nøjere har diskuteret *afgrænsninger og re-*

præsentativitet. Endelig har han kun implicit, men ikke eksplicit, ladet læseren forstå, hvad der er »sund sans” og »livserfaring”, og hvordan det kombineres med ovenstående. Derfor kan vi ofte ikke kigge ham over skulderen i værkstedet. Altså har han ikke systematisk fulgt og fremlagt procedurer, der kunne hjælpe ham selv, anmelderne/bedømmerne og læserne til at afgøre, om de i afhandlingen foretagne valg af materialer og synsvinkler samt de fremlagte tolkninger nu også var de eneste, de rigtigste og de mest frugtbare. Derfor fremtræder hos forfatteren ofte det faktiske skete som det logisk nødvendige – og alternativer forbigås eller henvises til det irrelevante område. – Efter denne bredside må det klart medgives forfatteren, at han kan sit *håndværk*, som regel udviser *sund sans* og har *tæft* for det politiske spil og fremlægger sine iagttagelser i det væsentlige *faghistorisk* solidt og med en ofte elementært spændende udredning af konflikterende interesser og klassiske rævekager.

Tidsmæssigt ligger hovedvægten i afhandlingen på årene 1945-50, mens fremstillingen vedrørende 1930'erne mere giver den nødvendige baggrund. Herved demonstreres det, at hovedelementerne i samspillet mellem landbrugsorganisationer og statsmagt allerede var fastlagt før Anden Verdenskrig med kriselovgivningen i 1930'erne og dens administration. På baggrund af den eksisterende forskning på området kunne forfatteren i kort form have vist, at vigtige dele af dette mønster allerede var introduceret før Første Verdenskrig (fx Lur-mærkningen som garantimærke for produkterne) og i bredere forstand fandt fast form under Første Verdenskrig. De danske agrare organisationer var ikke i hovedsagen defensive – som fx franske og tyske – men var tværtimod tidligt gået i spidsen for erhvervets modernisering og ekspansion og tilpasning til mar-

kedskræfternes barske vilkår. De skulle ikke i 1930'erne kæmpe for indflydelse, den havde de allerede før 1914. Systemet for effektivt samspil mellem statsmagten, partierne og landbrugsorganisationerne forefandt og var afprøvet i praksis, da krisen i 1930'erne (forfatterens startpunkt) på ny gjorde omfattende reguleringer nødvendige. Ligeledes havde det været ønskeligt med en oversigt over, hvorledes landbrugs- og producentorganisationerne rent faktisk greb styrende ind i 1950'erne og 1960'erne, efter at den egentlig statsligt legitimerende regulering var ophørt. Et sådant bredere tidsperspektiv ville have vist, dels at organisationerne hele tiden har ønsket og delvis formået at gribe styrende ind i forhold til deres højst individualistiske bagland af agrare småproducenter, dels at en styring i samspil med staten var i orden ud fra organisationsledernes opfattelse, når blot organisationerne havde fat i den lange ende af rebet vedrørende styringssystemet. Det lange perspektiv ville således yderligere have accentueret, at det centrale for landbruget i det 20. århundrede har været at tilpasse organisationernes virke til nye udfordringer.

Emnemæssigt koncentrerer undersøgelsen om styringen af landbrugseksporten og af agrarproduktionen. Dette er helt centrale områder, og de bliver i det væsentlige udredt. Men der savnes en diskussion af dels kriterierne for afgrænsningerne op til nært liggende områder – som fx husmandsforeningernes konstante interesse i den generelle jordpolitik eller de interne interessekonflikter mellem forskellige producentorganisationer – dels konsekvenserne af afgrænsningerne for en mere overordnet forståelse af det viste samspil i forhold til resten af erhvervslivet og det politiske system og samfundet som helhed. Betydningen af det sidste ses flere steder i forfatterens egen tekst, hvorefter

de agrare hovedorganisationer nogle gange synes at have taget bredere samfundsmæssige hensyn end de kooperativt producerende organisationer, der mere så på indtjeningen her og nu.

Afhandlingen er bygget op omkring to centrale spørgsmål (s. 19 og 21):

I. »Hvilke ændringer fandt sted i landsbrugsorganisationernes og partiernes holdninger til decentralisering og samspil med staten omkring landbrugseksporten i perioden 1930-50, og hvad var årsagerne til de eventuelle ændringer?»

II. »I hvilken udstrækning har centrale dele af korporatismebegrebet relevans som teoretisk forklaringsramme for undersøgelsen?»

Heraf er spørgsmål I klart det vigtigste både for forfatteren og i bogen som helhed, mens II mere synes udsprunget af den nødvendige søgning efter et muligt relevant teoriapparat (vedrørende II, se ovenfor).

Afhandlingen afdækker og besvarer i alt væsentligt det i I rejste spørgsmål. For Just har det væsentlige gennem afhandlingen dog været omhyggeligt og omfattende at redegøre for, hvorledes det faktiske samspil mellem statsmagt, politikere og organisationer gik for sig, og hvilken betydning dette samspil reelt havde for hovedaktørerne blandt landbrugets organisationer og i det statsligt-politiske system.

Man kan følge forfatteren i, at både accepten af at gå ind i et samarbejde mellem statsinstitutioner og landbrugets organisationer (begge forstået bredt) fra 1930'erne og den senere afvikling af de konkrete organer for reguleringer 1949/50 *mindre* var et udtryk for ændring i ideologi (der var principiel liberalistisk i landbrugets verden) og *mere* må ses som udtryk for nødvendige tilpasninger til de af omverdenen påtrykte vilkår – fx verdensmarkedets krise, verdenskrigene og efterkrigstidens proble-

mer (s. 477, 498f.). Hertil må føjes, at en del restriktioner mest var ad hoc løsninger på indre danske tryk og situationer, der ved paralleller i reaktionerne med tiden kom til at se mere planlagte eller koordinerede ud, end de egentlig var.

Det er en bæredygtig iagttagelse, at det anførte samspil styrkede de bestående organisationer, hvorved bl.a. nye grupperinger (fx 1930'ernes LS) kunne holdes ude fra reel indflydelse, ligesom husmændene kunne drages med ind, så landbruget stod samlet og dermed stærkt. For både ministeriets embedsmænd og for politikerne stod det som en klar fordel, at erhvervet selv gennem dets organisationer tog medansvar for, at en række ubehagelige restriktioner nu blev overholdt, ligesom organisationerne ofte foretrak selv at komme med udspil omkring opståede problemer frem for at få løsninger, der kunne være mere ubehagelige, trukket ned over hovedet. Bag den politiske konsensus og borgfred mellem partierne Venstre, Socialdemokratiet og De Radikale vedrørende restriktionssystemet og dets administration ser forfatteren rigtigt en samklang mellem hovedinteresser i det politiske system og landbrugets erhvervsinteresser, der igen forudsatte en rimelig gnidningsfri administration udøvet med en vis hensyntagen til forventninger og krav fra andre dele af samfundshelheden. – Her kunne det have været interessant med en undersøgelse af virkningerne af den vitterlige levestandardforringelse for arbejderne over for gårdmændenes relative velstand i krig og efterkrigstid; hvordan kunne borgfreden holde?

Andelsorganisationerne og deres ledere havde, som anført af forfatteren, efter Anden Verdenskrig stærkere end landboforeningerne lært at sætte pris på den af dem selv – i samvirke med staten – styrede udvikling vedrørende agrar-

produktion og landbrugseksport. Stemningen i landet var fra sidst i 1940'erne i brede kredse for at få afviklet hele restriktionssystemet, rationeringerne osv. Men ingen med magt og indflydelse over landbrugsproduktion og eksport ønskede, som vist i bogen, en tilbagevenden til tidligere tiders liberalisme, et blandingsøkonomisk samfund var accepteret. Kun langsomt godtog landbrugsproduktionens ledere afviklings-tendensen og søgte samtidig nye veje for fortsat indflydelse på produktion og afsætning – hvilket også lykkedes, men det ligger uden for bogens rammer.

Forfatterens understregning af det organiske og trelede samspil politikere/organisationer/ministerier forekommer konstruktivt over for den strukturelle, teoretiserende samfundsforskningens opfattelser, som Just kritiserer (s. 502-510). Han har klart fat i de komplicerede indre spændinger mellem dels landbrugets organisationer indbyrdes, dels ministerium/politikere over for organisationerne. Vigtig er her hans pointering af, at disse indre modsætninger

ikke fik lov til at splitte systemet – over for ydre pres stod man sammen.

Trods de anførte indvendinger skal der ikke herske tvivl om, at forfatteren har fremlagt en vigtig bog til forståelse af et centralt emne i nyere dansk samfundshistorie og har fortjent sin doktorgrad; læseren er til slut ikke blot mere vidende, men også klogere.

1. Disputats, forsvaret for den filosofiske doktorgrad den 4. september 1992 på Aarhus Universitet. Jeg takker 1. officielle opponenter, lektor, dr.phil. Erik Helmer Pedersen og den tredje medbedømmer på disputatsen, professor, dr.phil. Henning Poulsen for at måtte benytte den fælles disputatsindstilling ved udarbejdelsen af denne kommentar, som i øvrigt bygger på min opposition som 2. officielle opponenter.
2. Erik Helmer Pedersen: *Landbrugsrådet som erhvervspolitisk toporgan 1919-33* (1979); Jacob A. Buksti: *Et enigt landbrug? Konflikt og samarbejde mellem landbrugets organisationer i 1950'erne og 60'erne* (1974).

Arbejderhistorie – i 1990'erne

Af Niels Wium Olesen

Knud Knudsen, Hanne Caspersen og Vagn Oluf Nielsen: *Kampen for en bedre tilværelse. Arbejdernes historie i Danmark fra 1800-tallet til 1990*. SFAH skriftserie bd. 26. (Selskabet til Forskning i Arbejderbevægelsens Historie, 1991). 371 s., 250 kr.

Poul Porskær Poulsen (red.): *Arbejdernes Kulturhistorie i Vejle*, af Asbjørn Hellum, Bente Munk og Poul Porskær Poulsen. (Arbejdernes Fællesorganisation i Vejle og Vejle Byhistoriske Arkiv, 1991). 159 s., 225 kr.

Tove Kruse: *Bryggeriarbejderne i København – de første årtier*. (Ros-

kilde Universitetscenter, Institut for Historie og Samfundsforhold, 1992). 139 s., 70 kr.

Søren Federspiel (udg.): *Den røde by ved Vesterhavet. Arthur Hellstens erindringer (ca. 1900-1960)*. (Esbjerg Byhistoriske Arkiv, 1992). 87 s., 98 kr.

Børge Houmann og Morten Thing: *Venskab og revolution. Martin Andersen Nexø's og Marie Nielsens venskab og politiske virke 1918-24*. SFAH skriftserie bd. 25. (Selskabet til Forskning i Arbejderbevægelsens Historie, 1990). 276 s., 250 kr.

Forskningen i arbejderhistorie har i Danmark i de sidste godt tyve år gennemgået flere forandringer. I metode- og teoridiskussionen – der blandt andet har fundet sted inden for Selskabet til Forskning i Arbejderbevægelsens Historie (SFAH) – har et af de vigtigste temaer været, om forskningens centrale genstandsfelt skulle være den organiserede arbejderbevægelse eller arbejderklassen og dennes hverdagsliv. Med andre ord om det skulle være »historie fra oven« eller »historie fra neden«.

I 1970'erne var hovedvægten lagt på førstnævnte perspektiv. Der blev fokuseret på, hvordan den organiserede arbejderbevægelse formulerede sin politik og strukturerede sine organisationer. Trods sit tunge marxistiske teoriapparat var tilgangen i bund og grund ganske traditionel i og med, at det kun var bevægelsens elitelag, der blev undersøgt. Hvad der adskilte den fra den klassiske politiske historieskrivning, var først og fremmest en – til tider markant – venstreorienteret tendens.

Central var diskussionen af reformismen. Hovedtemaet var spørgsmålet, *hvorfor* den danske arbejder ikke omstyrtede det kapitalistiske samfund lige efter 1. Verdenskrig, som det blev forsøgt – og rent faktisk også gjort – andre

steder? Svaret på spørgsmålet fandt man i Socialdemokratiets reformistiske politik: dets accept af og vilje til at tage politisk ansvar for det kapitalistiske samfund. Spørgsmålet var, om denne accept var fremtvinget og »determineret af forhold i samfundets basis« – som de såkaldte kapitallogikere hævdede – eller om den skyldtes, at partiet svigtede sine socialistiske idealer og *frivilligt* accepterede kapitalismen som udgangspunkt for sin politik – den såkaldte »forræderi-tese«.

Fælles for reformismediskussionen og meget af den øvrige 1970'er-forskning i arbejderhistorien var, at den enkelte arbejder kun optrådte som objekt og viljeløst offer for enten samfundets *nødvendige* udvikling eller for en politisk elites manipulationer og forræderi. Han levedes ingen mulighed for selvstændig ageren eller stillingtagen.

I slutningen af årtiet rykkede genstandsfeltet over mod studiet af arbejderklassens dagligdag og arbejdsforhold. Ud over at være en reaktion mod fokuseringen på det snævert politiske og organisatoriske var nyorienteringen inspireret af britiske strømninger som History Workshop. Resultatet var et væld af artikler, bøger og afhandlinger, hvor de politiske kalkuler og intriger var fraværende, men fabrikkens støj, støj og slid så meget desto mere nærværende.

Modreaktionen i slutningen af 1970'erne forenedes efterhånden med 1980'ernes voksende gennemslag for den Annales-inspirerede kultur- og mentalitetshistorie. Med inddragelse af blandt andet arbejdererindringer – en inspiration fra den britiske Oral History-bevægelse – søgte man nu at nå til en forståelse af *hele* arbejderens liv: bånd og alderdom, arbejde og fritid, familie og sociale relationer i kvarteret osv. Sideløbende hermed dukkede arbejderklassens kvinder også op i histori-

eskrivningen. Et ellers hidtil ret forsømt område, hvilket jo ikke kan undre den hidtidige politisk-organisatoriske tilgang taget i betragtning.

I løbet af 1980'erne udkom også en del jubilæumsskrifter fra fagforbund og lokalforeninger. Hvor sådanne skrifter ofte tidligere var blevet forfattet af en af fagbevægelsens egne – typisk fagforenings- eller forbundsformanden – var det nu professionelle historikere, der stod bag. Her slog den nye kulturhistoriske strømning også igennem. Den enkelte arbejders hverdagsliv var i centrum, modsat tidligere tiders forbunds- eller foreningshistorie. Man tør vel gætte på, at en sådan interesse fra fagbevægelsen for sin egen og medlemmernes historie bunder i et ønske om at perspektivere bevægelsens formål og ide i en tid, hvor disse synes at blive opfattet som mindre tydelige og indlysende af både medlemmerne og samfundet generelt.

Det ser ud til, at i 1990'ernes arbejderhistorie vil selve arbejdet, eller arbejdslivet, stå centralt som forskningsområde. Hvordan har forskellige fag udviklet sig igennem tiderne? Hvordan har arbejdets organisering og de sociale relationer til kolleger og arbejdsgivere ændret sig? Hvilken indflydelse har disse ændringer haft på arbejderens identitet og på hans/hendes forhold til arbejdet, arbejderbevægelsen og samfundet i almindelighed?

Et forsigtigt gæt på, hvad der på lidt længere sigt vil blive behandlet, er forholdet mellem arbejderklassen, arbejderbevægelsen og religion. Hvad betød grundtvigianisme, Indre Mission og andre vækkelsesbevægelser for de millioner af arbejdere, der fra 1870 til 1960 flyttede fra landet til byen? Hvordan prægede det deres opfattelse af dem selv, arbejdet og deres integration i industrisamfundet? – Og på det politiske plan: Er der en sammenhæng mellem

lutheranismen og den socialdemokratiske velfærdsmodel? Heri findes måske endda et udgangspunkt, hvorfra man kan genåbne reformismediskussionen.

Blandt de udgivelser om arbejderhistorie, vi har set her i starten af 1990'erne, er det da også muligt at peje adskillige af de sidste 10-15 års nyorienteringer. Perspektivet »historie fra neden« er klart fremherskende, f.eks. kendetegnet ved en stærk fokusering på den almindelige arbejders hverdagsliv og ved den udbredte brug af arbejdererindringer.

Af de fem titler, der skal anmeldes her, er *Kampen for en bedre tilværelse* mest ambitiøst anlagt. Det næsten vove- ligt ambitiøse er skitseret i bogens forord: Intentionen var at skrive en bog om »den danske arbejderklassens og -bevægelses historie« til et bredt publikum, herunder »folkeskolens ældste klasser, gymnasiet og HF, tillidsmandsuddannelser osv.«. *Samtidigt* markeres et klart teoretisk udgangspunkt – det materialistiske (s. 13). Det imponerende er, at intentionerne lykkes. På forbilledlig vis, endda. Resultatet er blevet en art totalhistorie eller en Danmarkshistorie med særlig vægt på arbejderne og arbejderbevægelsen. Men det er også muligt at læse bogen som en status over de sidste 15 års forskning i dansk arbejderhistorie.

Der lægges ud med en redegørelse for det sociale, politiske og ikke mindst økonomiske opbrud i det danske samfund i første halvdel af 1800-tallet. Patriarkalske bånd var sine steder ved at vige for et kapitalistisk modsætningsforhold. Dette sættes i relation til de store revolutioner i Europa, og Marx' og Engels' teorier præsenteres.

Frederik Dreier (1827-53) var den første dansker, der forsøgte at vinde arbejderne for den socialistiske ide. Om end det ikke lykkedes for ham – han begik skuffet selvmord – var en lille skare

dog i stand til i 1856 at danne Københavns Arbejderforening. Men først med Louis Pio og kampfællers publikationer og agitation i starten af 1870'erne kom der for alvor gang i sagerne, og en større opbakning og en decideret organisation så dagens lys.

Som svar på, hvorfor det lykkedes for Pio og ikke for Dreier, pointeres det, at de materielle betingelser for dannelsen af en organiseret arbejderbevægelse først var til stede på Pios tid. En sådan forklaring kan synes for letkøbt og for mekanisk, hvis det ikke var fordi den med det samme følges op af et kapitel, der grundigt og nuanceret illustrerer periodens voldsomme forskydninger i sociale strukturer, produktions- og arbejdsforhold.

Sådan lykkes det hele bogen igennem at holde en vekselvirkning mellem arbejdernes dagligdag, de strukturelle forhold og det politiske niveau. Ofte også med kommentarer til den historiske forskningsdebat.

Efterfølgende beskrives og forklares hele den kendte historie efter samme mønster: fra slaget på fælleden og Pios og Geleffs flugt til USA, over Septemberforliget i 1899, DKP's dannelse, Staunings ministerier, krise, besættelse og velfærdssamfund til Schlüter-regeringerne.

Med hensyn til de politiske partier er *Kampen for en bedre tilværelse* naturligvis ikke så udførlig som partiernes »egne« partihistorier (*En bygning vi rejser* (1954) og *Kamp og fornyelse* (1971) for Socialdemokratiets vedkommende og *Det knager i samfundets fuger og bånd* (1972) for DKP's). Den er til gengæld så meget desto mere villig til at problematisere partiernes politik, strategi og taktik og til at relatere dette til arbejdernes dagligdag. Især Socialdemokratiet gives en dygtig og interessant behandling – uden at have i hverken den officielle partihistorie faldgrube

(den kedelige ærbødighed) eller 1970'ernes søgen efter konspirationer og forræderi.

Det evige socialdemokratiske dilemma mellem ideologi og praktisk politik bliver fulgt lige fra partiets stiftelse. Spørgsmålet om partiets radikalitet i 1880'erne sættes til afprøvelse, og konklusionen lyder, at nok formuleredes ideologien i klart revolutionære vendinger, men den parlamentariske vej blev erklæret ufravigelig. Således synes alliancen med gårdmændene under estrupiatet også at indicere problemer med at føre ordene ud i praktisk politik (s. 79ff.). Med storkonflikten i 1925 blev dilemmaet hugget ud i sten: En socialdemokratisk regering så sig nødsaget til at sætte politiet ind til beskyttelse af skruerbrækkere i en lovlig overenskomstkonflikt!

Besættelsestidens samarbejdspolitik gjorde ikke dilemmaet mindre tydeligt, men i efterkrigstiden skulle det få virkelig subtil karakter.

Med 1950'ernes teknologiske landvindinger væltede en sand rationaliseringsbølge ind over arbejdsmarkedet med tidsstudier, fyringer og et voldsomt opskruet arbejdstempo til følge. I de mange spontane arbejdskampe, det medførte, måtte arbejderne oftest stå alene, uden hverken partiets eller fagbevægelsens støtte. Det hang sammen med de storstilede industrielle moderniseringsstiltag, der var lagt op til i parti-programmet *Fremtidens Danmark* fra 1945. Programmet byggede på en antagelse om, at økonomisk vækst var forudsætningen for den velfærdsstat, som også blev sat i udsigt. Den industrielle rationalisering og den regulære udbytning af arbejderne var med andre ord prisen, der skulle betales for velfærdsstaten.

Da den velstandsmæssige eksplosion indtraf i slutningen af 1950'erne og samtidig afstedkom den »anden« indu-

strielle revolution og den »anden« store folkevandring fra land til by, var det danske samfund efterhånden så gennemforandret og den socialdemokratiske vælger ligeså, at en politisk rystelse som 1973-valget synes logisk. Socialdemokratiet havde selv – ikke mindst ved at gøre sin egen agitation stadig mere uideologisk – været med til at skabe arbejderens uden den traditionelle klasseidentitet.

Denne analyse af det socialdemokratiske dilemma står centralt i *Kampen for en bedre tilværelse* og giver bogens titel mening, men også en næsten tragi-ironisk dimension.

Der er dog også passager, der kan diskuteres. Både form- og indholdsmæssigt.

Bogen er delt i fire hovedafsnit således, at Knud Knudsen dækker tiden frem til 1. Verdenskrig, Hanne Caspersen mellemkrigstiden, Vagn Oluf Nielsen efterkrigstiden og først- og sidstnævnte besættelsen. Opdelingen har sat sig sine spor. Især Caspersens afsnit skiller sig ud ved at være mindre argumenterende og betydelig mere løs i dispositionen end resten af bogen. I indledningen til hendes afsnit præsenteres en arbejder fra mellemkrigstiden, som hun vil lade være »kommentator« til perioden og tilsyneladende også ledetråd i afsnittet (s. 127). Dette greb mislykkes desværre, i og med at denne arbejder kun nævnes ganske få gange. Læseren lades faktisk uden hjælp og retningsviser over 75 sider. Til gengæld sætter hun et fejende flot og meget præcist punktum for mellemkrigstiden ved at citere og, ja nærmest diskutere med Kjeld Abells »Melodien der blev væk«.

Sine steder synes redaktionen at have været lidt forhastet. Nogle personer nævnes op til flere gange, inden læseren præsenteres for de relevante baggrundsplysninger. Et andet sted bruges en halv side på sproglig tomgang, hvor So-

cialdemokratiets brud med beslutningen om ikke at træde i regering uden folketingsflertal gentages i det uendelige (s. 144). Med hensyn til ordvalg er der også problematiske passager. Hvorfor skrive »successivt« (s. 60), når man også vil have »folkeskolens ældste klasser« med? – og med samme målgruppe for øje er det nok også lidt for indforstået blot henkastet at tale om Gustav Bangs brug af »basis-overbygningsmodellen« (s. 109) uden at forklare dette begreb.

Lettere er det at leve med den sympatitilkendegivelse, der til tider dukker op i de sproglige nuancer. Men når denne sympati stiller sig i vejen for det saglige indhold, bliver det problematisk. Om de kontrakter, som visse landarbejdere ved århundredskiftet havde, hvor arbejds- og boligforholdene var sammenvævede, siges det, at »Socialdemokraterne... kaldte dem ved deres rette navn, 'slavekontrakter'« (s. 46, min kursivering). Der er ingen grund til at bakke et næsten 100 år gammelt politisk udsagn op, når prisen er begrebsforvirring. Slaveri er definitionsmæssigt en anden størrelse end danske landarbejderes forhold, hvor slemme de end var.

En vis slinger i argumentationen for, hvad det var for forhold, der stimulerede arbejdernes organisering i sidste århundrede skinner igennem i de første afsnit. Det centrale spørgsmål, om slette eller gode tider befordrede organiseringen, stilles ikke konkret. Resultatet er, at læseren bringes i vildrede, idet begge svar fremføres som årsager (s. 43 og 58).

I afsnittet om tredivernes krisepolitik kniber det både med argumentationen og de historiske fakta. »De borgerlige partier var af den opfattelse, at de offentlige udgifter og købekraften skulle begrænses...«, hævdes det (s. 174). Der er tale om en fordrejning. De borgerlige ville ikke begge dele. Kun begrænsning

gen af de offentlige udgifter var intentionel, efterspørgslens (for det er det, der menes, når der fejlagtigt skrives købekraften) formindskelse var en effekt af det første – en effekt der i øvrigt ikke var anerkendt af den klassiske økonomiske doktrin, som de borgerlige partier tilsluttede sig. I det hele taget er der flere eksempler på, at de politiske partier tillægges en økonomisk viden, de simpelthen ikke havde i 1930'erne. Socialdemokratiet kendte ikke Keynes' ekspansive finanspolitiske teorier i 1931, (hvilket hævdes s. 174), og derfor er der heller ingen grund til at »undre sig over, at Socialdemokraterne og De Radikale ikke evnede at skaffe flere i arbejde gennem erhvervsstøtteordninger, importreguleringer og offentlige arbejder«, ligesom der ikke var noget odiøst i, at »Regeringen virkede usikker på, hvordan den skulle virkeliggøre sin politik« (s. 177f.). Problemet var jo det enkle, at man så godt som ingen erfaringer havde med statsintervention i økonomien – og knap nok noget teoretisk grundlag herfor heller.

Som helhed fremstår bogen dog gennemarbejdet. Rigeligt udstyret med billeder (flot redigeret af Karen Kræmer), relevante tabeller, samt et godt kommenterende litteraturafsnit og et 11-siders engelsk »summary« til sidst – et register savnes dog. Sproget er stort set bogen igennem enkelt og præcist, disposition er klar og fint afvekslende mellem økonomiske/socialt facts, politiske begivenhedsforløb/analyser og mere farverige beskrivelser af hverdagslivet. Ved at lade disse forhold belyse hinanden og ved løbende at vise sammenhængen imellem dem lykkes det behændigt at gøre bogen til en forklaring af det materialistiske historiefyn. Formidlingsmæssigt set et lille kunststykke.

Kampen for en bedre tilværelse er en bog, der holder, hvad den lover. Det er i

sin *insisteren* på at skabe sammenhæng mellem almindelige menneskers hverdag, det politiske liv og historiens større linier, at den tager så godt som alle stikene hjem. Både SFAH og forfatterne kan være stolte af bogen. Interesserede i moderne dansk historie får ikke let ved at slippe uden om den.

Mens mange fagforbund i 1980'erne kunne holde 100 års jubilæum, er det nu ved at blive fællesorganisationernes tid. *Arbejdernes Kulturhistorie i Vejle* er en del af den bølge af jubilæumsbøger, og her er der netop tale om en markering af Fællesorganisationen i Vejles jubilæum i 1992.

Bogen er et af flere resultater af projektet »Arbejdslivets historie i Vejle«, der påbegyndtes i 1987 i samarbejde med Vejle Byhistoriske Arkiv og Fællesorganisationen. Under projektet blev et stort antal ældre arbejdere interviewet og studiekredse blev oprettet, hvor interesserede arbejdere bidrog til indsamling af materiale.

Helt i tråd med tidens tendens har forfatternes intention været at skrive de menige arbejderes historie frem for organisationens, uden at denne dog forbigås. Nøgleordene i indledningen er »at belyse hele arbejderens livssammenhæng« i de sidste 100 år (s. 6). Det lyder jo tilforladeligt og er også lykkedes. Men kun til en vis grad.

Man har valgt at begynde historien i 1796, hvor Vejle blev administrativt centrum for amtet. Hermed var der skabt basis for byens økonomiske ekspansion, som var forudsætningen for den begyndende industrialisering i midten af 1800-tallet. Tekstil- og levnedsmiddelvirksomhederne var centrale i byens industrialisering. Indbyggertallet blev tredoblet fra 1860 til 1901, og deciderede arbejderkvarterer opstod. Socialismens indtog i Vejle i form af et besøg af Poul Geleff i 1871 gives en sjov og god be-

skrivelse. På mødet stilles han af den lokale højskoleforstander til regnskab for *Socialistens* krav om afskaffelse af ejendomsretten og anbefaling af et friere kønsliv. Den slags kunne måske gå i København, men i Hovedlandet mødte det modstand – også fra nogle arbejdere. Geleff var blevet hørt sige: »Nej, her gaar det jo meget værre end i Randers«. Den første fagforening så dog alligevel dagens lys i 1875, og fra midten af 1880'erne bredte organiseringen sig kraftigt. Det er Asbjørn Hellum, der har skrevet det 30 sider lange indledende kapitel, hvor linierne trækkes op til 1900. Det har han gjort godt, således at man på klar og overskuelig vis får leveret forudsætningerne – både de lokale og de eksterne – for den efterfølgende historie.

I Poul Porskær Poulsens kapitel, der dækker tiden 1900-1920, er ledetråden de nye arbejderkvarterer i det såkaldte Vestbyen. Ved brug af statistisk materiale angående næringslivet, oprindelsestid for tilflyttere, erhvervssammensætning og aldersfordeling tegnes der et grundigt billede af kvarteret, som fint levendegøres og suppleres med erindringer. De kvindelige tekstilarbejders hverdag og deres fagforening beskrives ved brug af henholdsvis erindringer og foreningsprotokoller. Barndom og skolegang i Vestbyen, Arbejdernes Oplysningsforbund, Kooperationen, syndikalisme og påskekrise er også kommet med.

Bente Munks kapitel, som omhandler tiden indtil befrielsen, har naturligt nok krise og arbejdsløshed som det vægtigste tema, men også her behandles børn og skolegang. Det er også i denne periode, at Socialdemokratiet politisk set overtager byen med sikkert sæde i borgmesterolen siden 1919. Også Munk benytter erindringsmateriale, især i afsnittene om skolegang og besættelse.

Poulsen behandler under overskriften »Fra mangel til overflod« tiden frem til

1970. Velstandsstigningen følges fint i erindringsmaterialet, efterhånden som folk fik bedre boliger, isskab, scooter, bil og fjernsyn. Rationaliseringerne og det forøgede arbejdstempo omtales også, men her er det småt med forklaringer og perspektiveringer. Professionaliseringen af pleje- og omsorgsarbejde og den store stigning i erhvervsaktive kvinder behandles sidst i kapitlet.

Bogen, der i øvrigt har mange gode billeder, afsluttes med nogle kommenterede fotografier fra nutidens Vejle.

Arbejdernes Kulturhistorie i Vejle favner mange af de nyeste tendenser inden for arbejderforskning. Kulturhistorie forstået som de beskrevne menneskers hele tilværelse er i fokus. Både skolegang, fritiden, livet i kvartererne og selve arbejdet er krumtappen i denne historie, og ikke mindst de mange erindringsklip, der gives, bibringer fortællingen duft og atmosfære. Denne anmelder vil nødtigt have undværet betænkningen om, hvordan man under besættelsen fremstillede »marcipan« af kartofler; heller ikke fortællingerne om den forundring, folk følte i 1960'erne over, at deres forbrugsmuligheder år for år mærkbart forøgedes.

Desværre tabes temmelig mange af de positive elementer på gulvet, når man vurderer helhedsindtrykket. En jubilæumsbog skal naturligvis udkomme til tiden, men det har tilsyneladende været et problem at få denne her færdig. Den er nemlig urimelig sjusket lavet. Stave- og trykfejl, udeladte ord, forkerte årstal, orddelinger inde midt på linier, omtale af personer og blade, som ikke præsenteres ordentligt første gang, de nævnes, osv. florerer hele bogen igenem.

Men også fejlene på historiske facts er mange. For eksempel tildeler Hellum kvindelige tekstilarbejdere i 1895 5 kr. i timen (s. 27) – det har formentligt været ugelønnen.

Generelt er det et problem, at bogen ofte efterlader spørgsmål, den ikke besvarer. Hvorfor f.eks. opregne antal socialdemokratiske byrådsmedlemmer til forskellige tider, når læseren ikke informeres om byrådets størrelse (s. 101) (det rigtige antal er 17 medlemmer)?

Det største problem for bogen synes dog at være af en mere grundlæggende karakter. Det var intentionen at skrive en *kulturhistorie* med udgangspunkt i arbejderens hverdag, men den organiserede arbejderbevægelse er også blevet udførligt behandlet. Det er da også ganske rimeligt, da denne både må have været en del af netop hverdagen, men jo også fordi den ved denne lejlighed er anledningen til bogens udgivelse. Det triste er dog, at sammenhængen mellem arbejdere og parti/fagforeninger stort set ikke berøres og slet ikke træder levende frem. Især fraværet af konflikter mellem arbejdere og »bevægelsen« er en mangel og virker næsten mistænkelig: Er det ærbødighed over for jubilaren? Forhåbentlig ikke. Det er symptomatisk, at kildegrundlaget for bevægelsens historie er aviser og protokoller, medens det for hverdagslivet først og fremmest er erindringer. Hvordan kan det være, at ud af de utallige erindringsklip er der kun tre (!) der nævner fagforeninger eller parti? Er de interviewede arbejdere ikke blevet spurgt om bevægelsen, eller har de ikke talt om den? Og hvis det sidste er tilfældet: Er det så fordi den slags ikke tegner sig i erindringen og ikke trænger sig på, når der fortælles, eller er det fordi den organiserede arbejderbevægelse i Vejle *hverken* var eller er en del af den almindelige arbejders hverdag? Hvis det sidste er tilfældet havde (har?) blandt andet Fællesorganisationen et problem. I alle tilfælde har forfatterne et, fordi de ikke går ind og diskuterer et sådant forhold. Et problem, der desværre også bliver den uforskyldte læsers, som aldrig får svar.

»Bogen beretter om bryggeriarbejdernes livssituation i bred forstand. Om deres baggrund, om det samfund de levede i, om den industri de arbejdede i, om det arbejde de udførte, og om den fagforening de blev medlemmer af«. Således kridtes banen op i forordet til Tine Kruses *Bryggeriarbejderne i København – de første årtier*. Vejle-bogens centrale ord om »at belyse hele arbejderens livssammenhænge« har sin klare parallel i ordet »livssituation«, og den efterfølgende uddybning af intentionerne vidner da også om, at her er der tale om en bog, der ved sin tilgang placerer sig midt i hovedstrømmen af de sidste ti års arbejderhistorie.

Når så emnet – ølproduktion – også har noget umiddelbart fascinerende ved sig, er der lagt op til en spændende bog. Det får vi også. Ganske vist er koncentrationen lagt på arbejderne og deres arbejde, men det er nok så meget i kraft af produktet, øllet, at bogen rammer flere nerver i Danmarkshistorien: Et landbrugsprodukt, der i forrige århundrede blev gjort til genstand for industriel produktion. Et luksusprodukt, der var tilgængeligt for alle og derfor blev afsat på typiske kapitalistiske vilkår, med skarp konkurrence mellem producenterne.

Bogen, der henvender sig til bryggeriarbejdere (s. 1), gør udstrakt brug af erindringer, som Nationalmuseet i 1950'erne indsamlede blandt bryggeriarbejdere. Herved bliver bryggeriarbejderne omdrejningspunktet for hele fremstillingen og i kraft af, at erindringscitaterne gengives i lange klip, skabes der en levende atmosfære i beskrivelsen af både produktionen, arbejdet og dagliglivet.

Læseren ledes kyndigt igennem historien. Først præsenteres de typiske bryggeriarbejdere fra lige før århundredskiftet. Her var der tale om to hovedtyper: ham der kom fra landet, og ham der kom fra byen. Ved hjælp af erindringerne re-

degøres der fint for, hvordan de forskellige baggrunde prægede værdinormerne, men også hvordan landarbejderne oplevede lønarbejdet som en udvidelse af den personlige, sociale og økonomiske frihed. En frihed, der i tiden før den faglige organisering dog også var »friheden« til at klare sig selv i tilfælde af f.eks. arbejdsløshed. Med mindre arbejderen var ansat hos brygger Jacobsen på Carlsberg, hvor strenge patriarkalske forhold herskede med langt mindre frihed, men til gengæld større sikkerhed: »... underskriv aldrig disse Slavekontrakter« skrev arbejdernes fagblad om den allerede i 1881 stiftede pensionskasse på Gl. Carlsberg (s. 91ff.).

Ikke mindst netop sværvægteren Carlsberg og de særlige forhold, der var tale om her, var årsag til bryggerarbejdernes forholdsvis sene organisering i 1897 i København, og året efter på landsplan. Men medlem af De Samvirkende Fagforbund eller LO blev Bryggerarbejderforbundet aldrig. Dette er en særstatus i dansk arbejderbevægelse, som de menige arbejdere har hæget om lige siden, men som forbundsledelser fra tid til anden forgæves har forsøgt at ændre.

Den, og mange andre historier, kan læses i denne meget fine og uprætentøse bog om et fag og dets arbejdere i en periode af Danmarkshistorien, hvor der skete store ændringer.

Esbjerg er historisk set en interessant by. Grundlagt i 1868, købstad i 1899 og som bekendt i dag landets femtestørste by. En så hurtig vækst i den periode, hvor det moderne Danmark blev skabt, har sat nogle generelle udviklingstræk på spidsen i Esbjerg. Som *case study* til den nyere Danmarkshistorie, hvad enten det gælder demografisk/social mobilitet, industrialisering/modernisering eller skolehistorie er byen en guldgrube. Ikke mindst derfor er *Den røde by ved Vesterhavet* en interessant bog.

Der er tale om udgivelsen af Arthur Hellstens erindringer. Arthur blev født i 1898 i en smålandsk udvandrerfamilie, der ikke var nået længere end til Frederikshavn. Faderen, der var smed, blev i 1899 lockoutet og fyret, da han ikke ville melde sig ud af sin fagforening. Han prøvede derfor lykken i nybyggerbyen Esbjerg.

Hellsten-familien var en smedefamilie. Næsten 200 år tilbage kunne smedene spores og ikke nok med, at Arthur blev smed som sin far, det gjorde også alle hans otte brødre! Som fader – så sønner, og det gjaldt også det politiske, idet både Arthur og flere af brødrene delte medlemskab med gamle Hellsten i DKP fra partiets stiftelse i 1923. Da Arthur døde i 1990, havde han været medlem af DKP i 67 år og af Metalarbejderforbundet i 73!

Arthur Hellsten nedskrev sine erindringer i 1970'erne. Foruden at faget og partiets udvikling beskrives, er hans beretning således også førstehåndsindtryk af en bys næsten hele historie. Arthur var kunstnerisk og intellektuelt begavet. Han spillede violin, skrev sange og læste utrolig meget, men følte sig i mange henseender også »anderledes«: fattig, kommunist og ungarl. Denne fremmedgjorthed var han selv bevidst om, viser erindringerne, og den har formentligt også været grunden til, at han var så følsom en iagttagelse, som tilfældet var.

Beskrivelsen af barndomshjem, skolegang, læretid, selve arbejdets udvikling og konflikterne på arbejdsmarkedet er så levende og stemningsfuld, så det er en fornøjelse at læse. Arthur har øje for det særlige i, at faderen både var indremissionsk og syndikalist, men også for, at det var konerne, der vartede op til de politiske møder.

Selvfølgerlig dukker erindringsgenrens svagheder også op. Sine steder er det forglemmelser, andre steder er det

formentligt bevidst skønmaleri. Det forekommer mistænkeligt, når Arthur taler om sin egen og partiets indsats i modstandskampen før felttoget mod Sovjetunionen, ja helt uden at omtale DKP's dilemma i besættelsens første år.

Bogen er forsynet med en glimrende introduktion af Søren Federspiel, hvor han redegør for familiens baggrund, erindringernes tilblivelsessituation og redigeringsprincipperne bag udgivelsen. Det omfangsrige billedmateriale er ganske fortræffeligt og billedteksterne vidner om en grundig research.

Den røde by ved Vesterhavet kan varmt anbefales – den skal dog blot læses som det, den er: en personlig beretning om et aktivt menneskes lange virke i arbejde og politik.

DKP's stiftelse kan man også læse om i Børge Houmann og Morten Things *Venskab og revolution*: Bogen er en fyldigt kommenteret kildesamling omhandlerende Martin Andersen Nexø's og Marie Nielsens venskab og politiske virke fra 1918-24. Marie Nielsen var en kommunelærerinde, født i 1875 af fattige daglejerforældre. Gennem hårdt slid havde hun tilkæmpet sig en uddannelse, men også erhvervet sig en skarp social bevidsthed. Medlem af Socialdemokratiets hovedbestyrelse var hun allerede fra 1916, selv om hun hele tiden havde været at finde på partiets yderste venstrefløj. Ved partikongressen i marts 1918 meldte hun sig ud grundet uenighed i holdningen til den russiske revolution og i skuffelse over, at partiet havde deltaget i samlingsregeringen under 1. Verdenskrig. Herefter stiftede hun med en lille gruppe Socialistisk Arbejderparti (SAP) og bladet *Klassekampen*, hvis redaktør hun blev.

Hun blev fængslet ved en demonstration i november 1918, og efter et halvt års varetægtsfængsling idømtes hun på baggrund af artikler i *Klassekampen* 18

måneders fængsel. Sigtelser gående på demonstrationen måtte frafaldes, men dømmes skulle hun altså, og – som følge heraf – mistede hun også sit job. Senere var hun aktiv i 3. Internationale, på flere rejser til Sovjetunionen (blandt andet deltager på Kominterns 2. kongres) og en central person i stiftelsen af DKP i 1921-23. Hun skulle nå at blive ekskluderet af partiet tre gange inden sin død i 1951.

Kontakten til Nexø – den da allerede berømte og feterede forfatter – skabtes, da han sendte hende en hilsen i fængsel. Hermed var en intens brevveksling, der skulle vare i fem år, begyndt.

Disse breve er kernen i udgivelsen, men også andre breve og kilder er inddraget. Det hele er dygtigt kædet sammen til en fremadskridende fortælling af Things og Houmanns informative kommentarer. Brevene giver vidnesbyrd om et varmt venskab, der var ankret i en fælles politisk grundholdning. Engagementet skinner igennem hos dem begge, men også forskellighederne: han, den privilegerede forfatter, og hun, kvinden uden hverken penge, job eller status. Man følger dem i deres skriftlige overvejelser til hinanden om den rette politik i SAP og senere i Komintern. Meget spændende er det at følge forviklingerne og de talrige kupforsøg i forbindelse med dannelsen af DKP. Her kommer de to hovedpersoners forskellige temperamenter frem. Hun er ubønhørlig i kravet til sine partifællers redelighed og idealisme, medens han synes at udvise større evne til at acceptere – og overse – sine medmenneskers svage sider. Om en episode ved dannelsen af DKP i 1922, hvor de personlige ambitioner og brødniddet løb af med de implicerede, skriver hun således til Nexø: »Som letsindige Børn har de brudt alvorligt Arbejde ned for selv at lege Parti. Thi de leger... Således handler politiske Børn« (s. 187).

Et slående træk ved fremstillingen er den følelse, som både Nielsen og Nexø ofte giver udtryk for, af at være bærer af »det nye«, fremskridtet, moderniteten. Her i lyset af den russiske revolution er de så overbeviste om, at fremtiden kun bærer én mulighed i sig, den kommunistiske. Flere steder skriver Nexø blot »det gamle« eller »det nye« underforstået kapitalismen og socialismen. I denne følelse ligger der givetvis også kim til forståelsen af det skisma, som var under opsejling mellem venstrefløjen og Socialdemokratiet, der her i 1920'erne var ved at blive et folkeparti. Et skisma, som skulle uddybes i 1930'erne.

Venskab og revolution er ikke arbejderhistorie i traditionel forstand. Hovedpersonerne er jo ikke arbejdere. Og hvis det ikke er politik – i meget snæver forstand – der diskuteres i brevene, er det meget personlige emner. Men i kraft af den sag, som begge de to brevskrive-

re satte så meget ind på, gives der i denne bog et fortrinligt tidsbillede »fra sidelinien« til en spændende periode i dansk arbejderbevægelses historie. Her til har Thing og Houmann leveret et stykke professionelt arbejde.

Som helhed vidner disse udgivelser om, at arbejderhistorien er en gren af faget, som arbejder dynamisk og frugtbart med teori og metode – et arbejde, der tydeligt skinner igennem og ofte giver linie og perspektiv i fremstillingerne. At dette arbejde samtidig kombineres med en tydelig vilje og lyst til at omsætte nye forskningstendenser, -synsvinkler og -resultater til bøger, der henvender sig til et bredt publikum – ofte uden at give køb på den faglige standard – gør bestemt ikke arbejdet mindre prisværdigt.

Det skal blive spændende at følge den videre udvikling.

Ret og samfund

Af Jes Bjarup

Ditlev Tamm: *Retshistorie*, bd. 1: Dansk retshistorie, bd. 2: Romerret og europæisk retsudvikling. (Jurist- og Økonomforbundets Forlag, 1990-91). 295 + 330 s., 360 + 350 kr.

Ditlev Tamm: *Retsvidenskaben i Danmark. En historisk oversigt*. Retshistorie bd. 3. (Jurist- og Økonomforbundets Forlag, 1992). 272 s., 350 kr.

I *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* skriver Edward Gib-

bon i kapitel 44, at »the laws of a nation form the most instructive portion of its history«. Det er en selvfølge for jurister, men langt fra altid tilfældet for historikere. For en jurist kan det kun give anledning til forundring, at det kan lykkes en historiker som Søren Mørch at skrive bd. 1 om »Civilisationen« i samleværket *Det europæiske Hus* uden at nævne hverken Gaius eller Justinians *Institutiones*. Det europæiske Hus hviler på et fundament, der består af regler, der fast-

lægger en stats forfatning og de regler, som kan udstedes på grundlag heraf og derved nærmere bestemme indretningen af bygningen eller staten.

Søren Mørch vil »ryste på hovedet af Adam Smith, der som eksempel på arbejdsdeling i sine skrifter anvendte et dødssygt skotsk knappenålværksted i stedet for industri« (*Det europæiske Hus*, bd. 1, København 1991, s. 262). Hertil må jeg som jurist ryste på hovedet af Søren Mørch, dels fordi han misforstår Adam Smith, der udmærket var klar over, »at der var noget på færde«, dels fordi Søren Mørch ikke har opdaget betydningen af retsregler som fundament for staten som menneskeværk.

Ludvig Holberg taler om »Personer der aldrig have hørt tale om Institutioner og Pandecter«. For disse personer kan Ditlev Tamms *Retshistorie* bd. 1-2 samt *Retsvidenskaben i Danmark* være nyttig læsning. De retshistoriske bøger er undervisningsgrundlag for retshistorie ved Københavns Universitet og supplerer på udmærket vis hinanden. Tamm citerer den danske retshistoriker Henning Matzen for, at »vor ret er vedbleven at være national« (bd. 1, s. 12). Tamms gennemgang af dansk retshistorie fra »Lov og ret i middelalderen« til »Det 19. og 20. århundrede« viser, at dette synspunkt ikke uden videre kan opretholdes.

Dansk ret er blevet påvirket dels af den klassiske romerret, dels af den europæiske retsudvikling, som er de to hovedafsnit i bd. 2. Det fremgår også af *Retsvidenskaben i Danmark*, der er »et overblik over den danske juridiske litteraturhistorie« (s. 9). Denne juridiske litteratur har haft stor betydning for den juridiske uddannelse, juridisk tænkning og dermed også for regler for menneskers handlinger. Det viser Tamm i sin bog, som enhver kan læse med udbytte. Tamm skriver rigtigt, at »europæisk ret befinder sig i dag i en integrationsfase.

— Jurister fra lande med en romantisk tradition mødes med jurister med en uddannelse i common law eller skandinaviske ret. Romerretten har aldrig været enerådende i Europa, og dens betydning er på retur, men den retsvidenskabelige tradition, der i sin tid grundlagdes i Rom, fik en virkning, som gør, at romerretten stadig er en vigtig del af grundlaget for en europæisk ret i fortsat udvikling. Og kendskabet til romerretten og den europæiske retsudvikling er en vej til forståelse af og mere kvalificeret deltagelse i den dialog om retsordenen i fremtidens Europa, der bliver stadig vigtigere« (bd. 2, s. 301f.).

Dermed bliver retshistorie ikke blot et hjælpemiddel til forståelsen af nutidens ret og for »den moderne dogmatiks bestemmelse af retsbegreber« (bd. 1, s. 13). Det er selvsagt betydningsfuldt, hvad Tamms gennemgang også viser. Men Tamm understreger rigtigt, at retshistorien må »være med til at se retssystemet som en del af en større social sammenhæng. Det er en udfordring, men tages den op, får det retshistoriske studium en ny og mere spændende dimension« (bd. 1, s. 16, jf. s. 280). Tamm tager udfordringen op, og læseren har stort udbytte heraf, selv om jeg ikke deler Tamms opfattelse på alle punkter. Mine kritiske bemærkninger skal derfor forstås som et bidrag til den fortsatte dialog om retsordenen set i relation til samfundsforhold.

I sit berømte kapitel 44 understreger Gibbon også denne sammenhæng mellem retsregler og samfundsudvikling. Dette kapitel blev udeladt i den danske oversættelse. Måske fordi, som Gibbon udtrykker det, »the books of jurisprudence were interesting to few, and entertaining to none«. Men kapitlet blev oversat til tysk i 1789 af Gustav Hugo og anvendt som undervisningsgrundlag i romerret. Hvad der navnlig her fik betydning var Gibbons bemærkning om

juristernes virksomhed til at give responsa i retstvister (herom Tamm bd. 2, s. 26ff.). For Gibbon er det Hadrian, som gør op med Augustus og Tiberius' »despotism« og derved »restored the freedom of the profession to every citizen conscious of his abilities and knowledge«. Hugo og Savigny har stor tillid til egne evner, og hermed er der banet vej for at betragte samtidens juridiske professorer som selvstændige autoriteter, hvis udtalelser i form af retsvidenskabelige værker tjener folket. Som Tamm rigtigt understreger, gør Savigny »sig til talsmand for, at videreudviklingen af retten skete ved retsvidenskaben – som i det gamle Rom – og ikke i lovsform« (bd. 2, s. 288). Herved får den klassiske romerret væsentlig betydning for Savigny, idet Savigny opfatter tysk national ret som klassisk romerret.

Romerretten spiller også en central rolle for Tamms gennemgang i bd. 2. Det er Tamms »grundopfattelse, at der såvel fra en juridisk som fra en mere alment social og historisk synsvinkel er et rigt stof at finde i de mange tekster fra de romerske jurister, der er overleveret os. Bogen lægger derfor stor vægt på tekstlæsning og tolkning. Af samme grund er hovedinteressen knyttet til den såkaldte klassiske romerske ret frem for den senere romerret« (bd. 2, s. 13f.).

Ved begrebet romerret forstår Tamm »den klassiske romerret«, der omfatter tidsrummet fra Augustus (31 f.Kr.) til Diokletian (284 e.Kr.) (bd. 2, s. 19). Her virkede de romerske jurister, hvis retsopfattelse er bevaret i kejser Justinians lovsamling, *Digesterne* (Pandekterne), hvortil slutter sig *Codex*, en samling af forordninger, lærebogen *Institutiones*, samt *Novellae*, der udgives i årene 529-534. Hertil kommer Gaius' lærebog *Institutiones* fra o. 160 e.Kr., som blev fundet i et klosterbibliotek i Verona (bd. 2, s. 18, jf. bd. 1, s. 68). Tamm kunne have nævnt, at det var Niebuhr, som i

1816 opdagede manuskriptet, der satte Savigny i ekstase.

Hermed er der skabt mulighed for dels en dybere indtrængning i den romerske retsopfattelse, dels tilvejebringelse af et kildegrundlag til at konstatere, om der – med Tamms udtryk – »var piller ved teksterne« (bd. 2, s. 17). Allerede franske jurister som Budé, Cujas, Hotman og Donellus havde i 1500-tallet plæderet for en undersøgelse af romerretten på humanistisk grundlag (jf. bd. 2, s. 256f.). For Tamm er humanisternes slagord *ad fontes* udtryk for et ønske om nye kildeudgaver på et tekstkritisk grundlag. Det er korrekt. Tamm kunne have nævnt, at det også er et opgør med den tyske kejsers imperium støttet på romerretten. For de franske humanister er romerret ikke *ratio scripta*, men love fra et gammelt samfund, der ikke uden videre kan være retningsgivende for nutiden. I stedet henviser de franske humanister til sædvaner som grundlag for magtudøvelsen, hvor kongens rolle skifter fra at være dommer til at være lovgiver. De franske humanister – hvor Bodin burde have været nævnt – indfører et nyt begreb, suveræniteten, som legitimationsgrundlag for kongen. Det har siden haft stor betydning i den politiske diskussion. De franske humanister indfører også et nyt studium, *science politique*, som skal undersøge befolkningens sædvaner i de forskellige stater. Hermed er der skabt grundlag for komparative analyser af retsudviklingen. Denne nye politiske videnskab giver samtidig anledning til at påstå, at det retlige studium dermed bliver sammenblandet med det politiske studium. Det er jo også en kendt problemstilling i nutiden.

De franske humanister savnede kendskabet til Gaius' lærebog. Men med kendskab hertil kunne den tyske historiske skole med Savigny i spidsen redegøre for den rene – klassiske – romerret

(jf. bd. 2, s. 288). Det er denne klassiske romerret, som Savigny opfatter som den tyske nationale ret. Den tyske historiske skole får dermed et politisk sigte, nemlig at frigøre retsudviklingen fra lovgivningsmagten som i det gamle Rom. Derfor Savignys indvending mod lov-bøger. Justinians lovebog viser, at retsopfattelsen dermed forvanskes. Dernæst er det retsvidenskabens opgave dels at for-rædle folkets retsopfattelse, dels at erkende retsbegrebernes indre organiske sammenhæng på grundlag af begrebs-analyser frigjort fra politiske og moral-ske hensyn. Men den upolitiske retsvidenskab har et klart politisk sigte, nemlig at regulere samfundsforhold på grundlag af romerretlige begreber. Savignys monografi om besiddelse er ikke blot fremragende romerretsforskning (jf. Tamm, s. 288), men også et indlæg i datidens politiske spørgsmål om ejendomsforhold.

For Savigny er fundamentet for forståelsen af nutidens retsregler kendskabet til den klassiske romerske ret. Det er også fundamentet for Tamm. Så vidt jeg forstår, tilslutter Tamm sig opfattelsen, »at der er identitet mellem romerretten dengang og i dag, og at der er tale om en kontinuerlig udvikling. Det er den samme romerret, vi møder i forskellige skikkelser og afskygninger« (bd. 2, s. 220).

Men den romerret, som fik betydning efter Romerrigets fald, var jo ikke den klassiske romerret. Tamm har ikke ret i, at der er identitet mellem den klassiske – rene – romerret og eftertidens romerret. Den romerret, som fik betydning, var netop Justinians loveværk. Tamm siger herom, at »Justinians kodifikation er ikke en kodifikation i moderne forstand« (bd. 2, s. 227). Det er korrekt, for begrebet kodifikation blev først indført af Bentham i 1802 (jf. bd. 2, s. 277). Tamm understreger selv, at man ved beskæftigelsen med ældre ret skal »være

varsom med at overføre vort moderne begrebsapparat på datiden« (bd. 1, s. 56). Men hvorfor overholder Tamm da ikke selv dette vigtige metodeprincip? Det er misvisende at bruge begrebet kodifikation om Justinians loveværk. Dette loveværk blev gjort til genstand for retsstudier i Bologna på grundlag af »fundet af den komplette tekst af Justinians Digester« o. 1070 (bd. 2, s. 237). Justinians romerret – herunder også *Institutiones* og *Codex* – kunne bruges af den tyske kejser i striden med pavemagten. Kejserens jurister kommenterede Justinians romerret, der herved blev fortrængt af Accursius' *Glossa Ordinaria* fra 1235, der fik stor autoritet: »Hvad glossen ikke anerkender, anerkender domstolen heller ikke«, citerer Tamm (bd. 2, s. 237). Disse glossatorer efterfølges af de såkaldte post-glossatorer eller kommentatorer. Den mest berømte er Bartolus (o. 1313-57), hvor Tamm henviser til slagordet »ingen er jurist, hvis han ikke er Bartolist« (bd. 2, s. 240). Hermed er klassisk romerret fortrængt. Justinians loveværk bliver trykt i 1583 under titlen *Corpus Juris Civilis* (bd. 2, s. 258, jf. s. 15). Her er tale om tysk-romersk kejserret, der kan modstilles pavemagtens ret, den kanoniske ret, sammenfattet i *Corpus Juris Canonicum*, der udgives 1582 (bd. 2, s. 248).

Når Tamm vil understrege romerrettens betydning, er det derfor nødvendigt at skelne mellem den klassiske romerret og tysk kejserret på romerretligt grundlag. Det viser sig også i Tamms fremstilling, hvor første del af bd. 2 omhandler den klassiske romerret, og anden del beskæftiger sig med »den egentlige europæiske rets historie«. Men hermed giver Tamm til kende, at det ikke er den samme romerret. Der er forskel mellem den klassiske romerret og den tyske kejserret på romerretligt grundlag. Det er den sidste, som af politiske grunde bliver fremført som *ius commune*, den fæl-

les ret, der kan modstilles dels *ius particularare* eller den enkelte nations ret, dels *ius canonicum*, pavemagtens ret, som også gør krav på at være *ius commune*. Den danske retsudvikling som *ius particularare* kan således behandles under påvirkning af kejsreret og paveret (jf. herom bd. 1).

Tamm vil som nævnt understrege betydningen af tekstlæsning og tolkning. Det gælder navnlig behandlingen af den klassiske romerret i bd. 2's første del (s. 13-214). Den grundige gennemgang af klassisk romerret sker på grundlag af de romerske retskilder, som Tamm citerer på latin og giver danske oversættelser af. Tamm følger også Gibbons citeringsmåde, Dig. 1-2-2-1, hvor Dig. henviser til Digesterne, 1 til bog, 2 til titel, 2 til lov, og 1 til paragraf. Det vandt ikke genklang hos tyske romanister, som mente, at enhver var bekendt med romerret og derfor anvendte citeringsmåden l. 2. § 1, Dig. 1-2. Denne citeringsmåde genfindes også i Holger Federspiels *Romerske Retskilder*. Tamm har ret i, at det er vigtigt at beskæftige sig med klassisk romersk retstænkning. Som student kan man interessere sig for romerret, ikke for at få historisk viden, men for at erhverve praktiske juridiske færdigheder (sammenhold med bd. 2, s. 239). Man kan læse romerret for at erhverve kendskab til de romerske juristers metode. Det er Tamms opfattelse. Men det kan gøres med udgangspunkt i et romersk eller et nutidigt synspunkt. Hvis man vil forstå romerret, forekommer det mig, at udgangspunktet må være romersk fremfor nutidigt. Ved at sætte sig i en romersk jurists sted kan man opnå forståelse for »det romerske retssystemets særegenheder« (bd. 2, s. 14). Men man kan samtidig også opnå forståelse af det nutidige retssystem og retlig argumentation. Romerriket fra 31 f.Kr. til 284 e.Kr. adskiller sig væsentligt fra en nutidig vesteuropæisk stat (jf.

bd. 2, s. 102). Det er netop denne forskellighed, som er instruktiv og værdifuld. Det gælder også for sammenligningen mellem romersk retlig argumentation og en nutidig argumentation.

Men Tamm tager ikke et romersk, men et nutidigt udgangspunkt. Det viser sig ved omtalen af »sære primitive formler« (s. 79, jf. 102f.), hvor romersk kontraktsret karakteriseres som »primitiv«. Det viser sig også ved Tamms anvendelse af nutidige begreber. »Romerretten kendte ikke et begreb for aktivsiden svarende til vort udtryk fordring som modstykke til skyld« (bd. 2, s. 105). Men kan det da være rigtigt med Tamm at påstå, at »obligatio kan oversættes med fordringsret« (bd. 2, s. 104)? Mit svar er benægtende. På tilsvarende måde ved det romerske ejendomsretsbegreb. Tamm taler om begrebets »absolutte karakter«, der indebærer, at »ejereren af en ting har ret til på alle måder at råde over den og kræve den tilbage fra enhver, som den måtte komme uretmæssigt i hænde« (bd. 2, s. 71). Det stemmer ikke overens med den romerske kilde, Tamm gengiver (s. 76). Det er netop ved at forsøge at forstå, hvorledes romerne anvendte begreber, at man kan have udbytte af at læse romerret. For herved kan man blive klar over ligheder og forskelle mellem romerret og den senere retsudvikling. Tamm opfatter romerretten »som en lære, ikke om menneskelig opførsel, men om de juridiske begreber, som vi anvender til at beskrive menneskets retsstilling« (bd. 2, s. 219). Men det er en misvisende opdeling, for de romerske juridiske begreber giver netop udtryk for en lære om, hvilken menneskelig opførsel der er retmæssig eller uretmæssig. En anden sag er, hvorledes begreberne faktisk er blevet anvendt ved besvarelsen af retlige spørgsmål (jf. bd. 1, s. 16).

Hvis man vil forstå romersk retstænkning, må man gå metodisk til

værks og tage udgangspunkt i Gaius' eller Justinians *Institutiones*. Tamm siger, at Gaius' system er »lettilgængeligt med dets hovedinddeling i personer, ting og processuelle regler (personae, res et actiones)« (bd. 2, s. 38). Det har dog voldt senere jurister vanskeligheder at forstå denne systematik (jf. H.F. Jolowicz, *Roman Foundations of Modern Law*, Oxford 1957, kap. 8). Og Tamms egen gennemgang viser, at systemet ikke er »lettilgængeligt«. Hvor vil Tamm placere *obligationes* eller retskrav mod personer på en bestemt ydelse? For Gaius og Justinian er svaret oplagt: under kategorien ting, idet *obligationes* er ulegemlige ting (*res incorporales*) i modsætning til legemlige ting (*res corporales*). Men denne sondring omtales ikke af Tamm.

Begrebet ulegemlig ting kan også være vanskeligt at forstå for en nutidig jurist, navnlig for jurister, der er påvirket af Alf Ross' såkaldte realistiske retslære. Tamm skriver i *Retsvidenskabene i Danmark* (s. 250): »Metodisk er indflydelsen fra den skandinaviske realisme og især Alf Ross' retslære formentlig på retur. Tankerne doceres stadig som en del af den almindelige retslære, men værkerne er ikke længere grundlag for universitetsundervisningen og læses nu kun af få«. Heraf følger jo ikke, at Ross' retslære ikke stadig har betydning. For Ross må ethvert meningsfuldt begreb henvise til noget iagttageligt, og derved må begrebet ulegemlig ting blive en meningsløshed eller udtryk for magi. Den svenske retsfilosof Axel Hägerström mente at kunne påvise, at romerretten var kendetegnet ved magi, som stadig gør sig gældende i nutidens retlige begreber. Synspunktet drøftes imidlertid ikke af Tamm.

Tamm skriver, at »afgørende for forståelsen af retssystemets praktiske funktion er indsigten i den særlige mekanisme, hvorved det i romerretten fastslo-

ges, om en person havde bestemte rettigheder eller ej« (bd. 2, s. 51). Herved overser Tamm den nutidige drøftelse om, hvorvidt romerne overhovedet tænkte i rettigheder. Pladshensyn tillader ikke videre omtale, og jeg får nøjes med en henvisning til Brian Tierneys oversigtsartikel »Villey, Ockham and the Origin of Individual Rights« (i *The Weightier Matters of Law. A Tribute to Harold J. Berman*, ed. John Witte and Frank S. Alexander, Atlanta 1988, s. 1-31).

Tamm understreger søgsmålsadgangen – *actiones* – som kendetegnende for den klassiske romerret. Det er da også korrekt. Men lige så vigtigt er person og retsstilling (*res*), som angiver, hvilke begivenheder der kan give anledning til, at en person har en søgsmålsadgang.

Hvis man vil trænge ind i romerretten, kan man lægge Gaius' lærebog til grund. Herefter kan man lægge vægten på den processuelle søgsmålsadgang: a) Hvem kan sagsøge? b) for hvad? c) på hvilket grundlag? og d) mod hvem? Men søgsmåletets formål er at virkeliggøre kravet om en påhvilende forpligtelse. Så vægten kan også lægges på, hvilke begivenheder der kan give anledning til forpligtelser, eller i romerretlig tankegang kategorierne person og ting.

Denne klassifikation i person, ting og søgsmål i Justinians *Institutiones* er ikke blot en lærebog for begyndere. Det er også en lovbog for romerske borgere. På grundlag heraf kan Justinian kontrollere anvendelsen af retlige begreber og dermed også regulere menneskers tilværelse.

Det er også klassifikationen af Justinians *Institutiones*, som har haft betydning for eftertiden. Det understreges da også af Tamm, som henviser til betydningen heraf efter reformationen, hvor romerret får en styrket position i forhold til kanonisk ret (jf. bd. 1, s. 80), og nævner Fundats og Ordinans for Køben-

havns Universitet 1539, hvorefter »een professor juris skal holde lectier over Institutiones imperialis« (*Retsvidenskab i Danmark*, s. 25. Jeg har fulgt den danske oversættelse gengivet i Niels Krag og Stephan Stephanus' *Kong Christian den Tredie's Historie*, København 1776, s. 637ff. (citat s. 655)). Justinians *Institutiones* har således haft stor betydning også i Danmark (jf. s. 110 og 137). Den franske *Code Civil* er også påvirket heraf (jf. bd. 2, s. 283).

Det er derfor ikke blot romerrettlige løsninger på konkrete retsspørgsmål, men også den romerrettlige klassifikation, som udgør forbindelsen mellem fortid og nutid. Jeg savner en fremhævelse af det sidste aspekt i Tamms fremstilling. Jeg savner også en redegørelse for betydningen af retlige klassifikationer. Og jeg er slet ikke sikker på, at den klassiske romerrettlige klassifikation i person, ting og søgsmål er velegnet og anvendelig i nutiden. Det var også Ørstedes opfattelse, men hans arbejds metode forhindrede ham i at udarbejde en ny »Architektonik«, om end der var behov herfor (jf. hans Haandbog (bd. 1, s. 484)). – Under omtalen af de franske humanister nævner Tamm, at de »søgte at lægge andre former for systematik til grund« (bd. 2, s. 257). Det ville have været interessant at høre mere herom.

Tamm redegør for anvendelsen af romerrettlige begreber i de forskellige riger, der opstår efter Romerriget's fald. Tamm bruger her begrebet stat (bd. 2, s. 233). Men det er jo et moderne begreb, som kan give anledning til misforståelser. I bogens anden del erstattes tekstlæsningen af en mere generel beskrivelse af vulgærret og lensret ligesom glosatorernes, kommentatorernes og humanisternes beskæftigelse med de justinianske kilder. Kanonisk ret medinddrages også i et selvstændigt kapitel (kap. 14, s. 246ff., jf. herved bd. 1, kap. 1 om betydningen af kanonisk ret for dansk

ret). Engelsk *common law* omtales også, men for kortfattet.

Når Tamm taler om *ius commune*, savner jeg en omtale af den politiske magtkamp mellem kejser og pave og mellem kejser og italienske bystater, hvor romerrettlige begreber om kejserens placering har betydning. Jeg savner også omtale af kanonisk rets betydning for udviklingen af repræsentative styreform. I det hele bliver den statsrettlige tænkning forsømt. Jean Bodin omtales i bd. 1 (s. 116). Det er bemærkelsesværdigt, at der ikke er fundet plads til Bodin i bd. 2, der vil beskæftige sig med europæisk retsudvikling på historisk grundlag.

Kapitel 21 omhandler naturretten fra antikkens Grækenland til Montesquieu (bd. 2, s. 267, jf. bd. 1, s. 163f.). Det er en mangel, at de romerrettlige begrebsbestemmelser af *ius naturale* slet ikke medinddrages i fremstillingen, for det er dog disse begreber, snarere end Sofokles' *Antigone*, som har betydning for diskussionen. Tamm følger også den traditionelle opfattelse, at Hugo Grotius er »grundlægger af den nye naturretskole« (bd. 2, s. 270). Det er Pufendorf, der har gjort dette gældende; men herved overses Grotius' forbindelse til den thomistiske naturlovsopfattelse. Grotius ændrer denne naturlovsopfattelse til en naturretighedsopfattelse. Mennesket har naturlige rettigheder, og hermed indføres nye retlige begreber til at klassificere og beskrive menneskets retsstilling. Navnlig bliver rettighedsbegrebet betydningsfuldt (jf. bd. 2, s. 270). Såvel Grotius som Adam Smith skriver lærebøger med udgangspunkt i det enkelte menneskes rettigheder. Retsvidenskab er rettighedsvidenskab. Det ændres senere til lærebøger, der tager udgangspunkt i love, der fastslår pligter for mennesker. Pufendorf kan her nævnes, hvorefter der bliver tale om lovvidenskab eller lovkyndighed. Grotius gør til-

lige op med samtidens udbredte skepticisme personificeret i Karneades, men Grotius tænker her snarere på Montaigne. Grotius hævder, at der findes et holdbart grundlag for moralsk erkendelse. Dette grundlag er dels menneskets interesse i at bevare sit liv, dels menneskets ret til at forsvare sit liv over for uretmæssige angreb. For Grotius står det fast, at dette er retmæssigt og nødvendigt for opretholdelsen af ethvert menneskeligt samfund. Grotius er fortæller for en radikal naturrettilhedslære, hvor selv det enkelte menneskes frihed er en overdragelig rettighed. Det enkelte menneske kan gøre sig selv til slave hos en anden person, og et helt folk kan også give afkald på friheden og indordne sig under en enevældig konge. Det var tilfældet ved indførelsen af den danske enevælde i 1660 (jf. herom bd. 1, s. 115ff.). Tamm nævner ikke Grotius, men derimod Hobbes, men redegørelsen for kontraktforholdet er ikke præcis. Det er i den forbindelse vigtigt at fastslå, at Kongeloven går ud fra, at befolkningen uigenkaldeligt har overdraget magten til kongen. Denne aftale skal selvsagt overholdes, heraf også betydningen af bestemmelsen i Danske Lov 5-1-1 og 5-1-2, der ikke blot har privatretlig, men også statsretlig betydning. Det nævner Tamm ikke (bd. 1, s. 141).

Kongeloven går ud fra, at der findes en Gud og en konge; så er der også grundlag for at fastlægge en lov (jf. bd. 1, s. 94). Med kongen som indehaver af den enevældige magt er der grundlag for at skabe en lovbog – en *Corpus Juris Danici* – som kan tilvejebringe retsenhed blandt undersåtterne (jf. bd. 1, s. 126ff.). Forbilledet for Danske Lov er Justinians *Corpus Juris Civilis*. Danske Lov er, skriver Tamm, »hvad man kalder en kodifikation, en samlet lovbog, der tilsigter at regulere større dele af retssystemet« (bd. 1, s. 128). Men i bd.

2 får vi at vide, at Danske Lov er »i højere grad en samling af ældre gældende ret end en moderne kodifikation« (s. 253). Diskussionen om, hvorvidt Danske Lov er en kodifikation eller snarere en kompilation, beror på manglende klarhed i anvendelsen af begreber som lovbog og kodifikation. Det centrale formål for Danske Lov er at skabe retsenhed (jf. s. 128). Det må give anledning til undren, når Tamm påstår, at »Danske Lov bandt ikke retsanvendelsen« (s. 129). Det stemmer slet ikke overens med Fortalens ord, hvorefter »særdelis strengeligen befalis Dommerne og alle, som dømme skulle, at de udi alle Sager, som dennem forekomme, denne Lov som een Rettesnor følge«. Noget andet er, at den enevældige konge er over loven, såvel lovgiver som dommer, og derfor ikke er bundet af Danske Lov. Kongeloven går ud fra en Gud og en tro. Gudstroen er vigtig, hvorfor Kongeloven fastlægger den lutherske tro. Det indebærer en afstandtagen fra den katolske trosopfattelse. Her viser Pufendorfs betydning sig. Pufendorf vender sig også mod kanonisk naturrettilhedslære. Konsekvensen heraf er, at katolsk retstænkning forsvinder i lærebogsfremstillinger. Det gør sig også gældende hos Tamm, der dog nævner nogle navne (bd. 2, s. 269). Tamm mener, at kendskab til den europæiske retsudvikling »er en vej til forståelse af og mere kvalificeret deltagelse i den dialog om retsordenen i fremtidens Europa« (bd. 2, s. 302). Det er rigtigt, men det kræver også kendskab til kanonisk retstænkning, som ikke fortsat kan negligeres.

Pufendorf vender sig også mod Grotius' naturrettilhedslære. For Grotius kan spørgsmålet om, hvad der er rigtigt eller forkert, besvares uden hensyntagen til, om Gud findes. Det er Grotius' synspunkt, at målestokken for, om love er gode eller dårlige, er, om de er retfæ-

dige eller uretfærdige, idet der henvises til menneskers rettigheder. Det er ikke korrekt, når Tamm påstår, at Montesquieu er talsmand for »en relativ naturret« (bd. 2, s. 274, jf. *Retsvidenskaben i Danmark*, s. 101). Montesquieu er også talsmand for en universel naturret, hvor målestokken snarere er at henvise til sagens natur, som forstås som de rigtige moralske forhold, der forefindes uafhængigt af mennesker og Guds vilje. Men Montesquieu er ikke talsmand for en universel lovbog. Lovene må tilpasses tid, sted og nationens forfatning (jf. herved bd. 1, s. 280ff.). Det fik også betydning for Savigny og hans opgør med lovbøger (jf. bd. 2, s. 288).

For Pufendorf er Guds vilje en begrebsmæssig nødvendighed for at bestemme, hvad der er rigtigt eller forkert. Konsekvensen af denne opfattelse er, at love ses som befalinger, der hidrører fra Guds vilje eller hans stedfortræder, kongens vilje. Målestokken er for Pufendorf, om lovene er nyttige eller unyttige. Det er et utilitaristisk synspunkt. Det har sat sit præg på dansk retsudvikling. Selvom Grotius' *De Jure Belli* var Holbergs yndlingsbog (jf. *Retsvidenskaben i Danmark*, s. 76), så følger Holberg snarere Pufendorf (jf. bd. 1, s. 167ff.).

I det hele har Tamm ret i, at »naturretten ikke i Danmark kom til at virke synderlig befrugtende« (*Retsvidenskaben i Danmark*, s. 95). Tamm omtaler Niels Hemmingsens *De Lege Naturae* fra 1562, der nu foreligger i dansk oversættelse af Richard Mott (*Om naturens lov*, 1. del, København 1991, og 2. del, København 1992, jf. herom *Retsvidenskaben i Danmark*, s. 35ff.). Tamm skriver, at »Hemmingsen er ofte blevet fremhævet som en af forløberne for Hugo Grotius' naturretsopfattelse« (s. 54). Her henviser Tamm til, at Hemmingsen »anerkendte eksistensen af en naturret uafhængig af den guddommelige åbenbaring«. Men dette synspunkt

findes allerede hos Thomas Aquinas (jf. *Summa Theologia* Ia IIae Q94). Der næst at Hemmingsen hævdede, at »moralfilosofien kunne betragtes og fremstilles efter en videnskabelig metode«. Det centrale spørgsmål er imidlertid, hvad der skal forstås ved »videnskabelig metode«? Er denne metode en aksiomatisk metode, der giver viden i betydningen *episteme* eller *scientia*? Eller er den videnskabelige metode en taksonomisk metode, der giver viden i betydningen *phronesis* eller *prudentia*? Hemmingsen tilslutter sig den aksiomatiske metode og henviser til Euclid. Grotius er derimod talsmand for den taksonomiske metode og henviser til Aristoteles, *De Jure Belli*, Bog II, Ch. 23, § 1. Så Hemmingsen kan umuligt være forløber for Grotius. Men muligvis for Pufendorf og Wolff, som tilslutter sig en aksiomatisk metode og hævder muligheden af retlig – og moralsk – viden som *scientia*.

Men Grotius forfægter, som nævnt, at det kan godtgøres, at mennesket har naturlige rettigheder, som det er statsmagtens opgave at bevare og beskytte. Hemmingsen nævner – mig bekendt – ikke, at mennesket har naturlige rettigheder, men understreger tværtimod menneskets pligter under henvisning til Guds bud. Modsat Tamm vil jeg derfor påstå, at Hemmingsen ikke »indtager en smuk plads blandt Grotius' forløbere« (s. 55).

Men Tamm har ret i, at Hemmingsens opfattelse er i modstrid med Luthers opfattelse. Tamm har også ret i, at »det blev den lutherske opfattelse, der sejrede herhjemme« (s. 53). Herefter er der ikke plads for, at mennesket har rettigheder uafhængigt af suveræns vilje. Alle rettigheder er positive rettigheder fastsat ved suveræns love. Hvad der er retfærdigt eller uretfærdigt, beror alene på Guds – eller suveræns – vilje. Det er fordi der findes love, at der fin-

des retfærdighed. En naturretigheds-lære, som Grotius vil forfægte, er, at retfærdighed og uretfærdighed forefindes uafhængigt af Guds – eller suveræens – vilje. Det er fordi der findes retfærdighed, at der findes love. Det er også Kants synspunkt, men det vandt heller ikke genklang i Danmark.

Tamm siger ikke, at ansvaret herfor er A.S. Ørsteds, men det er tilfældet. Tamm skriver »i slutningen af det 18. århundrede introducerede den juridiske professor J.F.W. Schlegel som en af de første i sin naturret Kant herhjemme. Schlegel var i begyndelsen af sin universitetstid en foregangsmand, men han gjorde sig ikke som Ørsted klart, at der ikke fra de Kantske formelle naturretsprincipper kunne udledes sikre slutninger om indretningen af den positive ret. Det indså Ørsted – under indtryk af sin belæsthed i samtidens naturretslitteratur – og forlod Kant for med andre udgangspunkter at beskæftige sig med den positive ret« (bd. 1, s. 171, jf. s. 232, jf. også *Retsvidenskaben i Danmark*, s. 95f.).

Ørsted forkaster – ligesom Savigny – Kants naturretighedsteori for i stedet at tilslutte sig Hegels opfattelse. Hegel havde kritiseret naturretighedsteoriene i sin afhandling »Über die wissenschaftlichen Behandlungsarten des Naturrechts, seine Stelle in der praktischen Philosophie, und sein Verhältniss zu den positiven Rechtswissenschaften«, offentliggjort i december 1802 og maj 1803 i *Kritisches Journal der Philosophie*. Ørsted var bekendt med denne afhandling, og det er baggrunden for hans kritik af Schlegel. Det er i denne afhandling, Hegel gør op med hidtidige fremstillinger af naturret. Efter Fichtes naturret bliver staten en tvangsanstalt, hvor friheden går til grunde. Kants kategoriske imperativ er uegnet som grundlag for love, da det er formalistisk og indholdsløst. Hegel tager afstand fra, at

mennesker har naturlige rettigheder. Ifølge Hegel findes rettigheder kun i staten, som må betragtes som en organisk helhed gennemtrængt af sædelighedens ide. Ørsted tilslutter sig Hegels opfattelse, hvorefter enhver rettigthed alene beror på kongens vilje. A.S. Ørsted regnes, som Tamm skriver, »i almindelighed for den danske retsvidenskabs fader« (bd. 1, s. 227, jf. *Retsvidenskaben i Danmark*, s. 119ff.). Ørsteds afstandtagen fra, at personer har naturlige rettigheder, har haft stor betydning for eftertidens danske retsvidenskab.

Tamm er kritisk indstillet over for de danske naturretlige værker forfattet af Holberg, Nørregaard og Hurtigkarl. »Ingen af de danske naturretlige værker er præget af originalitet, men er til det epigonagtige grænsende overførsler af fremmede systemer til dansk« (bd. 1, s. 171, jf. *Retsvidenskaben i Danmark*, s. 97). Men heller ikke Ørsted er »grundlægger af en ny metode eller et nyt system inden for retsvidenskaben« (*Retsvidenskaben i Danmark*, s. 119). Hvorledes kan Ørsted da betragtes som »den danske retsvidenskabs fader«?

Svaret herpå kan være, at Ørsted alligevel har »udviklet en selvstændig retslære, der i langt højere grad tog hensyn til borgernes moralske og religiøse overvejelser som led i virkeliggørelsen af statens formål« (bd. 1, s. 231).

Denne »selvstændige retslære« støtter Ørsted imidlertid på en idealistisk erkendelsesteori, hvor Ørsted er sandhedsvidnet for den rigtige opfattelse. Ligesom Savigny vil Ørsted gøre sig »til talsmand for, at videreudviklingen af retten skete ved retsvidenskaben – som i det gamle Rom – og ikke i lovsform« (bd. 2, s. 288). Heraf følger Ørsteds supplement til Nørregaard og Haandbogen med stadigt Hensyn til Hurtigkarl. Da Ørsted imidlertid ikke opnåede nogen universitetsstilling, kun-

ne han derimod som dommer, som deputeret i Danske Kancelli og senere som generalprokurør omsætte sine opfattelser i lovsform. Men Ørsted deler Savignys synspunkt over for lovgivning: »faren for forvanskning af folkets retstilstand ved lovgivers vilkårlige indgreb, retsikkerhed, vanskelighederne ved at formulere udtømmende retssætninger« (bd. 1, s. 233). Det rejser jo spørgsmålene: Hvad er kendetegnende for »folkets retstilstand«? Og hvad er »statens formål«?

Af Tamms fremstilling fremgår, at svaret herpå vil bero på kendskabet til romerret og retsvidenskabelige fremstillinger. Det ville have været ønskeligt, om Tamm tillige havde fremsat nogle kritiske kommentarer over for Ørsteds beundring for »de romerske juristers evne til analyse af den enkelte juridiske konfliktsituation, eller som Ørsted udtrykker det: »deres levende og gennemtrængende Indsigt i Retsforholdenes Natur« (s. 154). Og Tamm modsiges sig selv, når han påstår, at begrebet retsforhold er introduceret af F.C. Bornemann (s. 141). Begrebet anvendes allerede af Ørsted, der har hentet det fra Fichte.

Det viser, at filosofiske overvejelser også må medinddrages, hvis man skal forstå »den retsvidenskabelige tradition, der i sin tid grundlagdes i Rom« (bd. 2, s. 302). Som eksempel herpå skal jeg blot henvise til Tamms omtale af heksetro og hekseprocesser (bd. 1, s. 15, jf. s. 100ff.). Tamm vil inddrage socialantropologiske metoder. Men det er mindst lige så vigtigt at medinddrage den filo-

sofiske moralopfattelse. Middelalderens moralopfattelse taler om moral som dyder og laster, jf. De syv Dødssynder. Moralopfattelsen efter reformationen taler derimod om moral som overtrædelse af Guds love, jf. De ti Bud. Heksetro i middelalderen er okkulte gerninger, der kan være skadevoldende. Heksetro efter reformationen bliver derimod en forbrydelse mod Guds lov (1. bud). Det er en falsk tro, der kan være farlig for statsmagten og den rette tro. Deraf som konsekvens de hårde straffe. I den sammenhæng ville det igen have været interessant, om Tamm havde omtalt Jean Bodin som talsmand for tolerance såvel som for hekseforfølgelse, hvor valget overlades til suverænenes gode vilje og velbehag.

Jeg har fremsat kritiske bemærkninger over for Tamms gennemgang, men vil gerne afslutningsvis fremhæve, at bøgerne indeholder mange værdifulde synspunkter. Retshistoriens bd. 1 og 2 er lærebøger for studenter, men kan læses af enhver med interesse for retlig tradition og dens betydning for nutiden. Den historiske oversigt over retsvidenskaben i Danmark er også et værdifuldt bidrag til forståelsen af videnskabens betydning for indretningen af samfundsforhold.

Alle tre bøger har udførlige registre, årstalslister, kort og litteraturfortegnelser. Jeg har fundet fejl i *Retsvidenskaben i Danmark*: Knud Berlin (1864-54) skal være 1864-1954 (s. 227), Max Sørensen (1813-81) skal være 1913-81 (s. 229), Ross døde i 1979 og ikke i 1980 (s. 244).

Anmeldelser og litteraturnyt

Ved adjunkt, cand.mag. Lars Bisgaard, *arkivar, dr.phil.* Ole Degn, *fhv. rigsarkivar, dr.phil.* Vagn Dybdahl, *fhv. generalkonsul, dr.phil.* Troels Fink, *arkivar, cand.mag.* Ib Gejl, *læge Steffen Hahnemann, arkivar, Ph.D.* Hans Schultz Hansen, *professor, dr.phil.* Bent Jensen, *forskningsstipendiat, lic.phil.* Leon Jespersen, *universitetslektor, cand.mag.* Per Willemoes Jørgensen, *cand.mag.* Michael Klos, *museumsinspektør, lic.phil.* Henrik Skov Kristensen, *arkivar, Ph.D.* Tyge Krogh, *cand.phil.* Rikke Malmros, *universitetslektor, cand.mag.* Jens Chr. Manniche, *arkivar, cand.phil.* Jørgen Mikkelsen, *redaktør, mag.art.* Wivan Munk-Jørgensen, *forskningsstipendiat, lic.phil.* Hanne Rimmen Nielsen, *adjunkt, cand.mag.* John Pedersen, *arkivar, dr.phil.* Bjørn Poulsen, *museumsinspektør, cand.mag.* Henrik Bredmose Simonsen, *universitetslektor, cand.mag.* Axel Kjær Sørensen, *professor, dr.phil.* Erik Ulsig og *forskningsstipendiat, dr.med.* Signild Vallgård.

SAMLEDE FREMSTILLINGER OG STØRRE TIDSPERIODER

Danmarks Kirker. Holbæk amt hefte 23-26; *Danmarks Kirker. Århus amt* hefte 39-40; *Danmarks Kirker. Ribe amt* hefte 24-26. (Nationalmuseet/Poul Kristensens Forlag, 1991-93). Pr. hefte: 88-135 s., 94,50-105 kr. (hft.), 122-132 kr. (indb.).

Med de to hefter om de sidste kirker i Ods herred og dobbeltheftet om Samsø er Holbæk amt, og dermed Sjælland, færdigbehandlet for landsbykirkernes vedkommende. Blot købstadskirkerne i Holbæk amt resterer. I Ods herred bemærker man naturligvis Fårevejle kirke med velbevaret inventar, herunder jarlen af Bothwell's, efterhånden mindre velbevarede, formodede mumie. Næsten uden at en mine fortrækkes, berettes historien om ligets skæbne. Så sent som under 2. Verdenskrig ryddedes gravkapel og gravkældre for talrige kister til fordel for mumien, som placeredes i en

lufttæt kiste med glaslåg. Den var imidlertid efterhånden så medtaget, at »jarlen i 1976 forsvandt for offentligheden ved indpakning i en tilloddet, lufttæt zinkkiste«. En undersøgelse af ligklædernes vævning tilføjede dog et sidste indicium for, at mumien *kan* være Bothwell's. Den mest særegne af kirkerne har Hørve været, oprindelig en rundkirke og med kor i to etager. Mackeprang opfattede kirken som en Hvidekirke, men begrundelsen herfor bør ændres: Bisp Peder Vognsen af Århus skænkede i 1203 Hørve til sin domkirke. Godset var hans arv efter moderen Ingerd, en datter af Peder Torstensen af Borg. Pedersborg og dens rundkirke mageskiftede Sorø kloster sig til i 1205 fra bispens broder, Jens Ingerdsen Vognsen. Begge kirker ombyggedes snart af de gejstlige ejere til rektangulær form.

Doppeltheftet om Samsø er redigeret af Århus amt-redaktionen, dvs. Kjeld de

Fine Licht, hvilket vistnok spores ved medtagelsen af flere historiske baggrundsoplysninger, noget Samsø ganske vist indbyder til. Der er et interessant afsnit om karantænestationen og fæstningen Kyholm og en diskussion af Tranebjergs mægtige kirketårn fra o. 1525. Det konkluderes utvetydigt, at der er tale om et forsvarstårn, om end intentionerne nok blev opgivet før dets færdigbygning.

Foruden almindelige landsbykirker rummer Århushefterne Øm klosterkirke og det lidet, der vides om Vissing. Men den mest spændende kirke er Rye, i sine velmagtsdage en gotisk korskirke, 55 m lang med et meget kraftigt og højt tårn, der også fungerede som korforlængelse. Belliggende på en bakketop har den kunnet ses viden om. I det 17. århundrede nedreves den halve kirke; ved genopførelsen af tårnet i 1911 (nu som fritstående) foretoges en summarisk arkæologisk undersøgelse, men ellers bygger vor viden om korskirken på de skriftlige kilder. Baggrunden for kirkens storhedstid var valfarten til Sct. Sørenes kilde. O. 1536 havde Rye endog købstadslignende status.

I Ribe amt behandles Anst herreds ti kirker. Herredets middelalderhistorie er lidet kendt, men beliggenheden lige vest for Kolding var central, og den store forekomst af kongegods i 1231, herunder Bække kirke og fire desværre uspecificerede nabokirker, turde vise områdets betydning. Hermed fås en forklaring på de anselige kvaderstenskirkker, mægtigst Vamdrup, landets største, 40 m lang og 8 m høj. Anst, Skanderup og Gesten, bygget o. 1200, opnåede dog først lidt senere, men endnu i romansk tid, deres størrelse.

For Århus amt gives der resumé (på engelsk) for hver kirke. Det er nyttigt, og det er prisværdigt, at man hermed har povet at forlade den beskrivende fremstilling og foretaget en prioritering.

Erik Ulsig

Jørgen Kjeldsen (red.): *I guld og himmelblaat. En bog om frimureriet i Danmark i fortid og nutid.* (Den Danske Frimurerorden/Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, 1992). 181 s., 275 kr.

Dette er en noget usædvanlig bog; det er ikke hver dag, man hører markant nyt fra frimurerne. Nogen samlet dansksproget beskrivelse over frimureriets historie i udlandet og i Danmark er der vel ikke kommet, siden C.N. Starcke i 1911 (med en udvidet udgave i begyndelsen af 1920'erne) præsenterede sin *Frimureriet, dets Oprindelse og Udvikling*. I sin stadig læseværdige bog aflivede han allerede dengang forskellige myter om frimurervæsenet. Eller forsøgte at aflive, for nogle lever hårdnakket videre; f.eks. opfattelsen af, at frimurerne foretager en slags økonomisk sikring af hinden eller intrigerer politisk.

Starcke gjorde op med teorien om, at frimurerne indgår under et hemmeligt internationalt føreskab, ligesom han afviste enhver direkte forbindelse til mere eller mindre mystiske ridderordener fra middelalderen, især tempelherrerne. Han skildrede kontant det moderne frimurervæsen som opstået i England 1717 ved en sammenslutning af fire små loger til en større. Videre skildrede han udviklingen andre steder i Nordeuropa, og hvorledes det blev den tyske indflydelse, der påvirkede Danmark, hvor man fik den første loge i 1743, »St. Martin«. Man fulgte hurtigt det system, der var udviklet af den tyske rigsfriherre von Hund, og som kaldes den strikte observans, fordi det krævede ubetinget lydighed mod de foresatte; derpå det mildere, såkaldt rektificerede system, for i 1853 under Frederik den 7.s formelle lederskab at overgå til det svenske system, som er et højgradssystem, byggede på kristendommen, og som har været fulgt siden. Oprindeligt var der

tre grader i de engelske loger, mens der er ti i det svenske system: først tre Skt. Johannesgrader, derpå tre Skt. Andreasgrader og endelig fire kapitelloger ovenpå. Hvad det historiske angår, tilføjer denne bog ikke noget egentlig nyt, men i øvrigt bringer den mange interessante oplysninger.

Grunden til bogens udsendelse er bl.a. ordenens erklærede ønske om at synliggøre sig i højere grad end hidtil, således som det er formuleret af ordenens stormester Erik F. Qvist i en følge-skrivelse ved udgivelsen af bogen, der markerer ordenens 200 års jubilæum i 1993. Ordenen vil benytte lejligheden til at bringe ordentlig og sober oplysning og imødegå mytedannelser og vrangforestillinger. I den forbindelse er der vanskeligheder at overvinde. Da ceremonier og ritualer er hemmelige, kan man jo ikke bare erstatte vrangforestillingerne med de rigtige, hvilket unægteligt ville gøre sagen lettere.

Bogens svaghed er dens dispositionsmæssige opbygning. Den indeholder et antal tematiske kapitler, hvilket medfører en del gentagelser. Det skal erkendes, at der er et pædagogisk element i at få præsenteret de samme kendsgerninger i nye sammenhænge, men en mere aktiv redaktionel indsats ville have gjort bogen lettere at finde rundt i. Dette så meget mere, som kapiteloverskrifterne er uigennemskuelige i forhold til kapitlernes reelle indhold.

Tager man indholdet som helhed, fylder beskrivelsen af frimureriets historie og organisation vel halvdelen af bogen. Fremstillingen af frimureriets iverden og »apparatet« fylder hver halvdelen af resten; med apparatet menes bygninger og rum, arkiver og biblioteker, ordensmuseet samt en skildring af frimurermusikken. Endelig er der en litteratur- og kildefortegnelse samt et person- og stedregister. Med litteratur- og kildefortegnelsen er redaktøren kommet

galt afsted. Dens typografiske opsætning peger mod, at den dækker hele bogen, men en nærlæsning tyder på, at den i virkeligheden knytter sig til det just foregående kapitel, der er en perspektivløs opremsning af kendte danske frimurere, set udefra præcis så perspektivløs som en fortegnelse over kendte danske, der har spillet golf. Bertel Thorvaldsen huskes f.eks. ikke specielt, fordi han var frimurer.

Hvad nu den øvrige fremstilling angår, skildres frimureriets verdenshistorie spændende og velskrevet af Hugo Bjerre Jakobsen, mens Hans Henrik Jacobsen tager sig af danmarkshistorien. Også dette afsnit er velskrevet og indeholder en meget velkommen fortegnelse over de danske loger samt ikke mindst en skildring af ordenens opbygning, embedsvæsen og niveauer. Efter disse kapitler er det mindre meningsfyldt at bringe afsnit om frimureriet og henholdsvis kirken og statsmagten, da disse aspekter allerede er behandlet, i det mindste delvis. Mere interessante er to kapitler om »Frimurerlauget« og »De gamle Pligter«, begge institutioner, som er tilknyttet ordenen, men som arbejder efter andre principper end det svenske system. »Frimurerlauget« er et tregradssystem efter engelsk mønster, der fastslår, at man enten kan være antagen lærling, svend eller mester; endvidere er der ikke noget krav om dåb og kristentro, blot man er monoteist. »De gamle Pligter« arbejder efter tysk ritual og symbolik, formuleret i 1700-tallet af Friedrich Schröder. Dette ritual respekterer ligeledes forskellige religiøse tilgange og beskæftiger sig med menneskers fødsel, liv og død, samt arbejdet, arbejdets frugter og livets afslutning. Det er der ikke noget mærkeligt i, for det er indholdet i alt frimureri.

Det gælder for bogen som helhed, at den indeholder et væld af dejlige billeder af skjolde, monumenter, dokumen-

ter og genstande. Hvortil kommer en mængde interiør- og eksteriørbilleder i Jørgen Hammelboes afsnit om bygninger og rum. Måske skulle der have været bragt lidt færre, så man kunne have præsenteret dem i et større format. Det ligner ikke noget at vise selve Stamhusets store festsal på et 7 x 7 cm farvebillede, for ikke at tale om Gallerisalen i samme mål. Men ellers følger det ene smukke interiør efter det andet. Særlig spændende er Hammelboes gennemgang af de bekendte monumenter i Jægerspris slotspark. Det viser sig, at skaberen, Wiedewelt, der var frimurer, har indført den frimureriske symbolverden på mindst fire af mindesmærkerne.

Bortset fra de udmærkede skildringer af de frimureriske samlinger og musikken slutter endelig Virtus Schade af med et par causerier, hvori han prøver at retfærdiggøre og forklare den enkelte frimurers påklædning og udstyr, ligesom han forsvarer det forhold, at kvinder ikke har adgang til logearbejdet. Hans udredning af, hvorledes man via mørke kapper over mere farverige klædninger er endt med kjole og hvidt som påklædning ved logearbejdet, er troværdig. Det kan godt siges, at denne klædedragt giver stor ensartethed over en forsamling; men den vil i hvert fald aldrig være et signal til jævne folk om at tilslutte sig ordenen. Man kan godt forstå, at udstyr som et fint broderet skødskind ikke går godt til cowboybukser, men spørgsmålet er, om man ikke i ordenen skulle finde tiden inde til at slække lidt på udenværkerne og fortsætte med det, det virkelig kommer an på: indholdet. Det gælder også reglen om, at kvinder ikke kan deltage. Schades argumentation i det stykke virker lidet overbevisende. Der er ingen grund til her at skjule for brødrene, at man på et kalkmaleri fra Brunby kirke i Skåner ser Skt. Andreas prædike for nogle byg-

ningshåndværkere. Mureren i midten af billedet synes at være en kvinde.

Frimurerordenens selvforståelse fremstilles i en »Introduktion«, hvis forfatter ikke er angivet. Det fastslås, at frimureriets formål ikke er hemmeligt. Det går nemlig ud på at hjælpe hver enkelt til at underkue sine negative tilbøjeligheder og styrkes i sin ærefrygt for Det højeste Væsen. Dette skal finde sted, mens man lyder øvrighed og love og er flittig og retskaffen over for alle. Det er ædle formål, som der ikke kan tages forbehold overfor. Men hvad er så hemmeligheden da? I den nævnte introduktion forsøges der med omformuleringer, f.eks. udtrykket »for lukkede døre« i stedet for »hemmeligheder«, hvorefter konklusionen er, at hemmeligheden ligger i noget ubeskriveligt, en personlig tilegnelse af frimureriets væsen, i realiteten uden for muligheden af sproglig beskrivelse. Det er rigtigt, at moderne forskning fokuserer på sprogets uformuenhed og ringe »båndbredde«, men man skal nu heller ikke undervurdere det; det bliver jævnlig brugt til svære ting. Men sagen er den, at ritualer og ceremonier i et grads- og oprykningssystem som frimurerens nødvendigvis må være – ja hemmelige – for at fascinationen skal bevares hos de kommende brødre. Og der er grund til at tro, at oplevelsen er spændende og god med anvendelsen af smukke symboler i smukke rum, selv om selve optagelsen ikke er entydig behagelig. I øvrigt må det retfærdigvis fastslås, at det ikke er svært at blive optaget, ligesom oprykningen stort set foregår automatisk.

Fred, enighed og glæde skal herske i logen, hedder det videre i introduktionen. Derfor er tavshed, forsigtighed og mådehold afgørende dyder. Politiske og religiøse diskussioner er ildesete. Man kan godt få den tanke, at forsamlingen af brødre i kjole og hvidt med skødskind og hele pibetøjet med den nævnte

filosofi kan have svært ved at sanse og forstå de dybtgående interessemodsætninger i samfundet. Og at der kan være mere påtrængende ting end fred, enighed og glæde.

Alt i alt er der tale om en smuk og indholdsrig bog. Man kunne dog godt have ønsket sig en strammere redaktion bag værket. Og først og sidst: en ordentlig litteraturliste.

Ib Gejl

Johannes Brix: *En sammenlignende studie af udviklingen indenfor lægestanden i kongeriget og hertugdømmet Slesvig indtil år 1864*. (Forlaget Lycke, 1992). 243 s., 175 kr.

Bogen, som er forsvaret som disputats ved Københavns Universitets Sundhedsvidenskabelige Fakultet, skriver sig ind i en medicinhistorisk tradition, som hovedsaglig har været varetaget af læger. Formålet er ifølge indledningen »at beskrive virkningen af de love og bestemmelser, der var gældende for personer, der ønskede at virke som læge i kongeriget Danmark og hertugdømmet Slesvig«. Da indledningen, der kun fylder en side, stort set ikke indeholder noget om kildemateriale og de benyttede metoder eller om bogens opbygning, er det svært på forhånd at få et overblik over dens indhold. De i alt 47 kapitler er opdelt i afsnit A og B, der i løbet af læsningen viser sig at indeholde præsentationen af to undersøgelser. Forfatteren har valgt kun at beskæftige sig med de universitetsuddannede medicinere, der længe udgjorde en lille minoritet blandt dem, der levede af at behandle syge mennesker, og som derfor ikke havde stor betydning for størstedelen af befolkningen. Befolkningen blev betjent af kirurger, bartskeerere og andre mindre velorganiserede behandlergrupper. Den første del af bogen består af en

række kapitler, der hovedsagelig omhandler forskellige love og bestemmelser, der kan have haft betydning for læger. Der er tale om en meget grundig gennemgang både af love mv. og af sekundærlitteratur. Meget sjældent analyseres deres faktiske betydning, men forfatteren fremsætter en række formodninger om, hvordan de kan have virket; årsagen til deres fremkomst analyseres aldrig.

Ved beskrivelsen af love og bestemmelser tages en række forhold med, der ikke vedrører læger – det er, som om forfatteren er blevet så fascineret af sine kilder, at han ikke har villet lade noget ubeskrevet. Hvert kapitel indeholder analysen af et afgrænset emne som doktorgraden, de slesvigske studenters studiemuligheder i København, de jødiske læger, rangsystemet, medicinalinspektøren for hertugdømmet Slesvig mv. Forfatteren når således vidt omkring, men kan selvfølgelig ikke, på de 2-4 sider som hvert kapitel fylder, nå at give en grundig behandling af kapitlets emne.

Den anden undersøgelse er en undersøgelse af de læger, der virkede i Danmark før 1864. Afsnittet om den indleder forfatteren med at aftrykke det kodeskema, der er brugt til undersøgelsen. Det giver selvfølgelig en idé om, hvad der har været hans mål, men det ville unægtelig have været mere interessant med en redegørelse for den problemstilling, som forfatteren ønsker belyst med sin undersøgelse. De følgende kapitler handler om kilderne og giver en vurdering af dem. En række problemer påpeges, uden at forfatteren redegør for, hvordan han har løst dem. I stedet for at medtage alle de læger, om hvem der har været oplysninger tilgængelige, har Johannes Brix valgt kun at tage dem med, om hvem der var flere oplysninger. Hvor mange læger han derved har undladt at medtage i sin undersøgelse, fremgår ikke, ej heller hvilken periode

bortfaldet er størst i. Begrundelsen for at udelade dette materiale er, at alt for mange tabeller vil indeholde ubekendte, hvilket forfatteren således anser for at være et større problem end at udelukke en række læger fra undersøgelsen og dermed gøre alle tabeller ufuldstændige. Resultaterne præsenteres i en række kapitler, hvor variabel efter variabel præsenteres, nogle gange for de ca. 300 undersøgte år i en klump, andre gange opdelt på århundreder, årtier eller sågar enkelte år. Perioden og populationen varierer fra tabel til tabel, og tabellerne er ofte uoverskuelige og dårligt forklarede. Det er en skam, at en så stor arbejdsindsats ikke er brugt med en bedre gennemtænkt metode og er blevet præsenteret på en mere anvendelig måde. Det er dog sandsynligt, at en del af resultaterne også vil kunne bruges af andre forskere. Denne del afsluttes med et kapitel kaldet konklusion, som kun omhandler den kvantitative undersøgelse. Derefter følger to kapitler, der hedder resumé, af henholdsvis kapitel 1-2 og 21-29, der giver et vist overblik over det, der er skrevet om love og forordninger i de pågældende kapitler.

Det gælder både den første og den anden del af bogen, at de indeholder megen viden, som ville have vundet ved at være blevet præsenteret i en mere struktureret form, hvor det klarere fremgik, hvilken problemstilling forfatteren ønskede at belyse.

Signild Vallgård

Mads Lidegaard: *Grønlands Historie*. (Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, 1991). 248 s., 258 kr.

Denne bog har tre væsentlige fortrin: Den kan stadig købes i boghandlen. Den er velskrevet. Den giver for det meste ordentlig besked. Til professionel brug kan dens mangler resumeres som:

Der er ingen henvisninger ud over de summariske efter hvert kapitel; det kan derfor ikke følges, om en given forklaring hviler på dokumenteret forskning eller er af mere spekulativ art. Den i øvrigt sympatiske bestræbelse på at kæde tingene sammen i årsagssammenhænge fører undertiden sammen med en for sløset kronologi til notorisk forkerte påstande. Dette kan kun folk, der i forvejen er fortrolige med Grønlands og anden historie, opdage, mens den sagesløse læser står uden værn.

Det er en person med et langvarigt kendskab til grønlandske forhold, der her har taget sig for at skrive en oversigt over Grønlands historie fra de ældste tider indtil nu. Ikke alene har Mads Lidegaard virket som præst i Grønland i en årrække, men også som lærer på det unge grønlandske universitet, Ilisimatusearfik, indtil for nylig. Det er heller ikke første gang, Lidegaard har bundet an med opgaven. I 1961 udgav han et værk med samme titel og samme indhold, og han har i øvrigt udgivet flere bøger om grønlandske forhold. I 1961 erkendte han i forordet sin gæld til Finn Gads *Grønlands Historie* fra 1945. Hvis han denne gang havde haft et forord, og han der ville have anført de nærmeste forlæg, skulle 1961-udgaven stå først, idet flere passager er næsten uændret genoptrykt. Dernæst måtte Finn Gad: *Grønlands historie* (1967-76 og 1984) nævnes samt for 20. århundredes vedkommende min egen *Danmark-Grønland i det 20. århundrede* (1983). Men derudover er der inddraget nyere og ældre litteratur, der da også har gjort denne udgave langt bedre end den fra 1961.

Fejl i realia synes der at være ubetydeligt få af. Nogle af dem skal anholdes her:

Side 29 får Lidegaard oprettelsen af det dansk-norske dobbeltmonarki dateret til 100 år senere end 1261. Det rigtige årstal er 1380.

Side 31 henviser han til »det faste ruteskib til Bergen«. Derved parallelsluttes til de islandske tilstande, men vi ved ikke sikkert, om det var tilfældet med forbindelsen til Grønland i nordbo-tiden.

Side 47 viderebringes som en kendsgerning, at Columbus opholdt sig på Island i 1476, hvor han søgte oplysninger om det nye kontinent hos nordboernes slægtninge. I 1961-udgaven (s. 30) var det blot tankevækkende, at Columbus havde opholdt sig på øen. Cand.mag. C. Andersen havde ellers i 1916 (i *Salmonsens Konversationsleksikon*, under Columbus) meget overbevisende aflivet Finn Magnussens spekulationer om Columbus' aktiviteter på Island (der tidligst kunne have været 1477), hvis han da overhovedet har været der, hvad i sig selv er omtvistet. At der var tale om et nyt kontinent, gik for øvrigt aldrig op for Columbus.

Side 115 får Lidegaard – løst dateret til omkring 1800 – kaffe, te, gryn og kandis frigivet til salg for at ægge fangerne til større produktion. En sådan generel frigivelse fandt først sted pr. 1. juli 1837 (P.P. Sveistrup og Sune Dalgaard: *Det danske styre af Grønland 1825-1850*, 1945, s. 372). Det, der var tale om fra 1804, var starten på, at disse varesorter kunne erhverves for de attraktive ræveskind og gode sælskind, ellers kunne de ikke (Finn Gad: *Grønlands historie* III, 1976, s. 218). Derimod har Lidegaard sammenhængen korrekt: Det var naturligvis for at få flere gode skind indhandlet.

Side 135 eksemplificeres tidens liberalistiske ånd med, at Danmark i midten af 1830'erne ophævede monopolet på Island og i tropekolonierne. Det er overraskende. Af almindelige oversigtsværker som Bjørn Thorsteinsson: *Island* (1985), Ole Feldebæk: *Danmarks historie* bd. 4 (1982) og Jens Vibæk: *Vore Gamle Tropekolonier* bd. 2 (1966)

fremgår det dog, at for kongens undersåtter blev monopolet ophævet allerede 1754 i Vestindien, 1772 i Indien og 1796 på Island. Den totale frigivelse for St. Thomas skete 1815 og for Island og Færøerne 1855/56. Det, 1830'erne kan byde på, er ophævelsen i 1833 af Københavns monopol på at modtage sukkeret fra St. Croix.

Side 190 lader Lidegaard i 1946 danskerne foreslå at give de grønlandske kvinder valgret. Men det var nu den grønlandske delegation, følgende det grønlandske landsråds vedtagelse på samlingen i 1945. (Axel Kjær Sørensen: anf. værk, s. 124 og 129).

Side 193 lader Lidegaard – løst dateret til foråret 1948 – Hedtoft anbringe Eske Brun som vicedirektør i Grønlands Styrelse. Det er helt unødvendigt, for det havde Knud Kristensen allerede sørget for pr. 1. januar 1947. (Axel Kjær Sørensen: anf. værk, s. 137).

Side 215 får Lidegaard kulbruddet ved Qullissat anlagt i 1930'erne, men det skete allerede 1924 (*Trap Danmark: Grønland*, 1970, s. 551).

Fejl optræder i alle værker, og Lidegaard vil sikkert ærgre sig over de her fremdragne. Lidegaard kan dog også have ret over for den etablerede forskning, også selv om han ikke dokumenterer det. Et lysende eksempel herpå er udnævnelsen af Samuel Kleinschmidt som forstanderskabsdeens (1856) egentlige ophavsmand. Æren har ellers været tillagt inspektør H. Rink på baggrund af samtidens og ikke mindst Rinks egne skrifter. Sådan fremstillede Finn Gad det da også under Rink i *Dansk Biografisk Leksikon* 1982, mens Lidegaard i samme værk 1981 under Kleinschmidt tillagde ham æren. Således belært anførte Gad i sin *Grønlands Historie* 1984 (s. 225): »Ideen siges at have været Kleinschmidts«.

Det afgørende bevis har imidlertid ligget lige for siden 1913, hvor R. Niel-

sen i *Det grønlandske Selskabs Årsskrift* aftrykte et nyfundet brev fra Rink til Kleinschmidt af 13. juni 1886, hvori Rink mindes, hvordan Kleinschmidt bragte ideen på bane og derved bragte Rink til »første gang at tænke på forstanderskabsideen«. Dette brev er formentligt Lidegaards hjemmel, men det anfører han ikke, selv om brevudgaven fra 1913 anføres under artiklen i DBL, men mangler ved Gads artikel om Rink. (Jeg må kreditere en metodeopgave fra Ilisimatusarfik, januar 1992, for at have gravet kilderne frem).

At tale om fejl i årsagsforklaringer og motivudredninger er en mere betænkelig sag. Det måtte jo indicere, at der fandtes nogle rigtige sådanne. Det er her, faghistorikeren viser sin styrke ved nuanceret at sondre mellem egne og andres forsøgsvisse teser og de mere begrundede af dem samt samtidens dokumenterede opfattelse. Ligeledes vil faghistorikeren være pinligt nøjagtig med kronologien for ikke at drage forhold, hvis eksistens først er dokumenteret for en senere periode, ind som forklaring på tidligere tildragelser.

Det er ikke sådan, Lidegaard skriver. Hos ham fremstår disse forskellige dele af teksten for det meste med samme valør. De fleste sammenkædninger er i god overensstemmelse med den videnskabelige forskning, andre er forfriskende nye og plausible, atter andre er tvivlsomme, og nogle synes anakronistiske.

Forklaretrangen kan få Lidegaard til at skabe klarhed, hvor der ingen vides at være. I det ellers udmærkede kapitel om Hans Egede går det galt. Hvor periodens historiker, Finn Gad, kun tør pege på kongens upræcise og svingende standpunkter som forklaring på, hvorfor hernnhutterne tillades i Grønland, fanget som kongen var mellem sin sympati for pietismen og nødvendigheden af ro og orden i landet (Finn Gad: *Grønlands*

Historie II, 1969, s. 238), slår Lidegaard til: Hans Egede var jo ortodoks og havde kun kunnet opvise kummerlige resultater. For kongen var det kun en naturlig tanke, at de fromme og brændende tyske håndværkere kunne blive en god hjælp (s. 92). Der er ikke skygge af belæg for, at samtiden fandt Egedes resultater kummerlige eller for, hvad kongen tænkte.

Det er velkendt fra kolonihistorien, at det var fra en såkaldt »vesterniseret« elite – med eller uden blodsblanding med europæerne – at kravet om ligestilling og sluttelig løsrivelse kom. For Grønlands vedkommende optræder fænomenet visselig i 20. århundrede. Men Lidegaard bruger forklaringen langt tilbage i 1700-tallet, hvor ingen andre har fundet disse forhold til stede (s. 108, 128).

På samme måde forklares baggrunden for Instruksens af 1782 (s. 112). Man skulle ifølge Lidegaard have været nervøs for at have startet en udvikling, der kunne ende med at ødelægge grønlændernes evne til at klare sig selv. Det er velkendte tanker fra midten af det 19. århundrede og frem, men aldeles ukendte i samtiden. Dengang gik bekymringen på det bragende underskud, som foretagendet var løbet ind i omkring 1780 (Finn Gad: *Grønlands Historie* II, 1969, s. 581-587).

En rationel forklaring på den tilsyneladende levestandardsnedgang omkring 1850 dannede Lidegaard sig allerede i 1961-udgaven. Den skyldtes, at man begyndte at betale grønlænderne mere for deres indhandling, og da de ikke havde noget mere fornuftigt at bruge pengene til, købte de sig arme i kaffe og kandis, der jo var blevet frigivet i 1837. Nu mangler vi bare nogle solide undersøgelser, der kan dokumentere forholdet. Samtidens reformatorer pegede visse på en herskende nød, men de søgte årsagen et helt andet sted: i den mang-

lende selvfølelse, fordi grønlænderne ikke var inddraget i landets styre.

Skødesynden med at udnævne en formodet årsag til en konstateret har vi også her. At mange koppevaccinationer ikke lykkedes i Grønland 1801ff., var fordi vaccinen havde mistet sin kraft (formodningen hos Finn Gad: *Fire Detailkomplekser i Grønlands historie 1782-1808*, 1974, s. 90).

Lidegaards fremstilling er ret grundig. Der er ikke mange ting, der ikke er med. Dog savnes i kap. 10, »Krigen med England«, den oplysning, at den engelske regering i 1810 erklærede Grønland foruden Island og Færøerne uden for krigstilstand og befolkningerne under regeringens beskyttelse. Med den

havde Lidegaard ikke været nødt til alene at henvise til de engelske hvalfangeres individuelle anstændighed over for forsvarsløse folk for at forklare hjælpsomheden. Det forklarer jo også den engelske retsforfølgelse af hin enkelte, der ikke kunne nære sig for at plyndre et depot i Tassiuag.

Man kunne få det indtryk på baggrund af ovenstående, at Lidegaards fremstilling er kassabel. Det er den ikke. Den formidler en glimrende indsigt i det grønlandske samfund og dets historie. Den dur ikke som eneste studiebog i Grønlands historie, men den egner sig stort set til læsning om den.

Axel Kjær Sørensen

OLDTID OG MIDDELALDER

Mogens Bencard, Lise Bender Jørgensen and Helge Brinch Madsen (eds.): *Ribe excavations 1970-76*, vol. 3. (Sydjysk Universitetsforlag, 1991). 147 s., 300 kr.

Mogens Bencard, Lise Bender Jørgensen and Helge Brinch Madsen (eds.): *Ribe excavations 1970-76*, vol. 4. (Sydjysk Universitetsforlag, 1990). 189 s. + mappe med 29 kort, 400 kr.

I 1981 udkom første bind i den stort anlagte serie, der fremlægger resultaterne af de omfattende, meget perspektivrige udgravninger, som i årene 1970-76 foretoges i Ribe. Serien redigeres af Mogens Bencard, lederen af Antikvarisk Samling 1955-80, og han får bistand af en lang række fagfolk fra forskellige discipliner. Efter første binds indledning om udgravningerne og kort over disse samt en efterfølgende tekstudgave af kilderne til Ribes historie indtil ca. 1200

og et møntkatalog og andet binds redøgørelse for fundgenstandene fra tinstøbernes virksomhed foreligger nu bind 3 og 4.

I bind 3 behandles en række naturvidenskabelige forhold og nogle fundgrupper. Frø, frugter og andre makrofossiler i en række prøver er undersøgt til forståelse af vilde og dyrkede planters historie. På samme måde er æg af parasitter i gødningslag analyseret. Fragmenter af 9.000 knogler er undersøgt og fordelt på husdyr-, fugle- og fiskearter og på knoglearter; der er flest knoglefragmenter af okser, idet fulglevildt dog også er udbredt, mens fiskeriet har været mere begrænset. Undersøgelser af 34 tenvægte og 595 vævevægte og enkelte rester eller aftryk af tekstiler belyser tekstilproduktionen på stedet, og aktiviteten bekræfter, at der har været tale om en permanent bebyggelse i umiddelbar nærhed af den ellers stærkt værksteds- og markedsprægede lokali-

tet. Undersøgelser af 425 stykker læder og yderligere 35 stykker særligt bearbejdet læder, beskrevet i et katalog, belyser sko- og støvleproduktionen og de anvendte fodtøjstyper. En analyse af henvend 2.000 stykker rav, også med et katalog, viser, at blot et fåtal af disse var bearbejdet, til perler, hængesmykker og spillebrikker. En analyse af 117 hele eller fragmenterede hvæssesten fordeler disse på typerne Eidsberg, fra Telemark i Norge, violet skifer, grå skifer og andre typer, heraf muligvis nogle fra England, og mulige handelsruter antydes. I et efterfølgende afsnit uddybes analysen af hvæssestenenes stenarter.

I bind 4 behandles hovedresultaterne af gravningerne 1970-76, med udgangspunkt i korte redegørelser for Ribes geografiske situation, de skriftlige kilder om byens første tid og de tidligere arkæologiske undersøgelser i byen og omegnen. Hovedresultaterne er fundet af kulturlagene fra 700-årene, bestemmelsen af lagdelingen (stratigrafien) og udviklingen over tid, klarlagt gennem naturvidenskabelige og absolutte dateringer samt dateringer ud fra fundgenstande, især mønterne betegnet sceattas. Her beskrives de interessante iagttagelser vedrørende parcelinddelinger af markedspladsen og bebyggelsens art, og de ses på baggrund af viden om samtidens øvrige bebyggelser, som Dorestad, Hedeby, London, Sigtuna, Dublin osv. Til sidst redegøres for den nu opnåede viden om Ribes grundlæggelse, i årene 704-10, og den mulige grundlægger, med åbning af det væsentlige spørgsmål om, hvornår vikingetiden egentlig begynder.

Problemerne i forbindelse med de ved udgravningerne iagttagne terrænforhold, lagdelinger og fundgenstande og de hermed sammenhængende dateringer er overordentlig komplicerede, hvilket også illustreres af de mange, fornemt udførte planer og snit i den medfølgende

kortmappe. Redegørelsen kan da også referere forskellige opfattelser og tolkninger, og det er trods de raffinerede dateringsmuligheder i C14-metoden og især dendrokronologien endnu ikke muligt at fastlægge en helt sikker kronologi. Man undrer sig dog, når det ved overvejelser over dateringen af en mulig fast bosættelse ud fra konstaterede gødningslag fra kreaturer hedder (s. 159): »I senere tid omtales stude fra hele Jylland i Ribe. De blev dog ikke stillet på stald, før de blev drevet videre sydover«, for i 1500-1600-årene havde de store Ribekøbmænd henvend et par snese studestalde i kvarteret nord for åen, og i vort århundrede er dog også begrebet eksportstalde kendt. Parallellen er slående.

De to nye bind lever op til de tidligeres høje standard. Med Ribe-fundenes betydning og udblikket til den omgivende verden kommer serien til at stå som et katalog over periodens genstandsformer og kulturforhold.

Ole Degn

Stig Jensen: *Ribes vikinger*. Tegning: Flemming Bau. Fotografering: Rita Fredsgaard Nielsen. (Den antikvariske Samling, Ribe, 1991). 72 s., 139 kr.

En populær udnyttelse af det omfattende stof og resultaterne fra Ribe-udgravningerne 1970-76 og senere foreligger med Stig Jensens smukke, instruktive bog om Ribes vikinger, udgivet ikke blot i en dansk udgave, men også på engelsk, tysk og fransk. Med udgangspunkt i bebyggelsens grundlæggelse omkring 700 skildres markedspladsen og dens handel og håndværk, herunder varerne og deres oprindelsessteder eller fremstillingsprocesser. Gennem fotos af fundene fra håndværkere som kammagere, vævere, skomagere, smede, metalstøbere, perlemagere og ravslibere og

fundene fra gravpladsen kommer vi tæt ind på livet i dette meget tidlige bysamfund. Skildringen fortsætter med befæstningen af byen i 900-årene, udvidet til en imponerende befæstning i det følgende århundrede, væksten i 1000-årene, udviklingen af dobbeltbyen i 1100-årene samt et udblik til oplandet og til vikingernes verden.

Bogen er illustreret med instruktive tegninger og smukke farvefotos.

Ole Degn

L.E. Fauersholdt Jensen: *Vikingernes Danmark*. (Aalborg Universitetsforlag, 1993). 136 s.

Med sin sidste bog, *Vikingernes Danmark*, har L.E. Fauersholdt Jensen kastet tøjlerne. Efter at han i sine tidligere arbejder har holdt dem med let hånd og begrænset styring, har han her givet afkald på enhver forsigtighed.

Fauersholdt Jensen påtager sig at påvise den geografiske lokalisering af det antal skipen, Knytlingesaga angiver for hvert enkelt af de danske bispedømmer. Efterfølgende påvise han Danmarks oprindelige opdeling i »storherreder« á 12 skipen – i Nordjylland 16 skipen og – hvor det ikke kan lade sig gøre – 22 skipen. Han påvise en overensstemmelse mellem disse »storherreder« og vikingeborgenes »kaserner«. Han påvise konstruktionsprincippet for vikingeborgene og deres huse og afklarere den særlige historiske baggrund i det sydvestjyske for Trelleborgs forborg.

Fauersholdt Jensen hævder i denne bog på 136 sider endvidere at kunne påvise eksistensen af endnu en borg, som han placerer under Vejle by (knytet til Jelling); han leverer en detaljeret redegørelse for Knud den Stores ledingsopbud i 1016, og han præsterer en endelig afklaring af Danmarks historiske udvikling fra 850 med Harderne i

Hardsyssel, grundlæggelsen af storherreder (som storhundreder) og skipen. Han løfter sløret for danskens kamp mod svenskervædet, som – ifølge Fauersholdt Jensen – strakte sig over Syd- og Østjylland og alle øerne, og han påvise en femfaset udvikling over årene 850 til 1016 i opbygningen af ledingen og opførelsen af vikingeborgene.

Noterne er spartanske og den smule litteratur, som forfatteren bygger på og tager sig til indtægt, er ofte tolket med lemfældighed (det gælder eksempelvis Saxo og Heimskringla).

Ved at veksle mellem 10-ere og 12-ere og hundreder og storhundreder, ved at flytte rundt på herreder og sogne, ved at indføre et nyt begreb (»storherreder«) og ved hjælp af en livlig, organisatorisk fantasi og talrige cirkelslutninger er der ikke én af de opgaver, som Fauersholdt Jensen har sat sig, der ikke gennemføres med succes. Det, som skulle bevises, bliver bevist. Det, som ønskes fundet, bliver fundet.

En begavet regnemester, når det drejer sig om skæppemål og mark sølv- og mark guld-værdier – men Fauersholdt Jensen er helt uden nøgternhed, når han regner sig afsted udi storstilede historiske analyser.

Bortset fra et originalt forslag til forståelse af konstruktionen af Trelleborgs huse, som havde fortjent en selvstændig publikation, bliver det hele fiktion og tankespind uden egentlig videnskabelig værdi.

Steffen Hahnemann

Claus Krag: *Ynglingatal og Ynglingesaga. En studie i historiske kilder*. Studia humaniora nr. 2. (Rådet for humanistisk forskning, NAVF/Universitetsforlaget, 1991). 286 s., 330 Nkr.

Claus Krag's bog behandler et historio-grafisk problem, som herhjemme har

beskæftiget Svend Ellehøj (disputatsen 1965) og Ólafía Einarsdóttir ((Norsk) Historisk tidsskrift 1971), men som har tiltrukket mange andre forskere: Ynglingetraditionens oprindelse.

Om den første konge, der samlede Norge, Harald Hårfager, findes der i de norrøne skrifter tre traditioner: Én mener, han startede sit samlingsværk ud fra landskabet Sogn ved Norges vestkyst (den ældste islandske historiker, Sæmund, synes at have kendt den); en anden mener, han gik ud fra sin fædrenerav i de indre bjergegne, Østlandet (denne tradition må også have været kendt af Sæmund og blev foretrukket af den næste islandske historieskriver, Are Frode); og en tredje tradition (repræsenteret i *Egils saga* og i *Heimskringla*) gjorde det sydlige landskab, Vestfold i Viken, til det norske riges vugge. Som kilde citerer *Heimskringla* et langt digt, *Ynglingatál*, der regnes for et af de allerældste i den norsk-islandske skjaldedigtning.

Det har været umuligt for forskningen at gøre tilfredsstillende rede for den historiografiske udvikling frem til Snorres *Heimskringla* omkring 1230. Det hidtidige synspunkt forudsætter, at der tidligt i det tolvte århundredes Island fandtes to næsten ens traditioner om det såkaldte Ynglingedynasti, både en mundtlig prosatradition og et digt, *Ynglingatál*, hvori 27 generationers svensk-norske kongehistorie detalje for detalje stemte overens, kun med ét enkelt væsentligt sæt afvigelser i de yngste, norske ynglinge-generationers historie: Her gjorde digtet hurtigt de norske ynglingekonger fra indlandsherskere til Vestfoldkonger, mens prosatraditionen fastholdt dem alle som indlandskonger. Are Frode gengiver prosatraditionen så trofast, at det er usandsynligt, at han tillige skulle have haft kendskab til teksten i kvadet *Ynglingatál*, der også må have været ukendt for hans ældre samtidige,

Sæmund. Samtidig er ligheden mellem beretningerne om over tyve generations konger i digt og prosatradition ned i små detaljer så overensstemmende, at Ares prosa ikke kan siges at udgøre en selvstændig tradition om Ynglingerne. De to sæt ynglinge-kroniker, i digt og prosa, udgør to gensidigt afhængige, parallelle strenge i den samme tradition.

Vanskeligheden ved at forklare de mange ligheder og de få, men dog så væsentlige forskelle har været uoverstigelig, så længe man følte sig tvunget til at gå ud fra, at digtet var ældgammelt. »Forklaringen« måtte da blive, at der rundt om digtet fandtes en mundtlig prosaoverlevering, »Begleitprosa«, der snart var ens, snart var afvigende, uden at nogen nærmere beskrivelse af denne føjelige »mundtlige traditions« særpræg kunne gives. At ty til en sådan uforpligtende »mundtlig tradition« er at forklare det kendte (de overleverede tekster) ved det ukendte (det vage continuum af stadiet foranderlige traditioner). Logisk udgør en »forklaring« ved hjælp af en så diffus »mundtlig tradition« ingen videnskabeligt bindende begrundelse.

Claus Krag lægger ud med at sandsynliggøre, at detaljer i *Ynglingatál* slet ikke stammer fra gamle hedenske forestillinger, men er vidnesbyrd om de middelalderlige præsteskolers gængse udgave af den klassiske lære om de fire elementer. Da kristen skolelærdom efter 1100 blev spekulativt anvendt til at ordne de hedenske overleveringer, skabte de lærde et system, hvori et urvæsen, Fornjot, forstået som jorden, blev beskrevet som »fader« til de øvrige elementer, luft, ild og vand. I *Ynglingatál* træffer vi »kenninger« for ilden som »Fornjots søn« og »Søens broder«. Ingen af det elleve og tolvte århundredes skjalde, der excellerede i at beskrive ildebrande, synes at have kendt *Ynglingatáls* billedsprog (skønt skjalde elskede at citere og variere hinanden). Der

skulle altså have eksisteret et gammelt historisk kvad, som hverken de lærde historikere eller de professionelle skjalde demonstrerer noget kendskab til.

Da Claus Krag først har fattet mistanke til *Ynglingatáls* høje alder, stilles han frit til at forklare forskellen mellem de nært forbundne, men dog afvigende tekstoverleveringer. Først behandler han prosatraditionen særskilt: Den ældste prosaiske Ynglingeoverlevering bliver da Ares egen genealogi i *Íslendingabók*, hvori Ares forfædre blandt Norges og Sveriges konger føres tilbage til tiden omkring Kristi fødsel. Den latinske *Historia Norvegiæ* er vor første kilde til den mere detaljerede Ynglinge-prosa; og i lighed med Svend Ellehøj mener Claus Krag, at *Historia Norvegiæ* trofast gengiver et tabt værk af Are Frode. Både i *Íslendingabók* og i *Historia Norvegiæ* er Harald Hårfagers norske forfædre konger i bjergene i det indre, østlige Norge. Men i en lille prosafortælling fra omkring 1200, *Þáttr af Upplendinga-konungum*, er kun de første generationer af norske Ynglinger konger i bjergene, mens de yngre flytter ned til Vestfold ved kysten af Viken. Da Snorre skriver *Heimskringla* omkring 1230, benytter han foruden Ares tabte værk også *Þáttr af Upplendinga-konungum*. Men han afviger fra sit forlæg ved i lighed med *Ynglingatál*, som han citerer, at gøre Ynglingekongernes flytning fra indlandet til kysten flere generationer ældre. Han lader dem også miste indlandsbesiddelserne helt og holdent (en konsekvens, hans kilder ikke skulle tvinge ham til at drage). *Ynglingatál* må være digtet med Ares ynglingekrønike som kilde, og digtet må derefter være blevet kilde for Snorre, som så har forstærket dets tendens til at gøre Ynglingeherskerne til Vestfoldkonger: I *Heimskringla* må Harald Hårfager begynde sin samling af Norge med udgangspunkt i Viken. Dette synspunkt er

det åbenbart væsentligt for Snorre at få understreget.

Hvorfor? Claus Krag nævner som forklaring, at Valdemar den Store fra 1160'erne gjorde krav på Viken som sin gamle arv. Denne synsvinkel har Claus Krag andetsteds udvidet (se hans artikel i *Collegium Medievale* 3, 1990). I flere generationer efter 1177 blev modstanderne af Sverres Birkebenedynasti konsekvent understøttet fra Danmark med udgangspunkt i de danske kongers arvekrav på Viken. Støtten var aldrig nok til at knække Birkebenerne, men var længe tilstrækkelig til at holde Norge destabiliseret. Ved at gøre Viken til den norske rigssamlings udgangspunkt kunne ansvarlige forfattere – af kvad eller sagaer – ideologisk legitimere Birkebenedynastiet over for dets mange dansk-understøttede fjender.

Claus Krag giver en god beskrivelse af genealogiens funktion i de ægte mundtlige traditioner (som i Eddadigterne). Her er slægtsrækker på tre til fem generationer væsentlige i handlingsgangen. Eventuel kontakt mellem de enkelte sagnkredse formidles ved at gøre dem omtrent samtidige, så at de alle foregår i én fælles heroisk fortid. At stable sagnkredse oven på hinanden og få dem til at udfylde tusindårige tidsspand er derimod typisk for lærde skribenter – som Sæmund og Are, Saxo og Snorre.

Claus Krags løsning af problemerne omkring Ynglingetraditionens historiografi er både elegant og intellektuelt tilfredsstillende. For fremtiden må det blive dem, der vil hævde *Ynglingatáls* ægthed og høje alder, der har bevisbyrden.

Rikke Malmros

Per Ingesman: *Ærkesædets godsadministration i senmiddelalderen*. Skånskenmedeltid och renässans 12. (Lund University Press, 1990). 12 + 392 s., 229 Svr.

Henved tre tusind bøndergårde skulle sikre ærkebisen i Lund og hans folk deres underhold i senmiddelalderen, og det skete gennem et udviklet system, der forbandt produktionsenhederne med konsumenterne. Det er denne bogs første mål at redegøre for dette system: administrationen af de vældige godsmasser, som ærkebisen i Lund disponerede over. Dens andet hovedemne er en analyse af de mænd, der stod for godsadministrationen og deres sociale baggrund.

Indledningsvis giver Ingesman en forskningsoversigt, og vi får en omtale af dansk forskning i den senmiddelalderlige krise, specielt lavadelens krise, da forfatteren i afhandlingen også ønsker at forholde sig til denne problemstilling. Derefter præsenterer han kilderne, som består i et omfattende jorbogs- og regnskabsmateriale, og selve analysen kan begynde.

Ærkebispesædets gods fordelte sig i en række administrativt adskilte gods-komplekser. Der var for det første en klump på omkring 1100 bøndergårde, der lå direkte under det administrative midtpunkt, bispegården i Lund, Lunde-gård. Disse bøndergårde kan underinddeles dels i de såkaldte »len« på gennemsnitlig en snes gårde, dels i strøgodsets isolerede gårde. Dernæst fandt man fire slotte, Näsbyholm, Åhus, Elleholm og Hammershus, med i alt ca. 1500 gårde – hvoraf det bornholmske gods alene udgjorde henved 800. Tre gårde nær Lund by, Borgeby, Flyinge og Värpinge, var også selvstændige forvaltningsenheder med et par hundrede gårde under sig. Dertil kom så omkring 175 fjerntliggende gårde i Halland, der gennemgående blev administreret af en særlig foged, samt en svingende mængde bortforlenet gods.

Alt dette gods blev forvaltet af centrale organer, af omkringrejsende embedsmænd og endelig af de lokale administrative enheder.

Lundegårds godsadministration var knyttet til centraladministrationen med skriverstuen, som modtog bøndernes landgilde og andre faste pengeafgifter, og fadeburet, hvor de tilsvarende naturralier blev leveret. Bøndergodset fra »lenene« blev indbetalt i form af samlede beløb, mens strøgodsets bønder personligt mødte op i Lunds godskontorer. Det administrative personale i marken bestod i officialen, der red rundt på godset for at indsamle de uvisse indtægter og varetage det retslige forsvar, mens indtægterne fra lenene blev indbetalt af lokale bønder, såkaldte »skudgårds-mænd«.

Slottenes administration var, som slottet var flest i middelalderen. I spidsen stod slotsfogeder, der ved hjælp af besætningen styrede ladegården, oppebar landgilde og bispetiende, holdt øje med skovene etc. etc. Fra Åhus viser et bevaret regnskab nærmere, hvordan slottet bestod af de tre enheder gården (slottet), ladegården og møllen, og at arbejdet på ladegårdens marker næsten udelukkende blev drevet ved hjælp af hoveri. De tre gårde Borgeby, Flyinge og Värpinge blev forvaltet på omtrent samme vis ved hjælp af fogeder på fast løn, mens ærkesædets fjerntliggende gods i Halland oftest var bortforlenet.

Bogens anden del består i en behandling af det personale, som administrerede godset, dvs. i en undersøgelse af sociale og geografiske miljøer samt karrieremønstre. Resultaterne indvindes ved møjsommelige genealogiske studier, som man må påskønne – selv om læsningen heraf ofte ikke er ophidsende morsom. Bl.a. kan det påvises, at ærkebiskop Tue Nielsen, der var jyde, i udstrakt grad satte andre jyder på de administrative poster, og at Henry Bruun tog fejl, da han antog, at Birger Gunnensen førte en »reduktionspolitik«. Den vigtige hovedkonklusion bliver, at slægtsrelationer generelt ikke vejede særlig

tungt ved besættelsen af ærkebispens administrative poster. Ærkebispens påskønnede i høj grad ekspertise, når han tog folk fra adelens laveste lag i tjeneste som forvaltere af sit gods. Nogen »krise« for disse folk kan ikke direkte konstateres, men de må, som Ingesman konstaterer, have lidt under den centralisering af lenene, der udgik fra Lunde-gård. Herved blev mange af godsadministratorerne overflødige. Et af de få eksempler på den personlige »krise« finder man måske hos ærkebispens fodermarsk Poul Jensen Kyning, der efter at have beklædt sit embede i 1505 ikke fik tildelt yderligere poster. Sikkert ikke tilfældigt sluttede han sig i 1525 til de oprørske skånske lavadelsmænd.

Ingesman leverer med sin bog en selvstændig, sikker og dybtgående behandling af et stort emne, som ikke tidligere har været behandlet. For ganske vist følger undersøgelsen sig ind i de traditioner for kirke-, administrations-, adels- og godshistorisk forskning, der er blevet skabt ved Aarhus Universitet under professorerne Troels Dahlerup og Erik Ulsig, og den er da også en omarbejdet version af en guldmedaljeafhandling fra dette universitet. Men det kan uden videre siges, at bogen kun tager afsæt i traditionen.

Mange kan have glæde af Ingesmans bog, da man gennem de detaljerede regnskabsstudier ledes gennem alle kroge af datidens samfund. Man finder således centrale bidrag til dansk senmiddelalderlig landbrugshistorie i undersøgelsen af officialens godsadministration, af administratorbønderne, »skudgårdsmændene«, og af ladegårdshoveriet: Hvor man hidtil har famlet i blinde i vurderingen af hoveriets omfang i senmiddelalderen, har man ved analysen af regnskabet fra Åhus fra 1532-33 fået et fast holdepunkt, der tillige giver et glimrende indblik i arbejdsrytmen på en ladegård. De mange kulturhistoriske

aspekter uddybes af velvalgte illustrationer. Generelt har dansk senmiddelalderlig administrationshistorie taget et godt skridt fremad med undersøgelsen, og man længes formelig efter, at forfatteren vil jævnføre resultaterne med studier af den øvrige gejstlige godsadministration og den kongelige lensforvaltning. På mange felter vil der givetvis nu kunne påvises vekselvirkninger mellem biskoppelig og kongelig administration. Undersøgelsens perspektiver kunne måske have været videre, og læseren bliver måske ikke så meget klogere på den senmiddelalderlige krise, som det egentlig var et af målene at belyse, men så må man des mere glædes over, hvor dybt der graves i et hovedemne inden for 14-1500-tallets godsadministrative historie.

Bjørn Poulsen

Næsbyhoved lens regnskaber 1502-1511, udgivet ved Haakon Bennike Madsen og Erland Porsmose. Danske middelalderlige regnskaber 3/Odense University Studies in History and Social Sciences Vol. 120. (Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, i kommission hos Odense Universitetsforlag, 1991). 475 s., 298 kr.

Med udgivelsen af denne kildepublikation realiseres en ca. 60 år gammel plan i lidt ændret skikkelse. Selv om den næsten ubrudte række af regnskaber fra Næsbyhoved len er enestående, har materialet – på grund af dets vanskelige tilgængelighed – kun været udnyttet i begrænset omfang af historikere. De to udgivere har tidligere i forskellige sammenhænge anvendt regnskaberne, så det var naturligt, at de forestod udgiverarbejdet.

Kildematerialet består af lensregnskaber fra år 1502, 1503, 1505, 1509 og

1510 samt af en ekstrakt fra 1510. Regnskaberne rummer jordebøger, gæsteri-, oldengælds- og faldsmålslister, endvidere specificerede indtægts- og udgiftsregnskaber, herunder udspisningsregnskaber, samt skattemandtalsregnskab fra 1510-11.

Udgiverne har tilstræbt en bogstavret gengivelse af kilderne, men har meget fornuftigt fulgt Aksel E. Christensens gamle idé om en sideordnet – og dermed bearbejdet og tabellarisk – gengivelse af jordebøger og gæsterilister, så man kan følge den enkelte bebyggelsesenhed gennem årene. Endvidere har udgiverne nummereret personerne i skattemandtallet, og disse numre er – i det omfang det har været muligt – angivet ud for personerne i jordebøgerne med henblik på jævnførrelser.

Publikationen indrammes af en kort indledning om Næsbyhoved len som administrativt område, af en kildebeskrivelse, en redegørelse for udgivelsesprincipper, forklaringer af mønt, mål og vægt samt af tidstypiske ord og udtryk. Ud over et stedregister er bogen forsynet med et register over nævnte bygninger, hvilket altsammen letter benyttelsen af bogen.

For år tilbage udgav Thelma Jexlev en oversigt over lensregnskaberne; et enkelt år af Koldinghus' regnskaber er udgivet, ligesom lensregnskaber har været benyttet til statistiske undersøgelser over udviklingen i lønninger og priser. Med publiceringen af Næsbyhoved lens regnskaber er et stort materiale gjort tilgængeligt. Næsbyhoved len var en del af dronning Christines livgeding, og sammen med tidligere publiceret materiale kan det anvendes til at undersøge dronningens økonomi. Endvidere kan materialet blandt andet benyttes til undersøgelser af lensforvaltning, beskatning, fæste- og afgiftsforhold. Udspisningsregnskaberne viser forbruget på slottet, ladegården og dronningens

gård i Odense ligesom indtægts- og udgiftsregnskaberne rummer en række oplysninger om pris- og lønforhold. Publiceringen af materialet fra Næsbyhoved len kan således tilskynde til en række forskelligartede undersøgelser.

Leon Jespersen

Steen Ivan Hansen: *Senmiddelalderlige herregårdsbygninger. Senmiddelalderlige, grundmurede herregårdshovedbygninger i kongeriget Danmark. En redegørelse for typer, planer og funktioner på baggrund af bevarede bygningsrester.* (Afdeling for Middelalder-arkæologi og Middelalder-arkæologisk Nyhedsbrev, 1992). 371 s., kr. 125.

Udgivelsen er et uændret optryk af en specialeafhandling fra 1987. Senmiddelalderens grundmurede herregårdsbyggeri er i nogen grad et forsømt område, så afhandlingen er velkommen. Formålet er en redegørelse for typer, planer og funktioner ud fra de bevarede bygningsrester. Til undersøgelsen er fremfundet 49 anlæg, et ganske pænt tal, strækkende sig fra det helt bevarede Glimmingehus til gårde, hvor blot kælderens er tilbage. De dateringsmæssige problemer er overordentlig store, fordi det skriftlige kildemateriale svigter, og forskerne har ofte grebet til den nøddudvej at tilskrive en bygning den mest kendte af dens ejere inden for det tidsrum, der kan være tale om. Et særlig interessant problem udgør de ni gårde, hvori indgår ældre tårnanlæg, som ikke længer havde nogen funktion i anlægget. Forfatteren fokuserer på dronning Margrethes forbud i 1396 imod borgbyggeri (som først ophævedes i 1483) og rejser derfor spørgsmålet, om nogle af dem skulle gå tilbage til før 1396, eller om forbudet er blevet overtrådt. Fem af de ni er skånske, ligesom

fire af fem ægte enkelthuse. Som store flerfløjede anlæg bestemmes Gammel Estrup, Clausholm, Krenkerup, Rygård, Bollerup og Svaneholm, de sidste skånske karakteristisk nok med store hovedhuse. Mere almindelig og billigere var et lille enkelthus *suppleret med bindingsværksbygninger*. Forfatteren sætter med god grund forskellene i forbindelse med henholdsvis høj- og lavadel, hvorimod han ikke drager nogen konklusion af de skånske særtræk. Ystadprojektet har i de senere år arbejdet hermed. Afhandlingen nuancerer og forbedrer afgørende vores billede af den senmiddelalderlige herregård, og i det

omfattende bilagsmateriale, som fylder de 70%, findes dokumentationen herfor. Når det hævdes, at materialet afspejler virkeligheden, således at Fyn og Skåne fylder og skal fylde mest, glemmer forfatteren imidlertid, at når han kun undersøger de nu eksisterende bygninger, afspejler dette jo en senere tids geografiske fordeling. Hans forhold til historieforskning er i øvrigt lidt distant (men der er tale om et speciale); således citeres Margrethes forordning efter Huitfeldt i stedet for efter *Den danske rigsløvgivning indtil 1400*.

Erik Ulsig

NYERE TID

Skifter fra Køge 1596-1655. Udgivet af Gerd Neubert. (Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, 1992). XIII + 482 s., 156,25 kr.

Mange kildetyper har allerede længe været repræsenteret i kildeudgaver, som breve, kirkebøger, tingbøger, rådstuebøger, regnskaber, folketællinger. Med Gerd Neuberts udgave af Køge-skifter foreligger der nu også en solid repræsentant for denne kildetype, efter at vi har måttet nøjes med Jørgen Olriks udtog af Helsingør-skifter fra 1904 og Einar Baggers udgave af bofortegnelser med de lidt atypiske købmandsskifter fra Malmø fra 1977-78.

Udgaven af Køge-skifterne omfatter 24 skifter fra perioden 1597-1655, ud af i alt 406 i de fem skifteprotokoller fra denne periode. I en indledning anfører udgiveren, at udvalget skulle være repræsentativt i tid, mens det med hensyn til det sociale har slagside, da de mere nøjagtige registreringer er anset for at være de mest værdifulde, og det er net-

op de mere velhavende skifter. Et blik på erhvervsfordelingen af de 24 skifter bekræfter da også dette: 8 af dem er efter købmænd og kræmmere (idet en enkelt uangivet synes at høre hertil), hvortil kommer 3 efter borgmestre og rådmænd, hvis erhverv også normalt var handel, 4 er efter embedsmænd, 7 efter håndværkere, et efter en skipper og et efter en enke, der ernærede sig ved væven og spinden. Ifølge en skatteliste fra 1640 var der da i byen bl.a. 46 købmænd, 31 embeds- og bestillingsmænd, 177 håndværkere og 40 enker. Købmændene er altså i udvalget af skifter i høj grad overrepræsenteret, embedsmændene ligeledes.

Udgavens værdi ved større analyser vil altså næppe kunne vurderes uden en nærmere analyse af erhverv og samlede tal for aktiver og passiver i periodens Køge-skifter som helhed. Men for et arbejde med genstande, boligindretning, import fra udlandet, købmænds kredse, adeliges og andres gældsposter m.m. og forsigtige vurderinger af for-

skellige erhvervsudøvendendes økonomiske og sociale stilling er udgaven værdifuld. Dette gælder så meget mere, som den er forsynet med solide person- og stedregistre og et omfattende sagregister med ordforklaringer, en nøgle til arbejde også med andre skifteregistreringer.

Ole Degn

Jens Christian V. Johansen: *Da djævelen var ude ... Trolddom i det 17. århundredes Danmark*. Odense University Studies in History and Social Sciences Vol. 129. (Odense Universitetsforlag, 1991). 327 s., 248 kr.

I de seneste årtier har der været grøde i udforskningen af de ejendommelige trolddomsprocesser – hekseforfølgelserne – i 1500-1600-årene, herhjemme som i udlandet. J. C. Jacobsens *Danske domme i trolddomssager i øverste instans* kom i 1966 og blev fulgt op af en række arbejder af samme forfatter i begyndelsen af 1970'erne; på samme tid kom Gustav Henningsens afsnit i Axel Steensbergs *Dagligliv i Danmark i det syttende og attende århundrede*, bd. 1 (1969) og yderligere en række arbejder af samme. Og så fulgte i 1980'erne Karsten Sejr Jensens bog om trolddomsprocesser i Danmark 1500-1588 (1982/1989), Merete Birkelunds bog om processer i 1500-1600-årene (1983) og Kim Tørnsøvs bog om processer i Vestjylland i 1500-1600-årene (1986). Med Jens Christian V. Johansens bog foreligger nu en omfattende, samlet fremstilling af trolddomsprocesserne i Danmark i 1600-årene, bygget på et stort kildemateriale og en omfangsrig litteratur, ikke mindst udenlandsk.

Bogen indledes med en gennemgang af en række udenlandske forskeres fremlæggelse af forskellige karakteristiske træk ved hekseprocesserne i for-

skellige områder, med henblik på at placere Danmark i de europæiske hekseprocessers historie. Enkeltprocesser og masseprocesser har her været stillet over for hinanden, ligesom heksebatteltagelse og skadevolden (*maleficium*-aktivitet), i forsøg på at forstå forskelle i processernes forløb. Hertil føjer Jens Chr. V. Johansen Gustav Henningsens ti-punkts-teori om dynamikken i trolddomsfænomenet, med en skelnen mellem hekseri og heksegalskab (*witchcraft* og *witch craze*). Det fastslås, at bogens sigte er at forklare udviklingen i de danske processer gennem forsøg på en forståelse af de socioøkonomiske og mentale sammenhænge, der konstituerede processernes mekanik.

I den efterfølgende redegørelse for kilder og metode gennemgås retsarkivmaterialet, hvor det jyske er langt bedst bevaret, samt de kildekritiske problemer i forbindelse med udnyttelsen af et materiale, der bl.a. er præget af ensidighed. Kapitlet giver en nyttig, samlet oversigt over materialet.

Derefter gennemgås først i bredt analytiske studier af det jyske materiale i tre kapitler trolddomsprocessernes juridiske grundlag i norm og praksis, processernes opsving og aftagen i 1600-årene og en række faser og forhold i processerne, herunder trolddomsrygterne og gangen fra rygte til anklage, anklagerne, vidneudsagnenes sagsindhold, køns-, alders- og civilstandsfordelingen for troldfolkene, tilståelserne og udlæggelserne og processernes geografiske fordeling. Værdifuld er her de samlede opgørelser over processerne, fordelt over tid, og afdækningen af ofte vidtstrakte udlæggeseskæder; men resultaterne vedrørende de sociale og økonomiske aspekter er usikre og til dels misvisende. Når det konstateres, at »Et klart mønster i den geografiske fordeling tyder på, at især marginaljord-

sområder med en spredt bebyggelse opfattede truslen fra trolldfolkene som mere akut, end andre områder gjorde det« (s. 100), er dette reelt ikke dokumenteret. Jens Chr. V. Johansen peger vel på de mange processer gennem det meste af perioden i de vestjyske herreder Hassing, Refs, Skodborg og Nørre Horne. Men når han betegner disse herreder som udprægede marginaljordsområder, med en i højere grad end andetsteds truet økologisk balance og en spinkel grænse mellem et produktionsoverskud og et katastrofalt underskud (s. 68-69), må hans opfattelse være præget af en senere tids regionale struktur. Lensregnskaberne viser ikke dette, og Arent Berntsens *Danmarckis oc Norgis fructbar herlighed*, fra 1656, placerer herrederne i områder med gode jorder og velstillede bønder og peger på de mange herregårde, med studeeksport og græsning på engarealer langs Limfjorden og åerne.

Efter de bredt analytiske kapitler følger tre kapitler med *case studies*, med mere detaljerede analyser af de involverede personers socio-økonomiske stilling og af den samfundsmæssige ramme, som processerne udspillede sig i. De tre kapitler behandler 13 sager fra Vester Horne herred, Kærgård birk og Skast herred fra årene 1617-37, otte sager fra Ribe fra årene 1610-20 og de faldsterske processer fra 1690'erne. I kapitlerne analyseres processerne nøjere med hensyn til vidneudsagn og motiver, de impliceredes alder, civilstand m.m.

Sidstnævnte processer gav efter et halvt århundrede med få processer anledning til de to sidste officielle heksebrændinger i Danmark. De var næppe typiske og bruges som en overgang til et kapitel om de danske processers ophør. For det vestjyske område betegner Jens Chr. V. Johansen selv materialet som spinkelt, mens tingbogsmaterialet fra Ribe i betydeligt omfang har kunnet

suppleres med materiale fra det velbevarede Ribe rådstuearkiv. Jens Chr. V. Johansen har da også her kunnet opstille en række spændende problemstillinger, men resultatene er dog præget af flere misforståelser. Det hævdes, at bebyggelsesstrukturen har beholdt sin karakter fra 1620 til 1640, idet faldet i tallet af skatteydere væsentligst havde ramt »indersterne« (tallet faldt 55%), ikke »ejerne« (tallet faldt 7%). Men bortset fra, at »indersterne« boede til leje hos både ejere og lejere i disses *bolig*, og at »ejerne« omfattede ca. 50% ejere og ca. 50%, der boede til leje i andres *huse og boder*, så er denne stabilitet kun tilsyneladende, idet ca. 4% af skatteborgerne forsvandt hvert år, samtidig med, at mange, især mindrebemidlede, flyttede omkring. Når tallet af inderster i perioden faldt væsentlig mere end tallet af øvrige skatteborgere, ejere og lejere, er forklaringen den enkle, at faldet i befolkningstallet naturligt især omfattede det befolkningsoverskud, der under en opgangstid var kommet til byen og havde logeret sig ind i de eksisterende husstande.

På grund af de stadige ændringer i befolkningsmassen og dens lokalisering kan man altså ikke ud fra et kort med skatteborgerne i 1640 placere personer i byen 1620 og 1611. Og det er ikke rigtigt, når det hævdes (s. 125), at der på kortet 1640 i *Rig og fattig i Ribe* kun arbejdes med »ejere«, kortet rummer *alle* skatteborgere. Ser man på de 21 personer, der i 1613 vidnede i sagen mod Anne Lourups, får man da også et andet billede end det, Jens Chr. V. Johansen viser med kortet s. 233. Af de 22 personer, der vidnede i denne sag, kan de otte lokaliseres i 1610, af disse igen fem i 1620, sammen med yderligere to, der ikke ses i 1610, og tilbage i 1640 er blot tre. Tilsvarende kan af de 22 vidner i sagen mod Karen Roeds i 1620 (kort s. 239) de ti lokaliseres i 1620 og af disse

igen højst de fem i 1640. Af de højst i alt otte personer, der således har kunnet lokaliseres både 1610 eller 1620 og 1640, er i hvert fald tre flyttet mellem de to tidspunkter. Betydningen af lokaliseringen med hermed sammenhængende nabo- og genbostridigheder kan på det fremlagte grundlag ikke afvises, således som det gøres af Jens Chr. V. Johansen, så meget mere, som kun en tredjedel eller mindre af de optrædende vidner er lokaliseret på kortene.

Generelt må siges, at Jens Chr. V. Johansen synes at have fået temmelig lidt ud af sine forsøg på at placere involverede personer socio-økonomisk. Kildematerialet for landdistrikterne er for spinkelt, talmaterialet er nogle steder for lille (s. 107, 120-121), og mens han nogle gange peger på begrebet sociale konflikter (s. 54-56, 87, 124, 139), har han ikke udnyttet tankegangen som et led i en forklaring af processerne. Det bliver ikke nærmere uddybet, at flere af heksefølgerne var personer, det var gået tilbage for, eller som klarede sig dårligt, som Oluf Andersen Klokke, der i en vanskelig situation måtte forpligte sig til at opføre sig som en ærlig dannemand – hvilket ikke, som det gengives, betød en »ærlig dansker« (s. 117), men en retskaffen, troværdig person. Den forsøgte skelnen mellem personer ansat til 0, 2 og 4 sk. i skat er ikke rimelig; nuancerne er på det niveau ganske små og kan let have baggrund i tilfældigheder i ansættelserne. Jens Chr. V. Johansens konklusioner, at det var de dårligt stillede, der anklagede de endnu dårligere stillede (s. 100, 127) kan næppe stå alene. Processer mod velstillede var vel fåtallige, mens det var også kun en lille del af den tids bybefolkning, der var velstillet. Selv hæfter Jens Chr. V. Johansen sig næppe ved, at der blandt de otte berørte personer i Ribe-afsnittet var en, hvis mand havde været medlem af de såkaldte »24 mænd« (det nævnes

kun s. 124), men dette betyder, at han hørte til overklassen. Var det end gået tilbage for den pågældende kvinde, så må man dog socialt skelne mellem de forholdsvis få, der var født på, kunne arbejde sig op på eller havde været på et højere økonomisk niveau, og det store flertal, der altid stod økonomisk dårligt. Analyserne af det socio-økonomiske niveau for det forholdsvis begrænsede antal involverede i en trolddomsproces kan her væsentlig udvides gennem inddragelse også af de mange personer, der afgav skudsmål (tov, kirkenævn) om de involverede personer, hvilket Jens Chr. V. Johansen har undladt.

Bogen afsluttes med en række værdifulde tabeller over kvitsvorne og edsvorne ved værnetinget 1609-93, kendelser ved Viborg landsting 1609-93, vidneudsagnetenes sagsindhold fordelt på typer, kønsfordeling ved værnetinget 1609-93, bålstraf, udlæggelser m.m. samt et bilag med en matrikel over de jyske troldfolk 1609-87. Sidstnævnte omfatter 676 personer og er et værdifuldt hjælpemiddel ved videre analyser af trolddomsprocesserne. Det rummer angivelse af årstal og henvisning til retsprotokollerne, dog med undtagelse af dem, der er gengivet i David Grønlands *Historisk efterretning om de i Ribe by for hexerie forfulgte og brændte mennesker*, fra 1780, hvilket må undre, for Grønlands tilfældige, redigerede uddrag er uanvendelige som grundlag for analyser.

Person-, sag- og stedregistre letter arbejdet med den detaljerige bog.

Ole Degn

Gustav Henningsen: *Heksejægeren på Rugård. De sidste trolddomsprocesser i Jylland 1685-87.* (Skippershoved, 1991). 192 s., 168 kr.

Mens en række af de arbejder, der i de seneste årtier er fremkommet om hekse-

processerne, væsentligst har beskæftiget sig med de tidligste af disse, behandler Gustav Henningsens bog en række af de seneste, processerne foranlediget 1685-87 af herremanden Jørgen Arenfeldt (1644-1717) på Rugård mellem Grenå og Ebeltoft.

I den meget velskrevne bog udnytter Gustav Henningsen et godt stof på en næsten detektivisk måde i en godt fortalt fremstilling. I det første kapitel gives baggrunden for historien, genoptagelsen af heksebrændingerne efter et par årtier med en mere forsigtig kurs i trolddomssagerne i Jylland, forklaret med personskift i landsdommergruppen i Viborg. Nøgternt beskrives forskellene på datidens to kulturer, den officielle kristne og den folkelige magiske, den sidste med lykkebegrebet, lykke og ulykke. I de følgende kapitler skildres med personportrætter aktører i det magiske univers, derefter en hekseproces, der kom til at stå som en prøvesag for heksejægeren på Rugård, samt de to års heksejagt, der betød 24 trolddomsprocesser og 10 dødsdomme. Herremandens fremgangsmåde var en sådan, at det blev en skandale. Heksebrændingerne blev de sidste i Jylland, og Gustav Henningsen søger forklaringen i Arenfeldt-skandalen og centralmagtens oprydning efter denne, med en afbrydelse af kædeprocessen af heksebrændinger. Han finder en nøje sammenhæng mellem antallet af hekseprocesser og de »faciliteter«, som lovgivningen og domstolene gav befolkningen til at føre den slags processer.

Gustav Henningsen gør sin fremstilling let tilgængelig ved ganske rimeligt at modernisere stavemåden i de gamle tekster fra tingbøgerne; han sætter hekseprocesserne ind i en forståelig sammenhæng og giver også et godt indtryk af anførte pengebeløbs værdi ved at sætte en rigsdaler til 576 kr.; tallet når han til ved beregning ud fra lønbeløb,

men dog med en forkert mellemregning, idet han sætter 1 rigsdaler til 288 sk. – mens den var 96 sk.

Selv om Gustav Henningsen gør de komplicerede procesforløb rimeligt enkle ved at skære og disponere teksterne på en overskuelig måde, forekommer der dog så mange personer, at man savner et personregister.

Ole Degn

Preben Sørensen: *Under herrer og mestre – om arbejdsvilkår og Danmarks første storkonflikt i 1794*. SFAH skriftserie nr. 30. (Selskabet til Forskning i Arbejderbevægelsens Historie, 1992). 140 s., 75 kr.

Den store tømmerstrejke i 1794 er efterhånden velbelyst i den videnskabelige litteratur, ligesom en væsentlig del af kildematerialet blev udgivet af Bendt Elkjær i 1975 (*De uroelige tømmer svenne*, Gyldendal). En mere populærvidenskabelig fremstilling med bred appel har derimod ikke været på markedet. Det er en sådan, som konsulent i LO, redaktør Preben Sørensen har leveret med denne velskrevne og velillustrerede fremstilling, der er baseret på ikke alene den trykte litteratur, men også arkivmaterialet fra Kommissionen angående lavene i København 1794-1802 i Rigsarkivet. Vi får en fin, journalistisk beretning om konflikten forløb, spækket med illustrative citater og afsluttet med en redegørelse for de resultater, der kom ud af konflikten, først og fremmest gennem kommissionsarbejdet, som mandede ud i forordningen om håndværkslavene i København fra 1800.

Preben Sørensen ser konflikten som betydningsfuld for dannelsen af en arbejderbevidsthed i Danmark og dermed som vigtig for fagbevægelsens historie. Arbejdskampen og sammenholdet viste vej for kommende generationer, og kon-

fliktens løsning og de opnåede resultater slog ikke noget i stykker mellem arbejdsmarkedets parter; reformismen var allerede dengang en realitet (s. 137). Med dette grundsynspunkt kunne der være en fare for, at konflikten i alt for høj grad blev anskuet ud fra et nutidsperspektiv. Det er imidlertid ikke tilfældet. Preben Sørensen er ikke faldet i den grøft; hans sammenligninger til nutidige forhold har mest karakter af at understrege forskellighederne.

Forfatteren har valgt at modernisere

en del af citaterne og at bibeholde deres samtidige udformning i andre »for ikke at ødelægge teksternes korrekte indhold og patina«. Det er for så vidt en udmærket løsning – men flere steder er det dog desværre blevet til en lidt uskønt blanding af de to principper, som i hvert fald har irriteret denne pernitten gryede anmelder lidt.

Bogen er rigt illustreret og fremtræder i det hele taget meget appetitvækkende.

Jens Chr. Manniche

DET 19. ÅRHUNDREDE

Ole Mørkegaard: *Søen, slægten og hjemstavnens. En undersøgelse af livsformer på Åbenråegnen 1700-1900*. (Museum Tusulanums Forlag, 1993). 190 s., 198 kr.

Ole Mørkegaards bog er en omarbejdet magisterafhandling i etnologi. Ophavet til bogen angives at være dels praktisk arbejde på Aabenraa Museum med en udstilling om søfarten fra Aabenraa i 1800-tallet, dels mødet med Thomas Højrup's analysemodel i bogen *Det glemte folk* (1983).

Thomas Højrup tog sit udgangspunkt i marxismens produktionsmådebegreb, men modificerede det i en række varianter, idet der efter hans opfattelse sideløbende med den kapitalistiske produktionsmåde eksisterer produktioner karakteriseret ved den enkle vareproduktion. Livsformerne – som udtryk for de enkelte samfundsgruppers hele selvforståelse/ideologi – har naturligvis forbindelse med de givne produktionsmåder, men repræsenterer også i sig selv et fuldgyldigt udtryk for en gruppes kultur. Alt i alt kan der opstilles flere kulturelle varianter i et givet samfund.

Mens Thomas Højrup bygger sin analyse på et nutidigt materiale, har Mørkegaard sat sig som mål at afprøve teoriens anvendelighed på et historisk materiale med de dermed forbundne vanskeligheder med at finde et fyldestgørende kildemateriale.

Det teoretisk-metodiske grundlag ruller op i bogens 2. kapitel. Vi møder her fire livsformer: den selverhvervende knyttet til den enkle vareproduktion, lønarbejderlivsformen, den karriereorienterede og den borgerlige livsform. Den borgerlige livsform hører åbenbart ikke hjemme i det aabenraaske søfartsmiljø, for den møder vi ikke senere i bogen. Men den virker alligevel som en underliggende eller bagvedliggende livsform, som forfatteren skriver op imod. I den borgerlige livsform er kapitalen omdrejningspunktet. Det drejer sig om investering med henblik på profit, og spørgsmålet er selvfølgelig, om et sådant motiv var det bærende på det kapitalmarked, der i hovedparten af perioden primært var lokalt. Var det kapitalistisk? Gottlieb Japsen fremførte allerede i 1930'erne det synspunkt, at Aabenraa-søfarten i midten af forrige århundrede

var kapitalistisk, og at nogle af de store redere – Jørgen Bruhn og Gustav Raben – investerede deres penge med henblik på profit. Mørkegaard mener ikke, de kan betegnes som »anonyme« eller »ægte« kapitalister, idet ejerforholdene og motiverne bag deres aktiviteter var betydeligt mere sammensatte. At dokumentere dette ved at »gennemlyse« det økonomiske liv, de mangeartede sociale relationer og de holdningsmæssige/ideologiske sider af synet på søfarten er derfor et hovedanliggende i bogen.

Mens de første to hovedafsnit har karakter af en egentlig historisk fremstilling, er de sidste kapitler stramt struktureret efter de teoretiske og metodiske bestemmelser, hvor Mørkegaard frigør sig fra de skiftende konjunkturer og fokuserer på søfartsmiljøets indre struktur. Det former sig som en diskuterende fremstilling af ejerforhold, karriereforløb, kaptajnens rolle, det menige mandskab, interesse modsætningerne, livsstil, kapitalfrembringelse, slægtens rolle osv. I den i øvrigt spændende og velskrevne bog kommer begrebsapparatet til at spænde ben for forfatterens forestilling om, at bogen henvender sig til en bredere kreds af læsere. Indimellem kan anmelderen heller ikke frigøre sig fra den fornemmelse, at begrebsapparatet er en spændetrøje for en egentlig historisk fremstilling.

Selv om Mørkegaard i bogens undertitel angiver, at han vil redegøre for perioden fra 1700 til 1900, ligger tyngdepunktet helt klart på perioden 1820-80. Det vigtigste kildemateriale er dels skibslister og mercantilkalendere, dels dagbøger og erindringer. Desværre præsenterer forfatteren ikke materialet og dets anvendelighed. F.eks. var det nærliggende at give en karakteristik af Emma von Hassels beskrivelse af sin far Michael Jepsen (1835-99) – udgivet 1953!

I perioden 1820-50 udnyttede rederne

i Aabenraa de gode tider og opbyggede en flåde, der næst efter hovedstadens var helstatens største. Der var gode penge at tjene på især Sydamerikafarten og efter 1850 på sejladsen til Asien, lige indtil dampskibene gjorde det af med sejlskibsflåden, værfterne og hele følgehåndværket i de sidste 20 år af forrige århundrede. Allerede i slutningen af 1700-tallet udviklede skibsfarten og rederivirksomheden sig til en selvstændig branche frigjort fra den lokale handel. I denne branche møder vi i bogens indledning 1800-tallets Aabenraa-matadorer: Jørgen Bruhn, Jacob Bendixen, Hans Matthiesen, Gustav Raben og Michael Jepsen. Ved hjælp af dagbøger, erindringer og andet materiale søger forfatteren at komme tæt på deres karriereforløb, som i hovedsagen tegner et fælles mønster. Efter nogle år på søen, hvor de hurtigt avancerede til kaptajner i en ung alder (med- eller selvejende), lagde de op og slog sig ned som skibsredere i hjembyen. Hjemstavnens gav den økonomiske basis og den kulturelle ballast for disse ambitiøse kaptajner.

Deres karriere var kendetegnet ved, at de i kraft af hårdt og målrettet arbejde, hyren og kaplagen (normalt 2-5 % provision) samt slægtens økonomiske formåen hurtigt kunne investere i skibsandele med det formål for øje at ned sætte sig som redere i Aabenraa. Andre kaptajner blev på søen, og de dygtigste avancerede til mere udfordrende og velbetalte stillinger på de mest moderne skibe. Et hovedsigte med bogen er at afdekke hensigter og motiver bag karriereforløbene. Var springet fra kaptajn til reder udtryk for profitjagt, som Gottlieb Japsen har anført, eller skyldes investeringerne og karriereforløbet slægtsrelationer? Var der andre motiver end de rent kapitalistiske, eller var der måske tale om en blanding af motiver? Forfatterens belysning af ejerforholdene viser for 1700-tallet, at der tydeligvis var tale

om lokale investorer med tilknytning til søfarten. Meget få ejede deres skibe selv; investeringerne var så store, at partsrederiet var det typiske. Efter Napoleonskrigene, hvor Aabenraa-tonnagen halveredes, finder Mørkegaard en kreds af investorer, som på trods af ugunstige tider ikke trækker deres kapital ud for at lade den flyde til mere gunstige investeringer, som en kapitalistisk adfærd ellers ville betinge. Men til genopbygning af tonnagen måtte man de følgende år trække på hamborgsk kapital. Først op mod midten af århundredet vinder lokale investorer igen frem som partsredere, og slægtsforbindelserne mellem de enkelte skibes kaptajner og rederne og blandt rederne indbyrdes synes at florere som aldrig før. I de sidste år af århundredet overhalede dampskibsteknikken det sejlførende Aabenraa, og i byen fandtes en betydelig modvilje mod den nye teknik og den dermed forbundne ændrede livsform.

For den selverhvervende livsform mener forfatteren at kunne pege på flere motiver til investeringerne end rent kapitalistiske. Rederen var således direkte eller indirekte arbejdsmæssigt involveret i virksomheden, han var naturligvis afhængig af flåden eller havde slægtninge, der var det. Ønsket om at være selvstændig, om at kunne disponere frit, og sammenblandingen af virksomhedens økonomi og privatøkonomien giver en sammensat livsform, der rummede kapitalistiske elementer, men navnlig elementer fra den enkle vareproduktionsmåde.

Den lønarbejdende livsform behandles lidet indgående. De menige søfolk efterlod sig sjældent erindringer eller dagbøger. En enkelt har forfatteren fundet: en dagbog af Søren Holm, som dækker året 1856. Det karakteristiske for denne livsform, i modsætning til den selverhvervende, er adskillelsen af arbejde og fritid, ligesom der kan findes

varianter af livsformen med hensyn til livsperspektiv, graden af engagement i arbejdet og indholdet af fritiden.

Styrken ved at anvende livsformsbegrebet i en historisk sammenhæng er, at det kan lade sig gøre at trænge ind bag de umiddelbare økonomiske og politiske forhold og lade de mere varige sociale relationer/strukturer træde frem. Kontinuiteten bliver et fremherskende træk i bl.a. ejerforholdene, karriereløbet og slægtsforbindelserne, særligt for perioden efter 1820. Det er således lykkedes ganske godt og overbevisende af Ole Mørkegaard at give et indblik i søfartsmiljøets indre forhold.

John Pedersen

Nete Balslev Wingender: *Arven efter Martha Wærn. Pigeopdragelse i 1800- og 1900-tallets Wærnske Institut*. Med fortegnelser over Det Wærnske Instituts og Mariaforbundets arkiver. (ARKI-Varia/Det Wærnske Institut, 1992). 118 s., 100 kr.

Denne fine lille bog om Martha Wærn (1741-1812) og hendes pigeopdragesinstitut giver et værdifuldt bidrag til pigeopdragesens historie med fokus på en enkelt institution, pigernes hverdag og tidens opdragelsesnormer. Martha Wærn var en velhavende enke, der i sit testamente bestemte, at størstedelen af hendes formue skulle bruges til at oprette et institut for fattige piger fra middelstanden. På instituttet skulle pigerne oplæres til at blive dygtige husmødre og mødre. Men de skulle også oplæres til at kunne forsørge sig selv på en anstændig måde både inden et ægteskab, og hvis de forblev ugifte. Vi finder således allerede her den dobbelthed i pigeopdragesens formål, som senere pædagoger som f.eks. Natalie Zahle også tilsluttede sig. Martha Wærn var præget af sin tids

forøgede interesse for opdragelse og af den private godgørenheds målsætning om »At gavne det offentlige«. Hun udformede selv planen for det senere institut og må have været en både handlekraftig og ambitiøs kvinde.

Bogen, der blev muligjort efter afleveringen af Det Wærnske Instituts arkiv til Landsarkivet i København i 1991, omhandler instituttets historie fra starten i 1814 og frem til i dag, hvor instituttet nærmest indgår som en del af Mariaforbundets virksomhed. Bogens første kapitel handler om Martha Wærn og hendes testamentariske bestemmelser. I kapitel 2 hører vi om undervisningen og hverdagen på instituttet i 1800-tallet. Vi følger en enkelt elev, Marie Louise Westergaard, der var elev på instituttet fra 1845 til 1853, og får derved et værdifuldt indblik i, hvordan Martha Wærns tanker blev praktiseret. Det fremgår, at direktionen var meget samvittighedsfuld i sin efterlevelse af Martha Wærns bestemmelser, selv om det efterhånden blev klart, at der måtte ske visse tillempninger til tidens krav. Vægten på boglighed i oplæringen blev større, uden at undervisningen dog kom helt på højde med andre pigeskoleunderservisning. Husarbejde og håndarbejde vedblev at være de vigtigste fag.

Kapitel 3 fortæller om samarbejdet mellem Det Wærnske Institut og Mariaforbundet fra 1921 til i dag. Efter Første Verdenskrig fik Det Wærnske Institut som så mange andre private pigeskoler økonomiske problemer, og i 1921 blev instituttet nedlagt som pigeskole. Instituttets virksomhed blev dog fortsat under andre former, idet man fra 1921 indledte et samarbejde med Mariaforbundet om en husholdningsskole for unge piger. Skolen videreføres i dag under navnet Kastanievejens Efterskole.

Udover fremstillingen af Det Wærnske Instituts historie indeholder bogen en personfortegnelse, hvor man dog må

savne lærerinder/lærere og elever før 1914 – her henvises til et jubilæumsskrift fra 1914, som angiveligt kun findes i få eksemplarer. Desuden rummer bogen registreringer over Det Wærnske Instituts arkiv og over Mariaforbundets arkiv. Samarbejdet mellem instituttet og Mariaforbundet er beskrevet udmærket. Alligevel føles det som en mangel, at vi hører så lidt om Mariaforbundets historie. Her må dog nok henvises til Mariaforbundets jubilæumsskrift fra 1989.

Bogen er en nydelse at få i hånden, smukt trykt og med smukt gengivne illustrationer. Den veldokumenterede fremstilling og registreringerne udgør tilsammen en meget oplysende og anvendelig udgivelse, både som et bidrag til dansk pigeopdragelses historie og som et hjælpemiddel til videre studier.

Hanne Rimmen Nielsen

Signe Mellemsgaard: *Distriktslægen og Læsøboerne. En medicinsk topografi fra 1859 og dens forudsætninger.* (Landbohistorisk Selskab i samarbejde med Læsø Museum, 1992). 229 s.

I det 18. og 19. århundrede skrev en række læger medicinske topografier, hvis mål det var at beskrive en egns forhold ud fra et sundhedsmæssigt aspekt. Topografierne indholdt beskrivelser af egnens historie, naturgrundlag og klima samt befolkningens levevis, boliger, kost, moralske habitus og de hyppigst forekommende sygdomme. At man fandt grund til at beskrive så mange forhold ud fra en medicinsk interesse, vidner om en bred forståelse af sygdommens årsager. Med udgivelsen af Christen Rasmussens topografi over Læsø foreligger et af de få danske eksempler på en sådan topografi tilgængelig på tryk.

Udgaven indledes med en meget god og grundig analyse af Signe Mellemsga-

ard. Signe Mellempgaard gennemgår i sin indledning en række forudsætninger for distriktslægens Christen Rasmussens medicinske topografi. Den indeholder en skildring af Christen Rasmussens liv og de påvirkninger, han konkret var udsat for. Fremfor alt er det dog en kortfattet og klar gennemgang af væsentlige idéstrømninger i 1800-tallets medicinske tankeverden. Først behandles den medicinske topografi som genre og dens baggrund i datidens interesse for befolkningens sundhed, der delvis var betinget af de politiske ideer om, at et riges styrke består i dets befolkning af raske og flittige borgere, som vandt frem i anden halvdel af 1700-tallet. 1800-tallets to dominerende smitteteorier analyseres. Der var den miasmatiske, som mente at kunne forklare sygdommes opkomst med miasmer i luften. Betegnelsen malaria er en frugt af denne teori, idet ordet betyder dårlig luft. Den anden var den kontagiøse teori, hvor man mente, at sygdomme overførtes gennem kontakt mellem den syge og den, der blev smittet. Få sværgede til én teori alene, men anvendte forskellige forklaringer på forskellige sygdomme. Til sidst skildres det sygdomsbegreb, som var baggrunden for den brede interesse i befolkningens liv og livsvilkår, og hvordan det blev fortrængt af bakteriologiens monokausale forklaringsforsøg. Siden er, som Signe Mellempgaard viser, et mere multifaktoriel sygdomsbegreb atter opstået, eller genopstået, ikke mindst inden for socialmedicinen, hvor man ser på arv, miljø, livsstil mv. som faktorer, der til sammen påvirker sundheden. Det monokausale sygdomsbegreb er dog aldrig forsvundet og vil måske vinde frem igen med den nye DNA-diagnostik. Nu taler man f.eks. om, at man har fundet genet for alkoholisme, en lidelse, som de fleste endnu vil mene, der er mange årsager til.

Indledningen fungerer både som en

introduktion til en række sider af 1800-tallets medicinske historie, og den kan læses selvstændigt som sådan, og som en introduktion til den efterfølgende medicinske topografi. Det ville have været godt med flere litteraturhenvisninger for dem, der ønsker at læse mere om emnet.

Hoveddelen af bogen består af distriktslæge Christen Rasmussens medicinske topografi. Hele topografien gennemses af et ønske om at forbedre og reformere læsøboernes levevis. Christen Rasmussen lavede et meget stort forarbejde til topografien. Han studerede kirkebøger og lavede lister over dødeligheden i første halvdel af århundredet, han lavede temperatur- og vindmålinger, og han opmålte og beskrev 442 boliger og deres indretning. Han beregnede også antallet af lægebesøg pr. 100 indbyggere pr. år. Det var 0,68, hvor det i dag er ca. 500.

Men bogen indeholder trods alt mest tekst om læsøboernes liv. For dem der overhovedet fik lov at leve. En fjerdedel af alle døde var under et halvt år gamle. Det var den tids store barnedødelighed, som var årsagen til den lave gennemsnitlige levealder; de, der blev voksne, blev også gamle, ikke mindst på Læsø, ifølge Christen Rasmussen. Når man læser om den behandling, de små børn fik, bliver meget af dødeligheden forklaret. Børnene blev hurtigt vænnet fra og opflasket med snavsede flasker, horn eller sutter af stof med tygget rugbrød. Også de voksnes mad beskrives, og ved den »faaer man sandelig ingen Grund til Misundelse«, men den var dog ikke sundhedsskadelig som spædbørnenes.

Ikke kun læsøboernes levevilkår og erhverv beskrives og vurderes, også deres moral er genstand for distriktslægens opmærksomhed. I moralsk henseende stod læsøboerne langt tilbage, ifølge Rasmussen, ikke mindst kvinderne: »Letsindigheden er især fremtræ-

dende ved den kvindelige Befolkning, navnlig i erotisk Henseende; at erhverve sig en Kjærest er med faae Undtagelser en stadig Tanke for disse«.

Bogen er således lige så meget en kilde til datidens borgerlige moral og samfundsopfattelse som til levevilkårene på Læsø, men det gør den ikke mindre interessant at læse. Det er en god ting, at topografien er blevet udgivet, og at det sker med en indledning og ordforklaringer, gør læsningen lettere og mere udbytterig.

Signild Vallgård

Poul Erik Olsen: *Hvis de skulle reddes. Indberetninger om arkivundersøgelser ved de lokale embeder 1880-83.* (Rigsarkivet, 1992). 126 s., 125 kr.

Det statslige arkivvæsen undergår store forandringer i disse år. Der er kommet ny arkivlov, Erhvervsarkivet og Dansk Data Arkiv er blevet en del af det statslige arkivvæsen, Rigsarkivet og Landsarkivet i Odense er under ombygning, og Rigsarkivet har fået ny ledelse og afdelingsstruktur. I en sådan brydningstid kan det være interessant at se tilbage på et årti, hvor der også gennemførtes omfattende forandringer inden for arkivvæsenet – nemlig 1880'erne. Og det er netop, hvad Poul Erik Olsen har gjort i nærværende publikation. I 1882 blev C.F. Wegeners Geheimearkiv og Johan Grundtvigs Kongerigets Arkiv sluttet sammen under A.D. Jørgensens ledelse. Efter tilskyndelse fra Jørgensen vedtog Rigsdagen syv år senere Danmarks første arkivlov, hvorved Rigsarkivet – med et hovedarkiv og tre »provincsarkiver« – blev en realitet.

En anden vigtig nyskabelse i 1880'erne var arkivinspektionerne. Efter bevilling fra Kultusministeriet drog en række af medarbejderne ved Kongerigets Arkiv, deriblandt Grundtvig og

Jørgensen, i 1880-82 rundt i hele landet for at besøge amtmænd, amtsforvaltere, borgmestre, retsbetjente, gejstlige embedsmænd – og i et vist omfang også embedslæger, toldere og forstembedsmænd. Mange steder blev der fundet arkivalier tilbage fra 15-1600-tallet, men alt for ofte blev de opbevaret under uacceptable forhold. Derfor blev mange arkivalier flyttet til Kongehusets Arkiv »til midlertidig opbevaring«.

Imidlertid skabte denne flytning bekymring hos visse lokalhistorikere, som følte deres forskningsmuligheder begrænset. A.D. Jørgensen brugte dette synspunkt som argument for oprettelsen af provincsarkiver, og han mente også, at en sådan ordning ville gøre lokale embedsmænd mere villige til at aflevere deres arkivalier. Jørgensen underbyggede sin ansøgning – fra 1888 – med en lang redegørelse for resultaterne af arkivrejserne, og en stor del af denne fremstilling genfindes i kultusministerens bemærkninger til lovforslaget.

I Poul Erik Olsens bog gengives uddrag af i alt 282 inspektionsberetninger. Nogle fylder kun et par linier, andre strækker sig over flere sider. Gang på gang møder man særdeles bramfri og barske udtalelser om arkivernes indretning. Om amtsarkivet i Hjørring lyder det således: »Man kunde ikke komme frem uden at vade i Papirer, opløste Pakker, Journalsager, Protokoller m.m. Hver Sommer plejede Teglstenstaget at faa en Reparation, og Murerne med deres Kalkspande at trampe om i Arkivsagerne, som derfor ogsaa fandtes stærkt blandede med Kalk foruden andet Snavs og Støv« (s. 2). I Århus bispedømmes og stiftsøvrigheds arkiv var der så fugtigt, at mange arkivalier var overgroet med skimmel, ja, en af protokollerne kunne ligefrem »forvexles med Molboernes Blodpølse« (s. 38). Arkiverne fra Ribe by og byfoged blev opbevaret under vanskeligt tilgængelige

forhold på 2. etage i det gamle rådhus: »Tanken om den store Brandfare paa-trænger sig. Arrestanternes Liv vilde i Tilfælde af Ildsvaade være i høj Grad truet, medens Arkivet selvfølgelig vilde gaa fuldstændig tabt« (s. 56). Men faktisk er der også en del lyspunkter. Om Elbo-Holmans herreder hedder det således: »Arkivet befinder sig paa 1. Sal paa Raadhuset, udmærket lyst, tørt, luftigt, indenfor Tingstuen, med Jerndør skilt derfra. Hvelvet Loft, 6 Alen højt« (s. 45). Og på Varde rådhus havde man i ganske særlig grad kælet for arkivet: »Det velordnede og yderst zirlig opstillede Arkiv er anbragt ... i elegante 5 Alen høje Reoler med henvend 220 løbende Alen Hylderum, hvoraf 40-50 Alen ere ladet frie til Rækkernes Fortsættelse. Over alle Hylder er anbragt Saffiansskilte, som i Guldtryk an-

give ethvert Rums Indhold, svarende til Henvisningen i det nye Register« (s. 57). Og så følger ellers en redegørelse for arkivets øvrige raffinementer. Ikke overraskende, at denne beretning slutter med ordene: »De paagældende Embedsmænd vare ikke tilbøjelige til Aflevering«.

Som det turde være fremgået, er det en – mange steder – ganske underholdende bog, Poul Erik Olsen har udgivet. Men dette ændrer ikke ved, at bogens primære målgruppe er ret begrænset. Bogen har uden tvivl mest interesse for arkivernes personale. Her kan man indimellem nikke genkendende til de mistrøstige tilstandsbeskrivelser. For trods fine forskrifter bliver arkiverne hos nogle embeder stadig opbevaret under lidet betryggende forhold.

Jørgen Mikkelsen

DET 20. ÅRHUNDREDE

Kurt Jacobsen: *Aksel Larsen. En politisk biografi*. (Vindrose, 1993). 710 s., 395 kr.

Ole Sohn: *Fra Folketinget til celle 290. Arne Munch-Petersens skæbne*. (Vindrose, 1992). 300 s., 268 kr.

Kurt Jacobsens bog har en undertitel, der nok skal bemærkes. Det har åbenbart været forfatterens hensigt at tilkendegive, at han ikke har leveret en biografi af Aksel Larsen, som vil prætere at være en afrundet personskildring, men udelukkende holder sig til den politiske del af Aksel Larsens liv. Der er da også mange sider af hovedpersonens personlige forhold, der ikke er med. Det er en afgrænsning, der teoretisk lyder acceptabel, men er svær at gennemføre; derimod kan den være bekvem for en forfatter, der ikke har interesseret sig for at

medtage alle væsentlige sider af personens liv eller ikke har haft mulighed for at gøre det. Der er dog elementer, som alligevel synes at mangle, når afgrænsningen gøres så skarp. Det gælder f.eks. sådanne forhold som: Hvilke bøger læste Aksel Larsen? Interesserede han sig for kunst? Hvordan indrettede han sine hjem? Hvor meget tjente han? Dette er kun mindre elementer blandt mange, som kunne have tjent til at give et fuldstændigere indtryk også af politikerens.

Dette var bemærkninger om bogens titel. Selve teksten falder i to hovedafsnit, et om tiden før kommunistloven af 1941 og et om tiden fra 1945 til stiftelsen af Socialistisk Folkeparti i 1958. Imellem de to afsnit er et mindre om tiden under besættelsen og til sidst nogle sider om SF. Til dette kommer 32 sider med billeder, nogle kendte, men de fleste ret

ukendte. Det virker mærkelig uprofessionelt, at billederne ikke angiver, hvor de hører hjemme, ligesom der heller ikke er medtaget nogle af de mange karikaturer, der eksisterer (er de for belastende?). Om et andet udenværk, registeret, er at bemærke, at det er dårligt. For det første omfatter det kun personer, mens mange nu og i fremtiden vil gå til bogen for også at søge efter institutioner og foreninger. For det andet er personregisteret belastet af, at ikke alle er medtaget, og af, at der ikke gives henvisninger til alle de steder, personerne er omtalt. Det ville givetvis have været en støtte for de fleste læsere, om der tilmed i et lille »leksikon« var blevet givet nogle kortfattede oplysninger om de mange enkeltinstitutioner, der uden videre nærmere omtale nævnes i teksten.

Selve teksten er karakteriseret af, at den i meget høj grad er styret af kilderne og ikke af de spørgsmål, der må stilles til deres oplysninger. For slet ikke at tale om, at forfatteren stærkt har været fascineret af sin adgang til ikke alene de hidtil ubenyttede og utilgængelige arkiver, især fra Komintern, og til de senere russiske arkiver til 1952, hvoraf dog ikke alle er tilgængelige, men også til arkivet fra DKP her i landet. Denne fascination har været så stærk, at den uden tvivl har taget magten sådan fra ham, at vigtige elementer af den politiske biografi er gået tabt.

Dette sidste betyder, at meget mangler, som burde have været med i et portræt af en politisk fører og partileder. Der siges således ikke meget om, hvordan han virkede som partileder. Om han inspirerede lederne, ja endog om han blot talte med dem, om hvilket arbejde han udførte, og hvorledes hans forhold var til lokalforeningerne og vælgerne: Kom han blot og holdt en tale, eller drøftede han med dem, hvordan de skulle tilrettelægge deres arbejde? Blandt manglerne er også oplysninger om tilrettelægning af propagandaen, og

om han interesserede sig for uddannelse af tillidsfolk gennem skolingskurser.

Jævnligt siges der en del om Aksel Larsens store agitatoriske talenter. Det havde her været naturligt med en behandling af hans retorik med forklaringer om, hvad der var hans virkemidler og hele teknik.

Nogenlunde det samme gælder Aksel Larsens virke i Folketinget. Det er blevet almindeligt (i en slags repressiv tolerance) at tale om Aksel Larsen som en dygtig parlamentariker. Ret beset fik Aksel Larsen ikke, og slet ikke i bogens periode, lejlighed til at demonstrere særlige parlamentariske evner. Det, at et medlem kan forretningsordenen, gør ham ikke til nogen stor parlamentariker. Det er ikke nogen kunst, særlig ikke, når medlemmet (her Aksel Larsen) ikke skal ofre tid på at deltage i udvalgsarbejdet. Selve det at holde proklamatoriske taler, der ikke sigter på en løsning af konkrete politiske problemer, er ikke nogen særlig parlamentarisk indsats.

Det, der gør Kurt Jacobsens bog til noget væsentligt og centralt, er, at her får vi en fyldig dokumentation for, hvordan Moskvakommunismens organer styrede Aksel Larsen og dermed DKP ned til mindste detalje, og gennem hvilken teknik det skete. Forfatteren lægger afgørende vægt på, at der under hele dette forløb lå en latent modsætning styret af Aksel Larsens dybe danske nationalfølelse. Om denne forklaring er holdbar, er det svært at afgøre, også fordi vi ikke kender nøje, hvordan forholdet var mellem de russiske organer og de nationale partier i andre lande, noget lignende synes dog periodisk at have været tilfældet i Norge og Sverige. Ét synes dog at stå fast efter skildringen af Aksel Larsen: at kommunismen havde den samme magt over lederlaget, som træffes hos mange af nutidens nyreligiøse bevægelser.

Dette hovedresultat af bogen er en betydelig bedrift. Meget, som hidtil kun

har været anet, bliver her til veldokumenterede kendsgerninger. Bogen er tilmed skrevet i en inciterende form med sans for den stilfærdige dramatiske virkemidler.

Det samme er tilfældet med Ole Sohns bog om Arne Munch-Petersen. Også Ole Sohn har haft adgang til hidtil ukendte sovjetrussiske arkiver, der dog ikke har givet ham de oplysninger om Aksel Larsens kendskab til sagen, som Kurt Jacobsen kan give. Bogen her giver et fyldigt referat af Arne Munch-Petersens fængselsår med tilhørende afhøringer indtil hans død i fængslet i 1940. Et uhyggeligt dokument om Stalin-tyranniets virke.

Fængselsopholdet optager godt 100 sider af bogen. Forud er gået en skildring af tiden indtil da. Uden at der bringes meget nyt er der dog i selve livsskildringen for første gang givet en fyldig, samlet behandling af Munch-Petersens politiske arbejde. Det er gjort med viden og omtanke, således at det er et arbejde af blivende værdi og tilmed er det sket uden den indforståethed med periodens kommunistiske virke, som kunne have været en belastning for mange læsere. Tværtimod gives en yderst opæysende dokumentation af samspillet mellem den Moskvastyrede partifunktionær og hans individstyrede holdninger

Vagn Dybdahl

Ministermøder 1900-1901. Konsejlspræsident Hannibal Sehesteds optegnelser. Ved Poul Erik Olsen. (Rigsarkivet/G.E.C. Gad, 1992), 93 s.

Ministermødeprotokol 1901-1905. Konsejlspræsident J. H. Deuntzers referater. Ved Poul Erik Olsen. (Rigsarkivet/G.E.C. Gad, 1992), 93 s.

Ministermødeprotokol 1905-1908. Konsejlspræsident J.C. Christensens referater. Ved Poul Erik Olsen. (Rigsarkivet/G.E.C. Gad, 1992), 202 s.

Sammenlignet med de ministermødeprotokoller – dækkende det meste af perioden 1908-1940 – som tidligere er udgivet af Tage Kaarsted, er de her foreliggende meget summariske, nærmest at betragte som kataloger over forberedte lovforslag. I mere højspændte situationer kan der nok spores en vis nervøsitet, således i forbindelse med den dansk-tydske konvention fra 1907 om optantbørnene i Sønderjylland. Her mærker man, hvor afgørende det var for regeringen hele tiden at forvise sig om den danske repræsentant i den tyske rigsdag, H.P. Hanssens samtykke til konventionens ordlyd. Men som helhed er der tale om tørt stof.

Den første protokol 1900-1901 er ført af konsejlspræsident Hannibal Sehested. Det mest interessante her er oplysninger af pressehistorisk karakter, idet man kan følge den indflydelse, regeringen kunne udøve på ledelsen af *Berlingske Tidende* og de privilegerede stiftstidender. For den, der mener, at historien gentager sig, er der støtte at hente i en oplysning om, at togfabrikken Scandia i Randers får en ordre på tre jernbanepostvogne, selv om fabrikens tilbud ligger 5% over konkurrentens.

Protokollerne for årene 1901-08 er gengivet i facsimile. Det har den store fordel, at enhver trykfejl er udelukket. Anderledes med protokollene 1900-1901. Her havde en grundig korrekturlæsning været på sin plads. På s. 24 giver Deuntzer sin forgænger som udenrigsminister navnet »Kaon«. Han hed Ravn. S. 32 omtales regeringens program, der tales om en skattereform, en retsreform m.v. I rækken nævnes også »Foraarssagen«, og s. 46 er Consessionshavere blevet til »Commissionshavere«. Disse eksempler hører til de mere iøjnefaldende; der er desværre også en hel del af mere uskyldig art.

Troels Fink

Henrik Bertelsen: *Russiske flygtninge i Danmark 1917-1924*. (Forfatterforlaget Attika, 1992). 108 s.

Bolsjevikkerne erobring af magten i 1917 og den påfølgende nådesløse borgerkrig skabte et russisk flygtningeproblem af omfattende dimensioner. Mellem to og tre millioner mennesker forlod Rusland i de nærmest følgende år. Det er et emne, der har været forholdsvis stille om i forskningen. Med Henrik Bertelsens lille bog foreligger en samlet fremstilling om de russiske flygtninge, der valgte Danmark som midlertidigt eller permanent opholdssted.

På grundlag af Justitsministeriets udlændingesager, Statspolitiets forhørsprotokoller og diverse sager fra Udenrigsministeriets arkiv har Henrik Bertelsen gjort rede for den daværende danske flygtningepolitik og for de kategorier af russiske flygtninge, der søgte om indrejsetilladelse til Danmark. Danmarks andel af den enorme flygtningebølge var beskedent, mellem 1917 og 1922 fik godt 1200 personer tilladelse til indrejse.

Fremstillingen kan sine steder virke noget skitseagtig, men bogens første del bringer mange interessante oplysninger. Anden del af fremstillingen virker lidt påklippet og er mere en gentagelse af allerede kendt stof om dansk-russiske forbindelser i den pågældende periode. Nu og da er der nogle hasarderede påstande med afsæt i meget tvivlsomme kilder, f.eks. en sladderhistorie om en dansk gesandtfrues udsugning af store rubelbeløb til den socialistiske eventyrer og tyske agent Parvus' konto i Landmandsbanken.

Men Henrik Bertelsen har i øvrigt oplysende og velskrivende trukket et glemte kapitel af Danmarks nyere historie frem af glemselen.

Bent Jensen

Bo Bramsen: *Geheimeetatsrådindens hjem. Barndom- og ungdomserindringer 1912-37*. (Politikens Forlag, 1992). 238 s., 249 kr.

Bo Bramsens mor var gift med Ludvig Bramsen – forsikringsmanden og indenrigsministeren i de to sidste højreministerier 1899-1901. Alene hans indsats som leder af »Nye Danske« og hans centrale placering i forsikringsverdenen gav ham en fremstående position i samfundet, mens hans socialpolitiske indsats sikrer ham en fremtrædende plads i den politiske historie (Ulykkesforsikringsloven af 1898, fabrikløven af 1901, loven i 1904 om livsforsikringselskaber). Hvordan man i øvrigt blev geheimeetatsråd får stå hen; men det synes fortjent, at han fik så smuk en titel (P.A. Alberti blev den sidste). Derfor blev hans kone Astrid geheimeetatsrådsindeen til sin død i 1959 (hun født 1875, han født 1847, død 1914).

Bo Bramsen blev født 1912, forældrene var blevet gift i 1910. Ludvig Bramsen havde sikret sin unge kone og hendes børn godt; men verdenskrigen omvæltninger reducerede de økonomiske muligheder. Om dette skriver Bo Bramsen, men derefter følger i virkeligheden hans eget liv, dog stadig relateret til moderens hjem som det faste punkt. Bo Bramsen skriver om alle små og store oplevelser uden særlige hvilepunkter eller længere, reflekterende afsnit. Det er (naturligvis!) skrevet inciterende og livligt; sammenlagt bliver det, i kraft af at alt – stort og småt – er taget med, et stykke betydningsfuldt kulturhistorie, der dækker et begavet og levende liv, som det kunne leves i en familie, der med sparsommelighed havde sit på det tørre. Her er opdragelse, skolegang, fritidsglæder, cykelture til Paris, møder med piger, studenterår med karakteristisk af det juridiske studium, posten som redaktør af *stud.jur.*, den første

ansættelse hos Gyldendal. Denne kulturhistorie er tillige bygget op om et væld af enkeltpersoner. Ofte siges i få linier noget væsentligt om unge mennesker, der kom til at betyde noget på vidt forskellige områder af samfundslivet. Så væsentligt, at det er ejendommeligt, at den rutinerede håndbogsudgiver ikke har forlangt, at forlaget skulle ofre et personregister, også på grund af de mange gode billeder.

Vagn Dybdahl

Poul Meyer: *Nederlag. Politiske erindringer 1932-1947*. Udgivet og med indledning af Mogens N. Pedersen. (Odense Universitetsforlag, 1992). 118 s., 128 kr.

Over sidste halvdel af 1960'erne og de første to år af 1970'erne skrev Poul Meyer disse erindringer. Som undertitlen siger, omfatter de desværre ikke Poul Meyers manddomsår, hvor han øvede den store indsats både i Aarhus Universitets historie gennem opbygningen – sammen med Erik Rasmussen – af Institut for Statskundskab og i videnskabshistorien ved etableringen af forvaltningslæren i Danmark. Om disse dele af Poul Meyers livsgerning skriver til gengæld udgiveren i en indledning, der også i et rids giver et levnedsløb.

Selve erindringerne falder i tre dele: en om Konservativ Ungdom 1932-40, en om besættelsen frem til 1945 og endelig en om Poul Meyers deltagelse i Sydslesvig-bevægelsen 1944-47. Størst almen betydning har afsnittet om årene 1932-40, der har fået undertitlen »Ungdom og galskab«. Det har som optakt Poul Meyers deltagelse allerede i gymnasieårene i gadeslagsmålene med de kommunistiske og socialdemokratiske ungdomsbevægelser. Der gives her nogle konkrete oplysninger om forfatterens »ungdomsvildfarelser«; mere væsentli-

ge er de følgende redegørelser for den ungkonservative bevægelses ideologi, dens interne spaltninger og forholdet til moderpartiet – alt med oplysninger om Poul Meyers egne standpunkter og arbejde inden for disse områder. I erindringerens efterskrift konkluderer han, at han led nederlag for sine tanker om fornyelse af dansk politik i 1930'erne.

I den udstrækning fornyelsen skulle ske gennem en almindelig vækkelse af ungdommens politiske engagement, da var der ikke tale om noget nederlag. Tværtimod skete der netop en holdningsændring; den var allerede i 1920'erne stærkt på vej i Socialdemokratiet. Men det var netop Poul Meyer og hans organisation, der i 1930'erne fik »borgerskabets« unge engageret i politik. Det er sikkert rigtigt, at i flere konkrete sager blev løsningerne ikke formelt efter Meyers ideer, men meget – både når det gælder mellemstandsproblemerne og korporationernes inddragelse i politikken – kom dem nær, om end i andre former. Selve den korporative stat blev ikke formaliseret, som Poul Meyer drømte om; men korporationerne blev allerede gennem kriseårene og i efterkrigsårene en om ikke formaliseret, så dog reelt en del af statsstyret.

Det er mindre klart, hvori fornyelsen i dansk politik skulle være sket som en følge af modstandskampen under krigen. Poul Meyers egne erindringer fra denne er mest af personalhistorisk interesse. At der også her skulle være tale om, at »traditionel dansk partipolitik« vandt, virker lidt snævert. Poul Meyers skarpe analytiske evner burde have været sat ind på en vurdering af, om der ikke alligevel kom de fornyelser, han søgte, men blot med bevarelse af og inden for de politiske partier. Erindringerne giver et væld af gode, nye oplysninger; men de er på samme tid en fortsat, nutidig polemik mod datidens modstandere.

Erindringernes tredje del har titlen »Sydslesvig frit!«. Den handler især om Sydslesvigsk Udvalg, Poul Meyers indsats inden for dette og brydningerne mellem udvalgets ledere. Selve udvalgets indsats er stort set velkendt; men de mange interne brydninger er mindre kendte, og derved får afsnittet sin selvstændige værdi.

Det er godt, at Poul Meyers erindringer er blevet udgivet. I al deres korthed giver de gode tidshistoriske oplysninger og samtidigt et godt indtryk af forfatterens personlighed og ikke mindst af hans polemiske form, der ikke ændrede sig meget i tidens løb. Yngre læsere og eftertiden kunne nok have ønsket, at udgiveren havde forsynet bogen med lidt fyldigere oplysninger om flere af de agerende personer.

Vagn Dybdahl

Lilli Gyldenkilde: *Fra fabrik til Folke-ting. Erindringer*, fortalt til Mette Bock. (Fiskers Forlag, 1992). 116 s., 185 kr.

Det er ikke det politiske stof i denne meget levende fortalte bog, der gør omtalen i et historisk tidsskrift naturlig. De politiske afsnit optager ikke halvdelen af bogen og giver naturligvis lidt om folketingsarbejdet og udbyrder indtrykket af Lilli Gyldenkildes person. Det historiske centrale er imidlertid skildringen af sociale tilstande (bogligforhold, drikkeri, dagligdagens fester, skolegange, arbejdsløshed m.m.) i den laveste sektor i arbejderklassen i 1930'erne og -40'erne. Stedet er Horsens, fra 1950 er det i nogle år København med fabriksarbejde, hvorefter der er skilsmisser og igen fabriksarbejde i Horsens. Lilli Gyldenkilde blev derefter invalidepensionist (ødelagt ryg) og kom fra 1970'erne med i politisk arbejde, der i 1977 førte til Folketinget. De socialhistoriske af-

snit har en bemærkelsesværdig kildeværdi, fordi der ellers kun findes lidt materiale om det allerlaveste lag så langt op i tiden.

Vagn Dybdahl

Henrik Bødker Knudsen: *Krigssejler. Oplevelser fra Verdenshavene*. Årskrift for Frihedsmuseets Venner. (Frihedsmuseet, 1992). 122 s.

Titlen varsler drama, og Henrik Bødker Knudsens beretning om krigsårene i den danske udeflåde skuffer ikke forventningerne. Den rummer ikke færre end tre torpederinger, en »stiltfærdig« mine-sprængning og en dramatisk deltagelse i invasionen i Normandiet.

Men bogen er først og fremmest en medrivende beskrivelse af en ungdomsmands modningsår i en fremmed og turbulent verden. Den beretter prisværdigt ærligt og nøgternt om ungdommelig eventyrlyst og uforpligtethed: »Mit motto har altid været, at enhver er sig selv nærmest. Det er effektivt, men det er sjældent pænt«.

Såvel det muntre og sorgløse liv i havnene som den barske tid til søs ombord i skib efter skib beskrives på en måde, der giver læseren et godt indtryk af sømandens omskiftelige liv i en tid, hvor søfartsbogen ofte var hans eneste ejendel og den danske »Pool« i Newcastle-on-Tyne det eneste faste holdpunkt i tilværelsen.

Henrik Bødker Knudsen fortæller uden store armbevægelser om de nervepirrende konvojsejladser, der kostede så mange søfolk livet. Om den sidste torpedering, som han overlevede på mirakuløs vis, efter at skibet var forsvundet fra havets overflade på 30 sekunder på grund af sin tunge last af kampvognslarvefødder, bemærker forfatteren tørt, at »det værste ved det hele var, at mine venner efterhånden kviede sig ved at

mønstre ombord i de skibe, hvor jeg var».

Henrik Bødker Knudsen uddannede sig under krigen til styrmand og fik som dæksofficer et godt indblik i tilrettelæggelsen og gennemførelsen både af de velkendte konvojsejladser og af den store invasion i 1944, hvor han deltog i forsyningstjenesten fra D-dag til hen på efteråret. Beskrivelserne af konvojsejladserne i Nord- og Midtatlanten udgør da også sammen med skildringer fra det amerikanske brohoved i Normandiet bogens mest interessante afsnit.

Per Willemoes Jørgensen

Hans Bonnesen: *Hemmelig dansk radiotjeneste under 2. verdenskrig. En beretning om den danske radiokontakt med England og om de øvrige telekommunikationsveje, der illegalt blev skabt under den tyske besættelse af Danmark, 1940-1945.* (I kommission hos Borgens Forlag, 1992). 254 s., 198 kr.

Lars Peter Sørensen: *Radiogrupperne Moses og Cain. Radiogruppernes arbejde ved den jyske nedkastnings-tjeneste marts 1944-maj 1945.* (Forlaget Eureka, 1992). 139 s., 128 kr.

Som fastslået allerede i Hæstrups arbejder *Kontakt med England og Hemmelig Alliance*, var den illegale radiotjeneste selve livsnerven for den danske modstandsbevægelse. Bortset fra den navnkundige telegrafist *Josephs* (Tage Fischer-Holst) erindringer *Gør hvad du ikke tør*, er der dog ikke blevet publiceret monografier om emnet. Det rådes der nu bod på med hele to bøger, begge skrevet af ikke-faghistorikere.

Hans Bonnesens fremstilling er stærkt præget af hans baggrund som ingeniør og radioamatør. Teknisk kompetent gør han rede for den almene kommunikationssituation i 1940-45, herun-

der gives en teknologisk bedømmelse af det apparatur, som stod til rådighed for offentligheden i Danmark.

Bonnesens hovedstykke er dog en samlet fremstilling af de illegale kommunikationskanaler, som modstandsbevægelsen rådede over, på det eksterne såvel som det interne plan. Han analyserer og beskriver nøje modstandsbevægelsens udstyr, både det af britisk og det af dansk proveniens, og vurderer de danske telegrafisters kvalitet. En detaljeret forklaring på kodeanvendelsen i kommunikationen mellem Danmark og England får læseren også, ligesom modstandsbevægelsens direkte modstander, den tyske pejletjeneste, bliver beskrevet og analyseret.

Ikke overraskende konkluderer Bonnesen, at den danske radiotjeneste var effektiv. Det skyldtes ikke mindst, at den danske modstandsbevægelse rekrutterede sine egne telegrafister, hvilket var usædvanligt i det tysk besatte Europa. Den danske radiotjeneste rådede også over tilstrækkelig ekspertise til at man kunne improvisere og sætte en egenproduktion af apparatur i gang. Hvem kender ikke den såkaldte »telefonbog«? Som bekendt blev den fremstillet af ingeniør L.A. Duus Hansen, og Bonnesen er ikke den første, der peger på netop ham som den store organisator og inspirator i den illegale danske radiotjeneste.

Undervejs i sin fremstilling fanger Bonnesen (ikke uden antydning af en vis skadefryd) et par gange faghistorikere på det forkerte ben. Der er da heller ingen tvivl om, at faghistorikeren ofte i sin analyse generelt hæmmes af manglende teknologisk indsigt. Til gengæld tør man antage, at en faghistoriker aldrig ville kolportere så fundamentale misforståelser på det politiske felt, som Bonnesen præsterer. F.eks. understreger Bonnesen et par gange undervejs, at når den tyske besættelsespolitik i Danmark

var så usædvanlig, så skyldtes det, at Danmark hverken sorterede under det tyske udenrigsministerium eller den tyske hær, men under det tyske indenrigsministerium! Bogens første kapitel, som retfærdigvis er kort, burde have været udeladt. Det rummer bl.a. spekulationer vedrørende 9. april, som savner ethvert kildegrundlag.

Har man mod på at gøre en indsats, kan man imidlertid blive ganske klog på det område, som er Bonnesens hovedanliggende, nemlig den hemmelige radiotjeneste.

Hvor Bonnesen nok især vil finde et publikum blandt radio-entusiaster, kræver Lars P. Sørensen's bog om radiogrupperne ved den jyske nedkastningsstjeneste ikke de store tekniske forudsætninger. Stilfærdigt og på solidt kildegrundlag med præcise henvisninger til i øvrigt overvejende primære kilder beskriver Lars P. Sørensen, hvordan radioarbejdet ved nedkastnings-hovedkvarteret møjsommeligt blev bygget op og fungerede under store vanskeligheder fra den 8. marts 1944. Den første forbindelse til *home station* i England blev etableret af telegrafisten *Moses* i slutningen af juli 1944, og i de følgende måneder sendte *Moses* i alt 33795 bogstavgrupper. Dette tal blev ikke overgået af nogen anden dansk telegrafist. Som telegrafisten i den anden radiogruppe, *Cain*, var *Moses* dansk-uddannet, medens hovedkvarterets tredje telegrafist, *Hermes*, var engelsk-uddannet.

Centralt i Lars P. Sørensen's fremstilling står naturligvis også nedkastningschefen Toldstrup, som forfatteren har beskæftiget sig indgående med tidligere. Den omstridte nedkastningschef er umiskendeligt genstand for forfatterens respekt og beundring. Ikke desto mindre formår han at holde sig på saglighedens grund i sin beskrivelse af Toldstrups modsætningsforhold til både København og jyllandslederen Bennike.

Modsætningsforholdet til især Bennike kan som bekendt i høj grad tilskrives temperamentsforskelle, men som Lars P. Sørensen beskriver det, var der også stridspunkter af mere konkret substans, f.eks. vedrørende netop radioforbindelsen til England.

Bogen bringer intet opsigtsvækkende nyt, men rister radiogrupperne *Moses* og *Cain* en velfortjent minderone med en del nyt i detaljen.

Henrik Skov Kristensen

Dorthe Petersen: *Thue og hans tid. Skæbner, oplevelser og hverdag under Danmarks besættelse 1940-1945*. (Esbjerg Byhistoriske Arkiv, 1992). 139 s., 148 kr.

Jørgen Hæstrup: *En af de mange*. Odense University Studies in History and Social Sciences Vol. 141. (Odense Universitetsforlag, 1991). 92 s., 128 kr.

Begge de to bøger, der skal anmeldes her, behandler et emotionelt emne, nemlig danske modstandsfolk, som efter dom ved tysk krigsret blev henrettet. De to forfattere beskriver det modstandsarbejde, som førte til arrestation, retssagerne og sidst, men ikke mindst de pårørendes følelser i forbindelse med deres kæres fangenskab, dom og henrettelse. Den ene af forfatterne, Jørgen Hæstrup, karakteriserer sin udgivelse som et minde-skrift, og dette udtryk er vel også passende for Dorthe Petersens udgivelse. Emnet og genren kunne nok lægge op til en del svulstighed, begge forfattere har dog formået at formidle sorgen, fortvivlelsen, men også den oprejste pande på stilfærdig og sober vis. Sikkert derfor er skildringerne gripende.

Dorthe Petersen's indfaldsvinkel er stærkt personlig, idet hun beskriver sin bror Jens Thue Jensens skæbne. Thue blev sammen med andre medlemmer af Brammingegruppen arresteret i februar

1945 efter lang tids illegalitet. Den 10. marts 1945 blev han henrettet i Ryvangen. Dorthe Petersen og hendes familie var i det hele taget hårdt ramt af besættelsen. Selv måtte hun gå under jorden på Sjælland, faderen sad i Frøslevlejren som gidsel for Thue, og Dorthe Petersens forlovede var ligeledes arresteret. Beskrivelsen af familiens forhold er afgjort bogens styrke, medens der forekommer enkelte smuttere, når forfatteren forsøger at indramme Thues modstandsarbejde i en større organisatorisk sammenhæng. De forstyrrer dog ikke væsentligt, måske fordi disse større sammenhænge ofte forekommer at være en overflødig kulisser for den nære historie.

På det tidspunkt, hvor Dorthe Petersens bror blev henrettet, havde danskerne vel nærmest vænnet sig til kortfattede avisnotiser herom. Da Sven Johannesen sammen med fire kammerater blev dødsdømt og senere henrettet på Skæring Hede ved Århus den 2. december 1943, udløste det nærmest et chock i den danske offentlighed, og bag kulisserne forsøgte danske myndighedspersoner på flere niveauer forgæves at intervenere. Dødsdommene var udtryk for en betydelig opstramning af den tyske kurs i Danmark. Dette beskrives i vanlig suveræn og elegant stil af Jørgen Hæstrup. Hæstrup gør også rede for Sven Johannesens modstandsaktiviteter på Randersegnen, kulminerende med den aktion, som medførte optrevlingen af Johannesens gruppe, nemlig sprængningen af jernbanebroerne ved Langå den 17. november 1943.

Skildringen af forholdet mellem pårørende og dødsdømte i tiden fra dødsdommen frem til henrettelsen bygger på breve og andre papirer hos de efterladte. Her træder Hæstrup diskret i baggrunden og lader kilderne fortælle deres egen bevægende historie. Gennem tyske kilder, f.eks. den tyske feltpræst og den tyske tolk, følges Sven Jo-

hannesen og hans fire kammerater helt frem til selve eksekutionen.

Henrik Skov Kristensen

Mogens Rüdiger: *På kant. Et portræt af politikeren Uffe Ellemann-Jensen.* (Gyldendal, 1992). 190 s., 225 kr.

Mogens Rüdiger har tidligere med dygtighed skrevet om den nærmere tids historie i bind 8 (tiden 1945-ca. 1988) af Gyldendals *Danmarks historie* (sammen med Hanne Rasmussen). Derfra og til at skrive om næsten dagsaktuel politik centeret om en enkelt person er der et spring, når ambitionen alligevel er også at anlægge en historikers vurdering.

Det er dog ikke noget nyt, at der skrives om samtidige politikere. Vilhelm Topsøe gjorde det i *Politiske Portrættudier* i 1878, kyndigt og gennemgående, men ingenlunde altid velafbalanceret, stærkt præget af hans højrestandpunkter. Det samme gælder H. Wulff: *Den danske rigsdag. Politiske portrætter af samtlige Rigsdagens medlemmer 1879-1881.* (1882), hvor biografierne er af vidt forskelligt omfang og af yderst varierende kvalitet, men ofte indeholder oplysninger, der ikke kendes på anden måde. Langt større tilbøjelighed til at vurdere personerne ud fra deres egen politik kendetegnede de to følgende portrætværker, N. Bransagers *Den danske regering og rigsdag 1901* (1901) og i 1938 Gunner Fog Petersens *Vor regering og rigsdag*, der også, støttet af deres personkendskab i al deres korthed oftest gav rammende personkarakteristikker: til gengæld var de ikke detaljerede og mindre analytiske, når det gjaldt den enkeltes indsats. I nogen grad gælder dette også Helge Larsens og Vagn Dybdahls samtidsbiografier i *Dansk Biografisk Leksikons* 3. udgave, som også i vid udstrækning bygger på personkendskab, mens Niels Neergaard i andenudgaven

fra 1930'erne er mere dyberegående. Efter hele Neergaards gemyt kom han til gengæld uden om en række omstændigheder, hvor de biograferede svigtede i politisk eller menneskelig decorum. Erik Henriksens *Mændene fra Forfatningskampen 1-2* (1913-14) var både samtidig og historie, idet værket kom først som tidsskriftsartikler, også når det gælder de samtidige. Alle de nævnte værker er skrevet af forfattere, der kendte de biograferede og var ofte støttede af omfattende kildeindsamlinger.

Det samme gælder også Tage Kaarsted, som også går tættere på det politiske spil og de personlige relationer i *De danske ministerier 1929-1953* (1977) og *De danske ministerier 1953-1972* (1992). Tage Kaarsted har imidlertid haft den fordel, at han i tid har haft omkring tyve års afstand. Det har ikke været tilfældet for Mogens Rüdiger, der bygger sin bog på den kendte litteratur og interviewer med en halv snes politikere. Hvad der har bestemt udvalget af de interviewede, er ikke klart, kun er det klart, at egentlige modstandere ikke er med, forstået på den måde, at selv om de tilhører andre partier, er de interviewede personer dog sympatisk indstillede, i hvert fald i de benyttede citater fra dem.

Resultatet er blevet en bog, der rækker ud over det aktuelle og uden tvivl bestandsrig vil blive et centralt bidrag til belysning af Ellemann-Jensens person og – i mindre grad – hans indsats. Hovedlinierne data er klart stillet op, men nogen egentlig analyse af Ellemann-Jensen

som udenrigsminister er der ikke tale om. Det er tydelig vist, hvordan Ellemann-Jensen omtalte »sin« politik, og hvordan han førte sig frem, men i hvilken grad han selv valgte og tænkte, træder ikke frem. Det er åbenbart, at der klinger ekkoer fra amerikanske og tyske politikere, men i hvilken grad embedsmænd derudover påvirkede hans synspunkter mere specifikt, får vi ikke at vide. Var meget af det offentligheden hørte, kun formuleringer og kommentarer af en begavet journalist? I hvor høj grad var Ellemann-Jensen med i ministeriets arbejde? Til gengæld lader Rüdiger det i mange tilfælde stå klart, at deltagelsen i den politiske debat ofte har karakteren af debatten for dennes egen skyld eller for at fremme partiets mål, mens debattens saglige indhold fortøner sig.

Uffe Ellemann-Jensens politik står i en stor del af bogen som løse enkeltbegivenheder på grund af en stærk inddragelse af citater inden for den løbende tekst. Til gengæld er der træffende iagttagelser, der røber den veltrænede historiker. Det gælder ikke mindst i de afsnit, hvor kildematerialet kun tillader at stille problemet op. Dette er især påfaldende i omtalen af forholdet mellem Venstre og De konservative, også selv om det kun er en meget lille del af bogen. Påfaldende er, at der næsten intet er om påvirkninger fra eller samspil med politiske meningsfæller, uden af det dog derfor siges, at Ellemann-Jensen er en partileder med distance til sit parti eller til andre grupper.

Vagn Dybdahl

REGIONAL- OG LOKALHISTORIE

John T. Lauridsen: *Klatterup. Et arbejderkvarter i Esbjerg 1890-1990*. (Esbjerg Byhistoriske Arkiv, 1992). 300 s.

I indledningen til John T. Lauridsens bog om *Klatterup. Et arbejderkvarter i Esbjerg* udtrykker forfatteren håb om, at bogen må være »et beskedent bidrag til

lokalsamfundets demokratiske proces«, og at den fremlagte viden må indgå i meningsdannelsen (s. 7). Bogen indfrier på flere måder dette håb, men derom senere.

Bogen giver en helhedsbeskrivelse af et arbejderkvarter i Esbjerg, som tidligt blev betragtet og behandlet som »bagsiden« af byen. »Forsiden« var kvartererne, som skød op omkring havnen og handeleggaderne vest for jernbanen, også kaldet Vesterbyen. Klatterup, øst for jernbanen, var på intet tidspunkt en kommunalt afgrænset bydel, men et selvgroet kvarter. Her slog en del af byens første arbejdere sig ned, fordi teglværkerne lå der og gav arbejde, og fordi grundpriserne var lave.

Kvarteret blev i de tidlige år bebygget uden plan. Også længe efter at byrådet tog højde for tilflytningen og i 1896 lavede en gadeplan for området, var beboernes initiativ rådende og bebyggelsen spredt. Her ligger den ene mulige forklaring på kvarterets navn, den klavtise bebyggelse. En anden er, at området efter havnens anlæggelse blev brugt til græsning af dyr, inden de blev udskibet fra havnen, og de »klattede« naturligvis.

Klatterup forblev en bydel, som byens kommunale myndigheder behandlede som et stedbarn. Kvarterets civilisering med kloakering, vejbygning, skole osv. var meget længe undervejs. Til gengæld blev Klatterup stedet, hvor kommunen valgte at placere de forurenende virksomheder som gasværk, offentligt slagtehus og losseplads. Også byens kommunale fattiggård fandt man det belejligt at placere i Klatterup.

Alt imens voksede et børnerigt, blandet beboelses- og fabrikskvarter op, først med baggrund i teglværkerne og senere op mod år 1900 i de mange traditionelle småvirksomheder. Lige efter århundredskiftet kom FDB's tobaksfabrik til, som i årtier var den dominerende

de virksomhed i kvarteret. Bogen beskriver op- og nedgange i kvarterets erhvervsmæssige forhold frem til i dag, hvor få af Klatterups beboere har beskæftigelse i selve kvarteret.

I andre kapitler behandles kvarterets beboelse, handelsliv, fritidsliv, infrastruktur, institutionernes indtog osv. Mange interessante sider af kvarterets egenart skildres, f.eks. de mange kolonihavehuse, som med en skalmur blev til helårsbeboelse. Det daglige liv, som det formede sig for børn og voksne, skildres levende. Der er spændende glimt af det, som børn har et godt øje for, eksotiske folk som skærslibere, originaler og andre lidt anderledes mennesker. Her har forfatteren et stort fortrin, da han selv er vokset op i kvarteret og derfor kan give mange glimt af stemningen og mentaliteten i Klatterup.

Den tematiske disponering af stoffet fungerer fint ved at forbinde fortid og nutid og give lange linier i fremstillingen. Ikke mindst i et af de afrundende kapitler, »Huse, mennesker og miljøer«, hvor læseren, som nu kender Klatterups udvikling, kommer tæt på enkelte familiers liv over flere generationer. John T. Lauridsen peger her på Klatterups landsbymentalitet, hvor mange forblev i kvarteret, efter at de som voksne fik arbejde i andre dele af byen.

Bogens sidste kapitler om arbejderkvarterets opløsning og liv i dag er spændende og lærerige. Kommunen må her endnu engang holde for på grund af sine forsøg på at planlægge og regulere udviklingen hen over hovedet på beboerne. I 1970'erne og 1980'erne væltede den ene saneringsplan – læs: nedrivningsplan – ned over beboerne efter den anden. Nedrivningerne blev dog ikke så omfattende, som myndighederne havde tænkt sig, da beboerne fik sig organiseret og satte en kæp i hjulet. En pointe er det, at det var beboerne selv, der kom op på barrikaderne. Bevaringsfolk i Esbjerg var som man-

ge andre esbjergensere orienteret mod Vesterbyen og derfor sene til at se, at der overhovedet fandtes bevaringsværdige huse og miljøer i Klatterup.

Bogen indeholder også andre hip til forvaltere af byens fælles historie. John T. Lauridsen nævner f.eks., at mahognimøblerne hos en af de få borgerfamilier i Klatterup for få år siden havnede på museum. Men hvorfor var det ikke f.eks. tobaksarbejderen Johannes og hans kone Herthas ordinære møbler, der blev købt og bragt på museum. »Om Herthas møbler var spændende og interessante at se på? Det kommer an på de forudsætninger, man ser med« (s. 242). Som John T. Lauridsen skriver, kan bogen om Klatterup være med til at give disse forudsætninger.

Bogen er på mange måder en gave til beboerne i Klatterup, som her har mulighed for at opdage eller genopdage kvarterets kvaliteter. Som John T. Lauridsen skriver, har dette oversete kvarter værdier, som de planlagte parcelhuskvarterer mangler. »Klatterups arbejderkvarter er nok i opløsning, men som en nutidig ramme om dagliglivet rummer det med sin skæve og uens fremtoning spændende muligheder. Det er op til beboerne at udnytte dem og give liv til »De stille gader« (s. 258).

Også på en anden måde er bogen en gave til beboerne og andre interesserede. Et meget stort arbejde er lagt i kilde-søgningen for at dokumentere Klatterups historie. Dertil kommer et stort interviewarbejde med henblik på at indsamle viden om kvarterets liv og egenart, der, som John T. Lauridsen rigtigt skriver, vanskeligt lader sig fremstille udelukkende på overleveret skriftligt materiale. Fremstillingen er meget solidt dokumenteret, og noterne er omfattende. Og dermed er der givet andre mulighed for at dykke ned i kilder og fremstillinger og arbejde videre med Klatterups historie.

Bogens værdi rækker imidlertid ud over Klatterup og Esbjerg. Den har også budskab til politikere, planlæggere og interesserede andre steder, som er medforvaltere af mere oversete kvarteres udvikling. Behovet for at forklare, hvilke bevaringsværdige værdier kvarterer med en »skæv og uens fremtoning« kan have, turde med John T. Lauridsens bog være blevet mindre.

Bogen om Klatterup er endelig godt boghåndværk, trykt på godt papir, med mange gode fotos og illustrationer og også på den led en forbilledlig bog.

Henrik Bredmose Simonsen

Henrik Gjøde Nielsen: *Klarup kirke*. (Klarup Menighedsråd, i kommission hos Ginnerups Boghandel, 1991). 127 s., 94 kr.

En landsbykirkes historie fra begyndelsen til henimod i dag er lokalhistorie, og det er et signalement af den forventede læserkreds, at bogen ikke bringer ét kort. Imidlertid, bogen er sendt til anmeldelse i *Historie*, og den kan også godt tåle at blive læst af andre end lokale folk. Forfatteren skriver i indledningen, at en kirkes historie også er kultur- og kunsthistorie. Man kan sige, at hvor *Danmarks Kirker* (som jo ikke foreligger for Ålborg amt) beskriver fra en ende af, hvad kirkebygningen rummer, sætter denne bog tingene ind i en historisk, kirkehistorisk sammenhæng og forklarer deres mening. Vi får således besked om døbefontens placering gennem tiderne, om middelalderens krav til, at det indviede dåbsvand endte i et afløb under kirkegulvet, dvs. i det indviede område. Vi hører om kirkens patroner efter reformationen og deres gaver »til kirkens pryd og herskabs ære«. Og vi får en velkommenteret gennemgang af præstens klage til biskoppen i 1836 over menighedens uvedkommende sy-

sler i kirketiden. Endelig gives der en smuk og forstående gennemgang af de malerier og anden udsmykning, kirken forsynedes med i 1760'erne. Ved kirkenes sidste istandsættelse retableredes den så langt som muligt. Forfatterens forståelse gælder endog den sidste patrons gave i 1901: en kopi af Carl Blochs »Kristus i Gethsemane«. Generelt gælder, at der er tale om en kompetent fremstilling uden ligeegyldige detaljer.

Erik Ulsig

Frits Nicolaisen (red.): *Rosenholm*. (Randers Amts Historiske Samfund, 1991). 184 s., 240 kr.

Randers Amts Historiske Samfund har fulgt successen med den smukke bog om Fussingø fra 1989 op og udgivet en tilsvarende om Rosenholm.

Otte forfattere tager sig af hver deres side af herregården og dens historie. Bygningerne behandles af N. J. Israelsen, der på grundlag af skifteregistreringer, regnskaber og brandtaksationer m.m. samt egne iagttagelser redegør for de enkelte bygningsdeles tilblivelse og udviklingshistorie. Han kan herunder pege på en løsning af et længe diskuteret problem med en trappeforbindelse mellem østfløjens to etager, med en central placering af husets hovedtrappe. Carsten Porskrog Rasmussen skildrer Rosenkrantz-slægten fra dens ældste historie og gennem de mange generationer af slægten, der har siddet på Rosenholm fra erhvervelsen i 1559 og til nu. Ejere og flere slægtsmedlemmer behandles slægtled efter slægtled, med undtagelse af den mest berømte, den lærde Holger

Rosenkrantz. Ham tager Hans Bjørn sig af i en længere biografi, der med udgangspunkt i Holgers studieår 1574-95 placerer ham som administrator, gods-ejer, politiker og kulturpersonlighed. Den sidstnævnte side uddybes i Merete Bergilds og Jens Jensens kapitel om Rosenkrantzerne som kunstmæcener, idet de indleder med Holgers far Jørgen og slutter med sønnen Erik, men naturligt helt lægger hovedvægten på Holger selv. De skildrer Rosenholm-skabet, kapellet på Rosenholm, en billedhugger og en maler, den sidste en bemærkelsesværdig portrætmaler, som de ganske overbevisende identificerer som Århus-maleren Johan Jørgensen Kulbars, der i et par årtier af historikeren Povl Eller har været identificeret som en ellers lidet kendt Sorø-maler. Rosenholm gods' historie behandles derefter af Carsen Porskrog Rasmussen, der på grundlag af skøde- og pantebøger, jordebøger m.m. skildrer godsets beliggenhed og omfang. Den særprægede udsmykning i form af 250-300-årige vævede billedtæpper og gyl-denlæder i mange af slottets rum behandles af Erna Lorenzen, der placerer den overvældende mængde af disse tapeter på baggrund af typer, motiver, farver. Slottets placering i landskab og haveanlæg tager Preben Skaarup sig af, med brug af ældre kort og opmålinger, og endelig sluttet bogen med den nuværende ejer, lensbaronesse Carin Rosenkrantz' erindringer, med familiebaggrund og begivenheder på slottet, fortalt ved Lars Otto Kristensen.

Den smukke bogs tekst understøttes af klare, smukt gengivne billeder, heraf flere i farver, og den afsluttes med sted- og personregistre.

Ole Degn

ØKONOMISK OG SOCIAL HISTORIE

Egil Evert: *FLS-klanen. Historien om Chr. Kjær og familierne bag Danmarks største industrivirksomhed*. (Børsen, 1991). 228 s., 347,50 kr.

Her har Egil Evert fat på en af de mest spændende af de danske »industrifamilier«. Det var Smidth, Foss og Larsen, der startede det hele, og Larsen-familien, der kom til at sidde på firmaet, fordi det var Poul Larsen, der kom til at leve længst af de tre oprindelige stiftere.

Det er en særdeles spændende skildring, der passende slutter med et portræt af Chr. Kjær, dattersøn af Poul Larsen og nevø til den navnkundige minister Gunnar Larsen. Bogen er disponeret således, at halvdelen omhandler tiden fra firmaets stiftelse i 1882 og til og med Anden Verdenskrig, mens den sidste tredjedel behandler de sidste 20 år.

Først efter, at Evert har skrevet bogen, er den første udefrakommende blevet placeret i familiefirmaets bestyrelse i skikkelse af M. Fiorini fra ØK, så det er i høj grad en skildring af Larsenslægtens grene, Nissen, Arnstedt og Kjær, opkaldt efter de svigersønner, der blev gift med Poul Larsens tre døtre. Sønnen Gunnar skabte sig efter at have mistet sine penge efter krigen og solgt sine interesser til søstrene en ny karriere i Irland.

Egil Evert har været omhyggelig med at grave kendsgerninger frem, og der er god sammenhæng i den kronologiske fremstilling; navneregister og stamtafle over familien Larsen letter tilgangen til bogen. På et enkelt punkt svigter forfatterens fremstillingsevne: Han er indimellem ulidelig i sin anvendelse af dramatisk præsens. Det er trættende hele tiden at læse nutidsformen, som slet ikke egner sig til en gedigen historisk fremstilling, der intet vinder i

troværdighed gennem journalistens staccatostil. Lad reporterstilen være forbeholdt reportagen.

Ib Gejl

Stig Andersen & Mogens Rubinstein: *Bogen om Bøje Nielsen*. (Børsen Bøger, 1992). 251 s., 168 kr.

For den økonomiske historie er det umiddelbart og i de år, der kommer, af stor værdi, at Børsens forlag udsender bøger, der omhandler opsigtsvækkende forløb i erhvervslivet. Forfatterne er som regel journalister, der har haft de pågældende sager som løbende arbejdsområde. De vigtigste er stadig bogen om Klaus Riskær Pedersen og bogen om Nordisk Fjer, begge tidligere anmeldt i *Historie*. Der er lagt meget arbejde i fremstillingerne, og de fremtræder med kvalitet. (Desværre har forlaget besluttet, at det ikke fremover vil levere anmeldereksemplarer til nærværende tidsskrift, da der ikke skønnes at være kommerciel interesse forbundet med det. Det er heldigvis det eneste tilfælde, der nogensinde er forekommet, hvor et forlag således reelt afskærer redaktionen fra at præsentere relevant samtids-historie for sine læsere).

Nærværende bog har knap så meget perspektiv som de øvrige nævnte i »serien«. Ganske vist får man præsenteret splinter af Bøje Nielsens fortid, men at kalde den bogen om Bøje Nielsen er i hvert fald ikke dækkende. Der er i alt væsentligt tale om en gennemgang af det mildt sagt komplicerede forhold mellem Axel Juhl-Jørgensen og Bøje Nielsen.

De to forfattere har produceret en fjernsynsudsendelse om Bøje Nielsen, til hvilken de som sædvanlig har gjort et

solidt forarbejde. Derved har de læst eller er kommet i besiddelse af et righoldigt materiale til belysning af de to matadors virksomhed og indbyrdes forhold både før og efter Bøje Nielsens famøse konkurs. Det fremlægges her, men det er næppe ret mange andre end de på en eller anden måde direkte involverede, der kan vurdere formuleringer og konklusioner; meget af materialet er jo forskelligt tolkede bilag til retssager og bobehandling. Der er noget så absolut særpræget over sagsforløbet, at det er svært at bruge erfaringerne til ret meget.

Det skulle da lige være som skrækeksempel over kuratorsystemet, både hvad gælder udvælgelsen af kuratorer, af deres honorering og af den måde, de realiserer værdier på uden tilsyneladende at kunne drages til ansvar.

Axel Juhl-Jørgensen og Bøje Nielsen

er kendt af hvermand i dette land; de er dels faldet for fristelsen til at meddele sig til populærpressen, dels blevet ivrigt fulgt af samme. De har tjent mange penge og har vulgært skiltet med rigdommen, hvilket der er visse fortillfælde for i entreprenørbranchen. De er stadig efter de bevægede forløb millionærer begge to, den ene, Bøje, efterhånden dog i en noget forpjusket udgave.

De to forfatteres konklusion over personerne er, at Axel Juhl-Jørgensen er en forfængelig, hårdkogt og humorforladt mand. Bogens hovedperson, Bøje Nielsen, er følelsesmæssig labil, hærgnet af et hårdt liv, stærkt egenrådig og noget mishandlet. Begge kan være smålige.

Bogen er illustreret med udmærkede fotos, der mere end noget andet skildrer liv og forfald.

Ib Gejl

KULTURHISTORIE

Ordet, kirken og kulturen. Afhandlinger om kristendomshistorie tilegnet Jakob Balling, redigeret af Carsten Bach-Nielsen, Susanne Gregersen, Per Ingesman og Ninna Jørgensen. (Aarhus Universitetsforlag, 1993). XVI + 441 s., 298 kr.

Kunne man forestille sig, at afdøde P.G. Lindhardt ville få et festskrift, der duftede af Brorsons roser og emmede af Grundtvigs poetik? Nej, vel. Ikke desto mindre er det sket for kirkehistorikeren Jakob Balling. Balling er i en større offentlighed nok mest kendt for det roste værk *Kristendommen* fra 1986, hvor nye periodiseringer gik på tværs af vanter skel. Den traditionelle institutionshistorie og forholdet stat-kirke er hos Balling erstattet af en interesse for spillet mellem kristendommens budskab og

kirkeorganisationen, samt for de kulturelle ytringer, som religionen i tidens løb har sat sig i samfundene. Denne meget bredere opfattelse af faget har orienteret kirkehistorie ikke kun mod historie, men nok så meget mod fag som kunst- og litteraturhistorie og teologiens øvrige discipliner.

Markante udtryk for denne nytænkning er festskriftsartiklerne af teologerne Ninna Jørgensen og Carsten Bach-Nielsen. Ninna Jørgensen har behandlet den for tiden meget diskuterede middelalderlige exemplumlitteratur, der snart er blevet benyttet til at indfange tidens folkekultur, snart tidens elitekultur, for så vidt man overhovedet vil anerkende denne skillelinie. Man mærker, at Ninna Jørgensen er fortrolig med denne debat, men det er ikke hendes hovedanliggende. Det er teologisk og vedrører den

grove forenkling, de oprindeligt monastiske fortællinger fik, da de af tiggermunkene blev anvendt i opdragelsesøjemed over for den brede befolkning. Dermed blev det teologiske indhold også forandret og blev drejet i en for Ninna Jørgensen uheldig retning. Specielt analyseres en række udvalgte eksempla fra »eventyrsamlingen« *Gesta Romanorum*, hvis nøjagtige litterære genre er omstridt. Således blandes litteratur og teologi helt bevidst i artiklen, men det sker uden det udsyn til det øvrige samfund, som en historiker typisk interesserer sig for.

På samme måde forholder det sig med Carsten Bach-Nielsens artikel. Emnet er her den europæiske haveopfattelse ca. 1500-1800. Er det kirkehistorie, vil nogen spørge? Pointen er, at stort set alle kulturelle tiltag i dette tidsrum forholder sig til kristendommen som det naturlige udgangspunkt. Haven opfattedes som et billede på det tabte paradys, som mennesket ved at kultivere naturen kunne skabe sig en forestilling om, eller den blev forstået som et tilflugtssted fra en ond verden. Haveopfattelsen gjorde sig gældende langt ind i digtningen, og Carsten Bach-Nielsens hovedanliggende er at analysere Kingos og Brorsons brug af havemotivet i deres salmer. Som hos Ninna Jørgensen gøres der intet forsøg på at se havetænkningen i en social kontekst.

Begge artikler rummer den åbenlyse fordel at sammentænke det, der oprindeligt ikke var adskilt, men først blev det i 1800-tallet, da æstetiseringen af kunsten for alvor satte ind. På den måde kan man sige, at de to artikler er udtryk for en bevidst historisk tilgangsvinkel i arbejdet med det, man kunne kalde kristendommens kulturhistorie (Ballings eget udtryk »kristendomshistorie« minder lidt for meget om folkeskolens termer på området). Omvendt gælder det, at historikernes traditionelle synsmåder

og interessefelter ligger dem fjernt, langt mere end det f.eks. gjorde for Hal Koch og P.G. Lindhardt.

Festskriftet rummer i alt 24 artikler samt den obligate bibliografi over festskriftsmodtagerens forfatterskab. De første 16 er kronologisk ordnede, medens de otte sidste mere er litterære eller liturgiske afhandlinger, som her ikke nærmere skal præsenteres. Det skal blot påpeges, at det åbenbart har været svært for redaktionen at drage præcise skillelinier; således er de to ovenfor citerede artikler placeret som henholdsvis en historisk og en litterær artikel. Sammenhængen i festskriftet kan i det hele taget være svær at fange, for ud over mere forskelligartede artikler på grund af det definerede større råderum for kirkehistorien er spredningen i tid 2.000 år, og det geografiske rum dækker både Syrien, Armenien og den vesterlandske kulturbred i almindelighed. Som om dette har foresvævet redaktionen, indledes der klogt med en indføring i Ballings kirkehistoriske univers, tankevækkende, men også noget vidtløftigt skrevet af Jørgen I. Jensen.

Tyngdepunktet i de historiske bidrag ligger indenfor oldkirken og i middelalder, Ballings primære arbejdsfelter. Hanne Sigismund Nielsen har behandlet de tidlige kristne gravindskrifter og de derigennem udtrykte normer, medens Jørgen Kjærgaard har studeret en bestemt kirketype, ambulatoriebasilikaen fra det 4. århundredes Rom. Begge artikler rummer helt ny viden. Niels Hannevad har mere skitseagtigt videregivet betragtninger om afhængighedsforholdet mellem kristen kunst og antik tradition, medens Johannes B. Glenthøj behandler den østlige kristendoms forskellige påvirkningskilder og bringer en oversættelse af en gammel syrisk vekselsang om Kain og Abel.

Blandt middelalderbidragene findes to om dansk kirkehistorie, hvorom se-

mere, samt to afhandlinger af mere teologisk art, henholdsvis et studium af benediktinermunken Wilhelm af Saint-Thierrys noget atypiske Romerbrevskommentar fra det 12. århundrede skrevet af Åge Rydstrøm-Poulsen, samt en oplagt Leif Grane, der med Luther fejrer argumentationen om pavedømmets guddommelige autoritet af bordet. Artiklerne fra nyere og nyeste tid samler sig om engelsk 1600-tals kirkehistorie, hvor Susanne Gregersen bl.a. har skrevet overbevisende om den religiøse selvforståelse hos George Fox (kvækersamfundets leder), om dansk kirkehistorie samt om kirken og kommunismen i Østeuropa i form af en historisk oversigt samt en kommentar til den aktuelle udvikling givet af Frans Ole Overgaard.

Af festskriftets fem artikler om dansk kirkehistorie har Troels Dahlerup og Per Ingemann bidraget med to ret så forskellige afhandlinger om middelalderen. Troels Dahlerup arbejder med kirkeorganisationen og studerer dens mødeaktivitet på især stiftsplan. Her kan Dahlerup vise, at halvårslige stiftssynoder mellem bispem og hans præster var almindelig praksis i al fald i Østdanmark (sandsynligvis også i Jylland) fra i al fald 1200-tallet, og intet taler imod at føre den regelmæssige mødevirksomhed tilbage til midten af 1100-tallet. Denne kommunikationsmæssige styrke var afgørende for kristenhedens kulturelle enhed, argumenterer Dahlerup.

Per Ingemanns problemstilling er den mere umålelige konflikt mellem ideal og praksis, som let opstod for en gejstlig, der besad ejendom. Med baggrund i de omfattende studier af Lundekapitlet i senmiddelalderen, som forfatteren har foretaget, er det muligt for ham at nærmere sig samme gejstlige person fra flere forskellige kildegrupper. I dette tilfælde drejer det sig om kanniken Oluf Esbensen. Det billede, der fremmanes for læseren, er en gejstlig, der i høj grad tog

Skriftens ord alvorligt, og som seriøst fulgte kirkens udlægning af den, men som samtidig var dybt præget af tidens normer med hensyn til slægtsfølelse og patronage. Religion og samfund synes i dette bidrag forbilledligt forbundet.

En lignende tværgående problemstilling genfindes hos Thorkild C. Lyby, som har sat sig for at undersøge, hvorfor grundtvigianske præster i dag har fjernet sig fra Grundtvigs syn på en kirkeforfatning, mest prægnant i opfattelsen af præsternes ret til liturgisk og tildels dogmatisk frihed. For at få svar på dette må Lyby sætte Grundtvig ind i sin historiske sammenhæng samt se det nutidige grundtvigianske synspunkt på baggrund af den almindelige folkekirkelige udvikling. Det er der kommet en spændende artikel ud af.

Mere traditionel, men meget sober er Jørgen Stenbæks redegørelse for provsteretsinstitutionen fra dens udformning på reformationstiden frem til dens afskaffelse i 1992. Endelig findes der en mere fagintern artikel om kirkehistorikeren Jens Nørregaard og hans rejsebrev fra 1922-23, udgivet og kommenteret af Benedikt Otzen.

Alt i alt mange gode bidrag i et vel vidtfavnende festskrift.

Lars Bisgaard

Synligt og usynligt. Studier tilegnede Otto Norn på hans 75 års fødselsdag den 13. december 1990. Redigeret af Hugo Johannsen. (Poul Kristensens Forlag, 1990). 311 s., 325 kr.

Bidragene til dette festskrift dækker hele den tidsmæssige horisont i professor Norns virksomhed og skriver kronologisk frem fra den tidlige kristne kunst.

Fritze Lindahl behandler tre relikviekors i Nationalmuseets samlinger, der afspejler og dokumenterer en rig kulturel udveksling mellem Danmark og Eu-

ropa i missionstiden. Ved en kombination af stilistisk og håndværksmæssig analyse daterer hun Randerskorset, Orøkorset og Gundeslevmaglekorset og kommer med bud på fremstillingssted for disse tidlige tegn på gudsdyrkelse herhjemme og på, hvorledes de har fundet vej hertil. Jørgen Pedersens artikel er en bredt anlagt, idehistorisk diskurs om den teologiske tænkning fra Augustin til Nicolaus af Cusa. Med udgangspunkt i den klassiske arv belyses spekulationerne om forholdet mellem Skaberen og det menneskeskabte kunstværk hos Augustin, Bernhard af Clairvaux, Chartresskolen og Bonaventura frem til den nye humanismes gennembrud i 1300-tallet. Afslutningsvis leveres et eksempel på den danske middelalderlige teologiske filosofi med en nyoversættelse og tolkning af Morten Børups Majvise. Søren Kaspersen behandler højaltret i S. Petri kirke i Hamborg, Grabowalteret, udført af Mester Bertram, et af højmiddelalderens hovedværker i Nordeuropa, og påpeger elementer af birgittinsk teologi med dens specielle Mariaopfattelse i tavlen; han læser alterets billedprogram som et politisk og teologisk ønske om et nyt »regimen sacerdotium« i et Tyskland, hvor traditionen for en forenet kirke og stat altid var stærk.

Med Henrik Græbe er vi i renæssancen. En kalkmaleriudsmykning fra 1582 blev fremdraget under restaurering af Tøstrup kirke på Djursland; billederne går tilbage til en udvidelse af kirkebygningen kort før reformationen. De er tidstypiske med portrætterne af profet- og apostelfigurer, der troner i blomsterkalke, omgivet af skriftsteder, et vidne om den nye humanisme og dens intellektualisering af kristendommens budskab. Samme periode er vi i med Birgitte Bøggild Johannsen og Hugo Johannsens bidrag, der omhandler et epitafium over den prussisk fødte officer,

Christoph von Dohna, Frederik den 2. af Danmarks betroede mand, gravlagt i Skt. Knuds kirke i Odense. Gravmælet er, i begyndelsen af dette århundrede, tilskrevet den flamske billedhugger Vilhelm van den Blocke og afspejler i formsprog og motivvalg den renæssanceånd, som var international fællesnævner for hele Europa, indtil Kejsrerkrigen kom og satte skel mellem lande og trosretninger. Fra Jens Heinet Knudsen foreligger den første fyldige behandling af udsmykningen af »Grå Salen« på Kalmar slot, udført af nederlænderen Arent Lamprecht 1584-85. Rummet, der tjente som tronsal for Johan den 3., er, i sin mytisk-allegoriske billedliggørelse af kongens regimente som sejrrig kriger og tro Guds tjener, en fin illustration af den selviscenesættelse, som er så karakteristisk for renæssancens fyrster. Også her spørger den birgittinske teologi, om end kun i en fodnote.

En del artikler beskæftiger sig, inspireret af Otto Norn, med et stadig relativt uopdyrket område i dansk kunsthistorie, nemlig provinsens mere og mindre anonyme kunstnere og kunsthåndværkere. Således Vibeke Nielsens. Hun har kigget nærmere på snedkere og billedskærere i Horsens snedkerlav i 1600-tallet. Ud fra studier af lavsbogen belyses forholdet mellem mester og lærling, og den del af billedskærervirksomheden, som endnu kan iagttages i bevarede genstande. Ebbe Nyborg er dykket ned i Ribes malermiljø i 1600-årene, og det lykkes ham at identificere to af de betydeligste mestre, leveringsdygtige i billeder i mange genrer, religiøse som verdslige. Markedet var overraskende stort, kunstinteressen og købedygtigheden ligeledes, i det lille samfund, der næppe rummede mere end 3-4000 mennesker. Merete Bergild og Jens Jensen indkredser en jysk billedhugger i den barokke stil, som havde sit virkefelt i Nordjylland. Hans arbejder kan ikke alle dokumenteres og må be-

stemmes ud fra motivmæssige og stilistiske kendetegn. Jacob B. Jensen skriver om bygmester Anders Kruuse, som satte sit præg på flere jyske provinsbyer med sine borgerhuse i en afdæmpet klassicisme. Gennem brandforsikringsregistre og lignende arkivalier får vi et billede af en myreflottig murermester/bygmester med en udmærket smag. Han var hovedansvarlig for ændringen af Horsens' bybillede i slutningen af 1700-tallet og skabte forudsætningerne for det velkendte klassiske gadebillede med et fornemt helhedspræg, endnu ikke ganske ødelagt.

Flere artikler omhandler den kirkelige kunst i den efterreformatoriske periode med dens nye bibellæsning og kirkepolitik, således Louise Lillies, i en undersøgelse af en prædikestol fra 1600-tallet i Højby kirke, Ods herred på Sjælland. Hun undersøger udviklingen i motivvalg og påpeger nogle centrale temaer i den evangelisk-lutherske forkyndelse; hun redegør endvidere for karakteren af det samarbejde, der bestod mellem kunstner, lensmand og gejstlig. Mette Smed behandler enevældens kunstneriske symbolik og virkemidler ud fra kongeportrætter og kongeligt inventar på Christian den 5.s tid, og bruger Lambert van Havens Vor Frelses kirke på Christianshavn til at udbytte forholdet mellem den ortodokse, lutherske kirke og den enevældige fyste og endvidere forholdet mellem kirke og menighed. Samme problematik beskæftiger Carsten Bach-Nielsen, der leverer en begavet ikonologisk tolkning af prædikestolen i Frederiksborg slotskirke af hofbilledhugger Friedrich Ebisch, der havde sin virksomhed i 1700-tallets begyndelse. Artiklen beskæftiger sig med det nye fromhedsideal og den nye bibellæsning, sådan som det afspejler sig i prædikestolens enkle, indlysende ikonografi: symbolet på den prøvelsens trappe, der fører til himlen.

Af interessante bidrag bør sluttelig nævnes Hans Stiesdals; han bereder læseren en overraskelse med sit morsomme, nutidige emnevalg, nemlig eksplosionsmotorer ved dette århundredes begyndelse. En del kan i dag beses på Industrimuseet i Horsens, oprettet på Otto Norns initiativ. Forfatteren skitserer motorenes historie, udvikling og anvendelse, og han er en varm beundrer af de store, herlige maskiner med den gennemført smukke formgivning, den imponerende larm og den poetiske lugt af varm olie.

Wivan Munk-Jørgensen

Vello Helk: *Dansk-norske studierejser 1661-1813 I-II: Matrikel over studerende i udlandet*. Odense University Studies in History and Sciences Vol. 139. (Odense Universitetsforlag, 1991). 365 + 319 s., 358 kr.

I 1987 udsendte Vello Helk første bind, omfattende årene 1536-1660, af sit store værk om dansk-norske studierejser gennem næsten tre århundreder. Ligesom det var tilfældet for dette bind, er grundlaget for de nye arbejder med en omfangsrig matrikel med data for de kendte dansk-norske studerende i perioden samt resultatet af dette arbejde, matriklen, der nu er så omfangsrig, at den omfatter et bind for sig selv. Arbejdet bygger på årelange studier af universitetsmatrikler og en lang række bevarede rejseberetninger og stambøger, de sidste bøger, hvori de studerende fik deres lærere og medstuderende til at skrive en tekst til minde om deres bekendtskab.

Mens første binds periode tidligere havde været overfladisk behandlet, er stoffet i de nye bind helt nyt. Så meget større er værdien af den meget grundige redegørelse for studierejserne, deres baggrund, formål og finansiering, mål, studiefag og interesseområder, studie-

forløb osv. Vi kommer tæt ind på datidens forhold, med fængslende skildringer også af rejseproblemer, studenterliv og rejseindtryk. Gennem velvalgte eksempler får vi belyst de mange problemer og indtryk og den indflydelse og det udbytte, hvormed rejserne påvirkede Danmark-Norge og holdt det ajour med den europæiske udvikling. Det kan alene forklares med forfatterens beskedenhed og høje krav til sig selv, at han i forordet hævder, at arbejdet på mange punkter kun er en torso.

For forståelsen af dansk kultur og videnskab er studierejserne af væsentlig betydning. Vello Helk fremhæver, hvorledes der efter midten af 1600-årene med ændrede kulturelle og sociale forhold udviklede sig et nyt dannelsesideal. Tidligere havde studierne haft til

mål at opnå fuldkommenhed i lærdom, men nu blev idealet den fuldkomne hofmand, der både beherskede sprog og videnskab og havde en kavalers færdigheder, erhvervet ved omgang med verdensmænd. Rejserne fik en anden betydning.

Som i det første bind gør oversigter over trykte matrikler og matrikeluddrag og over stambøger og rejseberetninger i de europæiske biblioteker samt en omfattende litteraturliste værket til nøglen til videre arbejde med det omfattende emne.

Vello Helks store værk er et vigtigt, perspektivrigt bidrag til dansk videnskabshistorie og kulturhistorie, og den store matrikel er et nyttigt redskab for slægtsforskere og socialhistorikere.

Ole Degn

HÅNDBØGER OG HJÆLPEVIDENS KABER

Historikeren Erik Arups Arkiv. Registratur ved Thyge Svenstrup, med indledning af Inga Floto. Indsigt. Håndskriftafdelingens arkivregistraturer nr. 1. (Det kongelige Bibliotek, 1992). 66 s., 60 kr.

Americana. Manuskripter og breve vedr. Nord-, Syd- og Mellemamerika i Håndskriftafdelingen. Registratur ved Palle Ringsted. Indsigt. Håndskriftafdelingens arkivregistraturer nr. 2. (Det kongelige Bibliotek, 1992). 52 s., 60 kr.

Det kgl. Biblioteks Håndskriftafdeling starter med disse to registraturer på at udgive en ny serie arkivregistraturer over enkelte arkiver og samsamlinger. Det turde være et vigtigt hjælpemiddel ikke mindst for udenbys brugere af det værdifulde materiale, afdelingen rummer.

De to første udgivelser er af stor interesse for historikere. Erik Arups arkiv var længe utilgængeligt og omgivet med formodninger om, at der heri kunne være centralt materiale til belysning af ikke kun Arups udvikling som historiker, men også af historievidenskabens historie i det hele taget i Danmark i første halvdel af dette århundrede. Nu har man i det mindste et overblik over, hvad arkivet indeholder.

Registraturen er opdelt i otte hovedgrupper: breve; personalia; manuskripter; universitetsvirksomhed; anden videnskabelig virksomhed; Island, Grønland og Færøerne; varia samt avisudklip og tryksager. Især under overskrifterne »universitetsvirksomhed« og »anden videnskabelig virksomhed« synes der at være meget materiale til belysning af centrale forhold inden for dansk historisk videnskab i perioden (fx disputats-

bedømmelser og stillingsbesættelser).

Brevskriverfortegnelserne kan give indtryk af et vidt forgrenet kontaktnet, men er dog nok i sig selv kun begrænset anvendelig til at sige noget om Arups videnskabelige og private berøringsflader og faglige miljø. I hovedparten af tilfældene er der nemlig blot tale om et eller nogle få breve fra (eller til) enkeltpersoner. Men selvfølgelig er der enkelte, der træder frem, således ikke overraskende Lauritz Weibull, fra hvem der er 143 breve, eller måske mere overraskende ærkefejden Aage Friis med 47 breve – de to absolutte topscorere. Desværre er en stor bunke breve til Arup ved særlige lejligheder, således i forbindelse med Danmarkshistorien og en række andre kontroversielle arbejder, ikke registreret med afsender, hvilket forekommer at være en beklagelig undladelssynd.

Mulighederne for at skrive fx en

Arup-biografi er med denne registratur blevet stærkt forbedrede, men ellers kan man have stor fornøjelse af Inga Flotos indsigtfulde indledning om Arup.

Americana-registraturen er en samlet fortegnelse over manuskripter, breve, rejsedagbøger, afhandlinger, optegnelser og andet materiale om Den Ny Verden, udvandringerne fra Danmark og danskere i Amerika, som findes spredt rundt omkring i Håndskriftafdelingens samlinger. Selv om den også registrerer sådan noget som Abraham Lincolns arkiv på mikrofilm, synes den især nyttig som indgang til danskeres oplevelse af forholdene på »den anden side Dammen«, ligesom der er henvisninger til en hel del materiale vedrørende Dansk Vestindien.

Alt i alt er den nye serie et meget nyttigt tilskud til fremtidig forskning.

Jens Chr. Manniche

SLESVIG OG HOLSTEN

Maïke Hanf: *Frauenleben in einer Stadt. Studien zu den Lebenschancen von Flensburgerinnen vom Mittelalter bis ins 20. Jahrhundert unter besonderer Berücksichtigung der Entstehung und Entwicklung der ersten organisierten Flensburger Frauenbewegung*. Schriften der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte e.V. Nr. 45. (Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte, 1992). 201 s.

Maïke Hanfs bog om kvindeliv i Flensborg består af to hovedkapitler, nemlig a. »Frauen in Flensburgs Geschichte vom Mittelalter bis ins 19. Jahrhundert« og b. »Die erste organisierte Frauenbewegung in Flensburg«.

I det første hovedkapitel behandles emner som f.eks. kvindernes retsstatus, erhvervsmæssige udfoldelsesmuligheder, uddannelsessituationer og arbejdsområder. Her bliver det – i grunden ikke overraskende – tydeligt, at kvinden var underlagt manden og samfundets mandsdominerede normer, om end forfatteren giver flere eksempler på kvinder, som til en vis grad fik brudt dette mandsmonopol.

I et særligt afsnit kan man læse om Flensborgs kloge koner og jordemødre og i forlængelse heraf om hekseforfølgelserne i byen. Kilderne oplyser om i alt 14 processer med dødsdom til følge, fortrinsvis i perioden 1607-20, hvor 13 kvinder blev brændt.

Prostitutionen tages ligeledes op af

forfatteren. Selv om emnet er interessant, er det for historikeren vanskeligt at nå særlig langt i denne lokalhistoriske kontekst, bl.a. på grund af den utilstrækkelige kildesituation. Vi kan dog f.eks. læse om badestuerne omkring år 1265, hvor det blev bestemt, at kønnene skulle bade adskilt, på forskellige ugedage. Forfatteren tolker dette som en reaktion på badestuernes dårlige rygte. I løbet af det 16. og 17. århundrede træder prostitutionen mere konkret frem i kilderne. Den var forbudt! Men på trods af dette blev straffen for gentaget hor, drukning i en søk, ikke anvendt i Flensborg.

Det andet hovedkapitel har en strammere struktur, hvilket hænger sammen med, at bogen nu bevæger sig ind på det foreningshistoriske felt. Forfatteren har i dette hovedkapitel sat sig som opgave at rekonstruere den organiserede kvindehistorie i Flensborg. Mens det første hovedkapitel ofte koncentrerede sig om enkeltpersoner, ligger tyngdepunkter nu på organisationerne.

Efter de første forsøg i 1840'erne blev kvindeorganisationerne efterhånden til en vigtig del af byens sociale netværk. De første foreninger var borgerskabets organisationer og havde socialt hjælpearbejde som formål. I 1839 oprettedes »Verein zur Unterstützung armer Wöchnerinnen«, en understøttelsesforening for vordeende mødre, men da denne forening havde en del mænd blandt sine medlemmer, vil forfatteren ikke betragte den som den første egentlige kvindeforening. Det var derimod »Frauenverein für Armen- und Krankenpflege«, der stiftedes i oktober 1867.

Ved siden af de borgerlige foreninger behandles tillige den socialdemokratiske såvel som den danske side af det kvindelige foreningsliv i Flensborg.

Forfatteren viser tydeligt, at der eksisterede spændinger mellem borgerskabets og arbejderklassens kvinder. Et gennemgående stridsspørgsmål var tje-

nestepersonalets dårlige arbejdsforhold. Før Første Verdenskrig afviste den socialdemokratiske bevægelse af ideologiske grunde en specifik kvindeorganisation, men efter krigen kunne kvinders krav ikke længere ignoreres, bl.a. fordi kvinderne nu også var vælgere. Fra omkring maj 1921 blev der afholdt regelmæssige kvindeaftener for de socialdemokratiske kvinder i Flensborg, men allerede i december 1919 havde man stiftet »Arbeiterwohlfahrt«, hvor man ville tage fat på forskellige sociale problemer. De fleste socialdemokratiske kvinder kastede sig over det sociale arbejde og kun meget få havde sans for, at fokuseringen på det sociale arbejde medførte, at den politiske side af sagen blev glemt. De omtalte kvindeaftener blev kritiseret for at være hyggeaftener uden intensivt politisk engagement. Det leder forfatteren frem til den konstatering, at arbejderkvindernes emancipation i Weimarrepublikken stadig var bundet til de traditionelle kvindeidealer. Arbejderkvinden var stadig mor og hustru og hertil hørte viljen til at ofre sig.

I det korte afsnit om de danske kvindeforeninger er udgangspunktet den i 1913 oprettede »Flensborg Sygeplejeforening«. Efter folkeafstemningen i 1920 kom der flere til. Forfatteren er klar over Flensborgs danske fortid og ignorerer den ikke. Alligevel virker det som om fremstillingens sammenligninger med andre byer m.m. gennemgående peger mod syd. Et blik på litteraturlisten viser, at kun 7 % af de anførte titler er dansksprogede, mens resten er tysksprogede. Man savner f.eks. så grundlæggende værker som Hans Schultz Hansen: *Danskheden i Sydslesvig 1840-1918* (1990), Carsten R. Mogensen: *Dansk i hagekorsets skygge* (1981) og Johan Peter Noack: *Det danske mindretal i Sydslesvig 1920-1945* (1989).

Første Verdenskrig satte det sociale system på en hård prøve. Ved krigsud-

bruddet jublede de nationale kvindeorganisationer og lovede at »ofre« sig for fædrelandet. Med stor iver sprang kvindeorganisationerne ind i arbejdet på hjemmefronten, og de havde betydelige erfaringer med socialt arbejde fra freds-tiden, som de kunne bygge videre på. Forfatteren er klar over denne periodes vigtighed for kvindehistorien og behandler den i et særskilt afsnit, med overskriften »Flensburger Frauenvereine in der Kriegsführsorge 1914-18«. Afsnittet bruger desværre uforholdsmæssig megen plads på optakten til selve krigsperioden. Derudover mangler flere oplysninger, bl.a. nævnes »Hilfsdienstgesetz« fra december 1916 og de deraf resulterende følger for kvindeforeningernes hjælpearbejde ikke.

Behandlingen af efterkrigstiden virker mere overbevisende. Kvinderne opnåede som en følge af den tabte krig og revolutionen i november 1918 den politiske ligestilling. Ved valget til nationalforsamlingen i januar 1919 var valgdeltagelsen blandt kvinderne da også helt oppe på 90 %, mens tallet ved de efterfølgende valg faldt drastisk.

Efter nationalsocialisternes overtagelse af magten i januar 1933 blev venstrefløjens organisationer forbudt og opløst, mens de loyale borgerlige foreninger blev opfordret til at slutte sig til den nationalsocialistiske bevægelse. I 1935/36 var NS-systemet så rodfæstet og selvsikkert, at kvindeforeningerne nu blev beordret til enten at tilslutte sig »Deutschen Frauenwerk«, den nationalsocialistiske kvindeorganisation, eller at opløses. Inden da havde den lokale borgerlige kvindeorganisation prøvet at opretholde sin uafhængighed over for den frembrusende nationalsocialistiske bølge. Men uden held: »Auch für Flensburg kann gelten, daß die erste Frauenbewegung mit der Machtübernahme der Nationalsozialisten zu Grabe getragen wurde« (s. 144).

Bogen *Frauenleben in einer Stadt* er

et vigtigt og interessant bidrag til Flensborgs lokalhistorie. Den er et pionerarbejde med hensyn til kvindernes historie i Flensborg, selv om man også må konstatere, at emnet langt fra er færdigbehandlet. Maïke Hanfs bog vil imidlertid være et uomgængeligt udgangspunkt for efterfølgende detailstudier.

Michael Klos

Manfred von Essen: *Johann Daniel Lawätz und die Armenkolonie Friedrichsgabe*. Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins Band 97. (Karl Wachholtz Verlag, 1992). 222 s.

Manfred von Essens bog er ikke nogen stringent undersøgelse af Altonakøbmanden og oplysningsskikkelsen Johann Daniel Lawätz (1750-1826) og hans virke for den af ham grundlagte fattigkoloni Friedrichsgabe. Bogen er snarere fire selvstændige afhandlinger, hvis forhold til helheden kan forekomme problematisk.

Første del af bogen (s. 15-48) er en biografi over J.D. Lawätz, som indledes med en slægtoversigt, hvor familiens forbindelse til storkøbmændene Friedrich Wilhelm Otte i Eckernförde og Niels Ryberg i København betones. Efter endt læretid og tre års rejse rundt i Europa nedsatte Lawätz sig i 1778 som købmand i Altona-Neumühlen. Hans gode forbindelser til Kommercekollegiet, hvor broderen Christian Otto var deputeret, og slægtskabet til Ryberg sikrede ham titlen som kongelig agent og direktionsmedlem i Altonas nyoprettede girobank. Det gav ham en god udgangsposition som købmand. Arven efter onklen F. W. Otte var sikkert heller ikke af vejen, men lader sig desværre ikke præcisere.

Tiden var også med J.D. Lawätz, men egen dygtighed må også have været til

stede, og det lykkedes Lawätz at undgå bankerot, da de gode tider var forbi. Det er imidlertid ikke lykkedes von Essen at få greb om Lawätz' købmandsvirksomhed. Derimod erfarer læseren en del om hans engagement for industrien, vel fordi der her findes rigeligt med kildemateriale i form af planer og privilegieansøgninger i Kommercekollegium og Generaltoldkammer. Indtægterne satte i 1793 Lawätz i stand til at erhverve en stor grund i Neumühlen. Typisk for bogen skal læseren først erfare dens forhistorie som mølle tilbage til 1600-tallet, før han får skildringen af det præsentable hus, Lawätz lod opføre, og de fornemme besøg, som han modtog her af den danske kronprins Frederik (VI), den augustenburgske hertug, kurfyrsten af Hessen-Kassel m.fl.

Lawätz tilhørte kredsen af førende oplysningsmænd i Altona-Hamburg («Donnerstagsgesellschaft») og var fremtrædende i forskellig godgørende virksomhed som f.eks. understøttelsesforeningen for franske emigranter. Endvidere var han engageret i frimurerlogen. Bortset fra fattigkolonien blev hans største indsats dog oprettelsen af »Schleswig-Holsteinische Patriotische Gesellschaft« i 1812, hvis vicepræsident og reelle leder han blev. Dette selskabs historie udgør bogens anden selvstændige afhandling (s. 48-68). Selskabets formål defineredes oprindeligt bredt som at fremme nationens intellektuelle, moralske og industrielle kræfter, men virksomheden koncentrerede sig særligt om landbrug og fattigvæsen. Kriseårene i 1820'erne og stifterens død i 1826 kunne selskabet imidlertid ikke overvinde. Medlemstallet sank fra godt 300 til ca. 60, og aktiviteterne svandt næsten helt ind. Den endelige opløsning skete dog først i 1858.

Selskabets indsats på fattigvæsenets område bestod bl.a. i indsamlingen af beretninger fra lokaladministrationen.

Disse beretninger udgør hovedkildegrundlaget for bogens tredje del om fattigvæsenet omkring 1820 (s. 69-88), som også bygger på andet trykt materiale som love, debatskrifter, statistik og forskning (hvor dog Lars N. Henningsens bog om fattigvæsenet i de slesvigske købstæder ikke ses inddraget).

Dette afsnit lægger op til bogens fjerde og sidste del, som også er den fyldigste: fattigkolonien Friedrichsgabes historie (s. 87-208). De første afsnit om tiden frem til Lawätz' død i 1826 er bogens bedste; her skildres Lawätz' ideer, PR-sans og energi for at få landområde af kongen og penge fra aktionærerne. Hele foretagendet kom imidlertid til at hvile på en snæver basis, og havde det ikke været for Lawätz' egen offervilje, var kolonien næppe blevet etableret. Manfred von Essen beskriver endvidere på udmærket måde de praktiske vanskeligheder med at udvælge de rigtige kolonister, få den rette opsynsmand, opføre gode huse, skaffe nok gødning etc. Lawätz' død blev på én gang til skade og gavn for Friedrichsgabe, som måtte undvære hans energi, men til gengæld fik testamenteret hans ejendom i Altona-Neumühlen. Det satte kolonien i stand til at overleve frem til opløsningen i 1873. Skildringen af årene 1826-73 bringer ikke meget opsigtsvækkende for dagen, læserne erfarer en del om administration og undervisning, men nærmest intet om livet i kolonien.

Med sin bog har Manfred von Essen altså leveret en biografi over Lawätz, en foreningshistorie for det patriotiske selskab, en generel fattigdomshistorisk redegørelse for tiden omkring år 1820 og en institutionshistorie for Friedrichsgabe. Dermed har forfatteren præsenteret læserne for aspekter af den slesvig-holstenske oplysningshistorie og ganske prisværdigt stillet et stort stof til rådighed, men de mange formål og genrer er gået ud over bogens helhedspræg. Den

indre sammenhæng sløres endvidere af en del unødvendige detaljer, som har gjort fremstillingen ujævn. Dertil kommer, at undersøgelsen oftest er for kildestyret (især s. 151-60, hvor direktionsmedlem Köhlers beretning refereres side op og side ned).

Bogen er – som bindene i »Quellen und Forschungen« altid har været – solidt indbundet, men til gengæld noget sparsomt illustreret: side efter side med ren tekst brydes kun af fire indskudte illustrationer.

Hans Schultz Hansen

NORDEN

Conny Blom: *Tiggare, tidstjuvar, lästingar och landstrykare. Studier av attityder och värderingar i skrån, stadgar, ordningar och lagförslag gällande den offentliga vården 1533-1664*. Bibliotheca Historica Lundensis 73. (Lund University Press, 1992). 271 s.

I perioden 1533-1664 etableredes den første tigger- og fattigvæsenlovgivning i Sverige. Den statslige styring begyndte i 1533 med en af kongen godkendt skrå for Stockholms helligåndshus og hospital. En landsdækkende regulering indledtes med kirkeordningen af 1571, hvor et afsnit behandlede forsorgen for nødlidende over hele landet. Ordningen anbefalede, at der i hvert sogn byggedes en sygestue ved kirken, og at der etableredes en systematisk indsamling af penge til dem, som boede her. Sygestuerne blev et grundelement i fattigforsorgen på landet i det følgende århundrede. Efter nogle tilløb udstedtes i 1642 en tiggerforordning, som ikke blot regulerede sygestuerne i landsognene og hospitalerne i de større byer, men også satte regler for tiggeri i almindelighed. Bl.a. forbød forordningen at tigge, hvis man ikke bar et af myndighederne udstedt tiggertegn. Den svenske 1642-forordning minder meget om den danske tiggerirecess af 1587.

Conny Bloms bog består af en teksta-

nalyse af disse love foruden en række lovforslag, som ikke blev til noget. Hensigten er ikke at beskrive lovgivningens eller fattigvæsenets historie, men at afdække udviklingen i »det offentlige« opfattelse af dem, som skulle hjælpes, og de nødlidende, samt hvorledes de burde hjælpes.

Conny Blom anvender til analysen et såkaldt mangedimensionelt attitudebegreb udviklet af amerikaneren M. Rokeach. Her skelnes især mellem en videnskabsmæssig komponent, som sigter på at afklare, hvad man ved eller mener at vide om det objekt, man forholder sig til. En følelsesmæssig komponent, som skal afklare de positive og negative følelser, man har over for objektet, og endelig en handlingsmæssig komponent, som skal afklare, hvordan man opfører sig over for attitudeobjektet. Det styrende for attituderne er de grundlæggende vurderinger, hvor han skelner mellem de terminale vurderinger, som angiver endemålet for vores stræben, og de instrumentelle vurderinger, som angiver de personlige egenskaber, den vurderende har størst tillid til.

Med dette teoriapparat analyserer forfatteren så nøje de godt 16 love og lovforslag fra perioden. Gennemgangen er desværre meget omstændelig og tung: Først får vi en kommenteret parafasering af den enkelte tekst. Derefter fremanalyseres de videnskabsmæssige, fø-

lelsesmæssige og handlingsmæssige attituder, samt terminale og instrumentelle vurderinger, teksterne indeholder. Resultatet er, at de samme centrale tekststykker behandles i to-tre sammenhænge efter hinanden.

Gennem analysen afdækker Conny Blom en udvikling i det offentlige attituder og vurderinger gennem de 130 år: Den stockholmske hospitalsskrå fra 1533 var stadig præget af den middelalderlige katolske opfattelse, hvor udøvelsen af barmhjertighed over for den nødlidende var det centrale – barmhjertighedsgerningen var vejen til frelse. Denne holdning forsvandt ikke i den analyserede periode, men svækkedes meget. I stedet fik den lutherske arbejdsmoral stadig større betydning. Samtidig udviklede det offentlige et stereotyp og falsk virkelhedsbillede,

hvis indhold var, at størsteparten af dem, som søgte støtte og pleje, ikke var værdigt trængende, men derimod arbejdsu villige lediggængere og bedragerer. Derfor blev det offentlige opgave at sikre, at kun de værdige nødlidende modtog hjælp.

Denne sammenfatning af bogens resultater er forenklet, og yder ikke den detaljerede holdningsanalyse fuld retfærdighed. Alligevel vil resultatet af analysen næppe overraske nogen med et vist kendskab til periodens sociale politik. Læseren står efter 258 siders tekstanalyse tilbage med en følelse af, at læseindsatsen ikke har stået mål med resultatet. En større artikel burde have været tilstrækkelig til at præsentere forfatterens undersøgelse.

Tyge Krogh